علامه عمر بن محمد دائودپوٽو

مضمون ۽ مقالا

ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز جي اشاعتي سلسلي جو اڪيهون ڪتاب

مضمون ۽ مقالا

علامه عمر بن محمد دائود پوٽو

سهيڙيندڙ

خانم خديجه دائود پوٽو

شاهه عبداللطيف ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز ڪميٽي

حيدرآباد — ڀٽ شاهه

١٣٩٩هه — ١٩٧٨ع

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

چاپو پهريون   تعداد ٻه هزار   نومبر ۱۹۷۸ع

حق واسطا قائم

قيمت [redacted] رپيا

100/=

ملڻ جو هنڌ

شاهه عبداللطيف ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز، ڀٽ شاهه

۽

اعزازي سيڪريٽري، ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز،
حيدرآباد سنڌ.

هي ڪتاب پناهه جگر سنڌي مئنيجر سردار پرنٽنگ پريس گاڏي کاتي حيدرآباد ۾ ڇپيو، ۽ عبدالحميد آخوند اعزازي سيڪريٽري ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز ڪميٽي ڇپائي، حيدرآباد مان شايع ڪيو.

www.sindhsalamat.com   books.sindhsalamat.com

پيش لفظ

”شاه عبداللطيف ڀٽ شاه ثقافتي مرڪز ڪاميٽي“ جي گڏجاڻيءَ، مورخه ٥- مئي ١٩٧٧ع ۾ تجويز بحال ڪئي وئي ته حضرت شاه عبداللطيف ڀٽائي رحه جي سوانح ۽ شاعرانه پس منظر کي نروار ڪرڻ لاءِ اهي سمورا تحقيقي ڪتاب دوباره شايع ڪيا وڃن، جيڪي ڪافي اڳي ڇپيا هئا ليڪن هن وقت ناپيد ٿي چڪا آهن. انهيءَ تجويز جي تڪميل ۾ هن کان اڳ علامه دائود پوٽي جو ١٩٣٧ع ۾ ايڊٽ ڪيل، ۽ (١٩٥٨ع ۾) نظرثاني ڪيل ڪتاب ”ميين شاه ڪريم جو ڪلام“ ٻيهر شايع ڪيو ويو.

هي ڪتاب علامه دائود پوٽي جي انهن مضمونن تي مشتمل آهي، جيڪي اڳ ماهنامي ”نئين زندگي“ ۾ ڇپيل آهن. جيئن ته انهن مضمونن جو وڏو حصو حضرت شاه صاحب جي سوانح ۽ ڪلام، فڪر ۽ فلسفي متعلق آهي، تنهن ڪري اهي پڻ يڪجا ڪري ڪتابي صورت ۾ ڇاپڻ جو فيصلو ڪيو ويو.

هن کان اڳ ڪاميٽيءَ جي اڳين منظور ٿيل ”جامع تحقيقي رٿا“ هيٺ اوڻيهه (١٩) ڪتاب شايع ٿيا آهن، ۽ نئين رٿا هيٺ جيڪي ڪتاب ڇپائڻا آهن، تن ۾ هيءُ ٻيو ڪتاب آهي. اهڙيءَ ريت ڪاميٽيءَ جي اشاعتي سلسلي جو مجموعي طور هيءُ ايڪيهون (٢١) ڪتاب آهي.

آءٌ خانم خديجه دائود پوٽي صاحبه جو ممنون آهيان، جنهن مهرباني ڪري، علامه صاحب جا مضمون ترتيب ڏيئي، ڀٽ شاه ثقافتي مرڪز کي اشاعت لاءِ ڏنا. ازانسواءِ ممتاز مرزا ۽ شيخ محمد اسماعيل جو پڻ ٿورائتو آهيان، جن ڪتاب جي ڇپائيءَ ۾ تعاون ڪيو.

١- ڊسمبر ١٩٧٨ع

عبدالحميد آخوند
سيڪريٽري
شاه عبداللطيف ڀٽ شاه ثقافتي مرڪز.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

حضرت شاهه عبداللطيف ڀٽائي جي رسالي ۽ سوانح بابت جامع تحقيقي رٿا هيٺ شايع ٿيل ڪتاب

(منظور ڪيل ثقافتي مرڪز ڪاميٽي، ٣٠- سيپٽمبر ١٩٦٦ع
زيرنگراني: ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ)

(الف) رسالي جو سرن وار تحقيقي مطالعو

١. شاهه جي ڪلام ۾ اسلامي اقدار — ١٩٦٧ع
٢. شاهه جي ڪلام ۾ انساني اخلاق ۽ ڪردار جو معيار — ١٩٦٨ع
٣. شاهه، سنڌي ٻوليءَ جو معمار — ١٩٦٩ع
٤. سر ڪلياڻ جو مطالعو — ١٩٧٠ع
٥. سر جمن جو مطالعو — ١٩٧١ع
٦. سر کنڀات جو مطالعو — ١٩٧٢ع
٧. سر سريراڳ جو مطالعو — ١٩٧٣ع
٨. سر سامونڊي جو مطالعو — ١٩٧٤ع
٩. سر سهڻي جو مطالعو — ١٩٧٥ع
١٠. سر سسئي آبري جو مطالعو — ١٩٧٦ع
١١. سر معذور جو مطالعو — ١٩٧٧ع

(ب) رسالي ۽ سوانح بابت بنيادي مأخذن ۽ ڪتابن جي اشاعت

١. لطائف لطيفي (فارسي)
تصنيف: مير عبدالحسين خان ”سانگي“ — ١٩٦٧ع

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

٢. شاهه جو رسالو (برٽش ميوزيم وارو نسخو)
تصحيح: ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ — ١٩٦٩ع

٣. احوال شاهه عبداللطيف ڀٽائي
تصنيف: ميرزا قليچ بيگ — ١٩٧٢ع

٤. شاهه جي رسالي جا سرچشما
تصنيف: ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ — ١٩٧٢ع

٥. شاهه جي رسالي جي ترتيب
تصنيف: ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ — ١٩٧٣ع

٦. شاهه جو رسالو (١٢٦٩هه ۽ ١٢٧٠هه جي
ٽن آڳاٽن قلمي نسخن مطابق)
تصحيح: ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ — ١٩٧٣ع

٧. پنج گنج (تصنيف: قادر بخش "بيدل" رحه)
مرتبه: فقير سبحان بخش سجاده درگاهه بيدل — ١٩٧٦ع

٨. شاهه جو رسالو (سر سسئي سان شروع ٿيندڙ
ڏهن قلمي نسخن سان پيٽي تيار ڪيل)
تصحيح: ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ — ١٩٧٦ع

ثقافتي مرڪز ڪاميٽيءَ جي ٺهراءَ ٥- مئي ١٩٧٧ع موجب شايع ٿيل ڪتاب

١. شاهه ڪريم بلڙيءَ واري جو ڪلام
مرتبه: علامه دائود پوٽو — ١٩٧٧ع

٢. مضمون ۽ مقالا
تصنيف: علامه دائود پوٽو — ١٩٧٨ع

٣. شاهه جو رسالو (ڇپائي هيٺ)
مرتبه: ڊاڪٽر گربخشاڻي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مهاڳ

مرحوم شمس العلماء ڊاڪٽر عمر بن محمد دائود پوٽي جي شخصيت، اسان سنڌواسين لاءِ، وڏي تحقيق ۽ جاکوڙ کان پوءِ، پنهنجي زبان جي علم و ادب ۾ قابل قدر اضافو ڪيو. ليڪن ڊاڪٽر مرحوم جي ادبي خدمتن تي نظر ڦيرائڻ سان معلوم ٿئي ٿو ته سندن قلمي جنبش ۽ تحقيق جي خاص چنتا هيءَ رهي آهي ته ڪنهن طرح سنڌي زبان جي گذريل زماني جون وٺون ورائي هٿ ڪجن؛ جن ادبي شه پارن تي لٽ چڙهي ويو هو، تن کي صاف ڪري، آڳهي پڌري، پنهنجي اصلوڪي شڪل ۾ آندو وڃي ۽ اهڙي طرح پنهنجي ماضيءَ جي خزاني کي کولي عوام آڏو آڻجي ته جيئن علم و ادب جي ميدان ۾ ڪڙيون ملائي هڪ قسم جو تسلسل قائم ڪجي.

ان مقصد حاصل ڪرڻ لاءِ، ڊاڪٽر صاحب شروع کان انفرادي توڙي اجتماعي طرح ڪوششون جاري رکيون. اجتماعي ڪوششن ۾ اهڙيون ڪاوشون شامل آهن جن جي نتيجي ۾، سنڌي ادبي صلاحڪار بورڊ (جو بعد ۾ سنڌي ادبي بورڊ جي شڪل ۾ ظاهر ٿيو)، سنڌ هسٽاريڪل سوسائٽي ۽ سنڌي ادبي سوسائٽي جهڙا عظيم ادارا قائم ٿيا ۽ وڏا ڪم هٿ ۾ کنيا ويا. ليڪن مرحوم علامه دائودپوٽي جن طبيعتاً انفرادي ۽ خاموش ڪم کي ترجيح ڏيندا هئا. انهيءَ ڪري پنهنجي ڪمزور ڪلهن تي، جيڪي ڪم بسم الله ڪري کنيائون، تن نه رڳو ڏيهن جي روشني ڏني بلڪ سنڌي ادب کي چار چنڊ هڻي ڇڏيا. ٻوءِ ان سلسلي ۾، ابيات سنڌي هجن، منهاج العاشقين هجي يا ڪلام گرهوڙي —

سيني ۾ تحقيق جو پهلو نمايان آهي ۽ ڪر ڪنهو پيو پڌائي ته انصاف جي تقاضا پوري ڪئي وئي آهي.

هيءُ ڪتاب اهڙن مفيد مضمونن تي مشتمل آهي جيڪي ڊاڪٽر مرحوم جي قلم مان مختلف وقتن تي نڪتا. انهن مضمونن جي خصوصيت هيءَ آهي ته اهي مجموعي طرح ۽ ساڳئي وقت پڙهڻ سان، اسان جي ماضيءَ ۾ علم و ادب تي هڪ اهڙو تسلسل وارو تاريخي خاڪو پيش ڪن ٿا، جو ان کان وڌيڪ اختصار ليڪن جامعيت سان شايد ڪو مواد ملي. "ٿورا ڪٽا ٻه ڳالهيءَ ۾" واري مصداق جون سڪون لاهين ٿا.

جيتوڻيڪ زياده تر هڪ ڏکهي عرصي جي شعر و شاعريءَ تي روشني پوي ٿي پر ان سان گڏوگڏ ان ادب سان واسطيدار شخصيتن تان به پردو کڄي ٿو ۽ ان دور جا شاعر پوري شان شوڪت سان اسان جي اکين اڳيان اڀرن ٿا (شعر و شاعري تائين محدود رهڻ ان سبب ڪري ٿي پيو آهي جو ماضيءَ مان نثري ادب نه هئڻ جي برابر دستياب ٿئي ٿو). ازانسواءِ سنڌي شعر و شاعري جي عام طرح اختيار ڪيل عنوانن تي به ڊاڪٽر مرحوم ضروري روشني وڌي آهي. ان کان پوءِ هن ڪتاب ۾ چند علمي مضامين به آهن ۽ آخر ۾ چڱو خاصو حصو سنڌ جي بزرگ صوفي شاعر شاه عبداللطيف ڀٽائي رحه جي ڪلام ۽ زندگيءَ کي وقف ڪيو ويو آهي. قديم سنڌي نثر جا به قابل قدر مثال ڏنا ويا آهن ۽ اهڙيءَ طرح هي ڪتاب، علم و ادب جي ماضي وارن وساريل ورقن جي باب ۾ هڪ منفرد حيثيت رکي ٿو.

تاريخي طرح ڏٺو وڃي ته هن ڪتاب ۾ شامل ڪيل تحقيقي مضامين ۱۳۷۵ع کان وٺي ۱۹۴۲ع تائين واري وڏي عرصي تي محيط آهن. هونئن ته سنڌيءَ ۾ موزون ڪلام جي ابتدا سيد عبدالڪريم بلڙيءَ واري جي بيتن سان ٿئي ٿي، ليڪن هڪ روايت مطابق، ان جي شروعات اڃا به اڳڀرائي آهي. ان جي ثبوت ۾ هڪ درويش جو اهو بيت پيش ڪيو وڃي ٿو جيڪو

هن چار تماچيءَ جي والده جي دکدائڪ حالت کان متاثر ٿيندي، جولان ۾ اچي چيو هو. ان جي تاريخ ١٣٧٥ع آهي؛ ۽ انتها وري مرحوم فتح محمد سيوهاڻي جي ذڪر تي ٿئي ٿي، جنهن جي وفات ١٩٤٢ع ۾ ڊسمبر مهيني ۾ ٿي هئي. ڏنو وڃي ته اهو هڪ وڏو عرصو آهي جنهن ۾ سنڌ جي شهر ۽ ننڍڙن جون پايو وجهندڙ شخصيتون اچي وڃن ٿيون. جيتوڻيڪ سنڌي زبان جي ترقي يافته حيثيت پڌائي ٿي ته اسان جي علم و ادب جو چرچو تمام گهڻو اڳاڻو آهي ۽ اوچتي آيل دورن جي زيادتي ۽ پنهنجن جي غفلت سبب اهو سنڌي ادب اسان کان هميشه لاءِ وڇڙي ويو، هنن عالمن جا خيال ۽ تخليقون اسان جي ادبي خزاني جا سرچشما آهن. انهن انمول ۽ انيڪ ادبي خوبين ۽ خصوصيتن کي ايتري اختصار واري ادب ۾ سمائڻ، سنڀالڻ ۽ پيش ڪرڻ، ڊاڪٽر مرحوم دائودپوٽي جي قلمي قوت جي مرهون محنت آهي.

١- نومبر ١٩٦٨ — خانم دائودپوٽو

ترتيب

(الف) سنڌي ادب ۽ شاعري (١–٩٤)

– سنڌي علم ادب ٣
– قديم سنڌي شاعري: شاهه ڀٽائيءَ کان اڳ ١١
– شاهه کان اڳ جا شاعر ٢٣
– قاضي قاضن سيوهاڻي ٣٠
– شاهه ڪريم: شريعت ۽ طريقت جو روشن تارو ٣٦
– شيخ عبدالرحيم گرهوڙي ٥٣
– ميين عيسيٰ جي تربت جي تلاش ٦٠
– بيڪس: سنڌ جو مشهور شاعر ٦٨
– شمس العلماء ميرزا قليچ بيگ ٧٥
– حڪيم فتح محمد تغمدالله برحمته ٨٠
– قديم سنڌي نثر ٩٢

(ب) شاهه عبداللطيف ڀٽائي رحه (٩٥–٢٤٠)

– شيخ عبداللطيف جو احوال ٩٧
– شاهه ڀٽائي ۽ مخدوم محمدي کهڙائي ١١٠
– شاهه لطيف جي تصوير ١١٣
– شاهه جي عظمت جا اسباب ١١٩
– شاهه جو صوفيانو شعر ١٢٥
– شاهه لطيف رحه ۽ رومي ١٣٠
– جبر ۽ اختيار يا تقدير ۽ تدبير جو مسئلو ١٣٧
– ڀٽائي جي ڪلام ۾ وحدت الوجود جو مسئلو ١٣٥

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

– شاه جي نظر ۾ انسان جو تصور ١٦٣
– شاه جو سر سارنگ ١٦٧
– شاعر ۽ سگهڙ ١٧٠
– ڀٽ تي پيرو: گنج جو مطالعو ١٧٨
– رسالي جا قديم قلمي نسخا ١٩٠
– شاه جي رسالي جا ٻي آڳاٽا قلمي نسخا ١٩٧
– شاه جي رسالي ۾ تحريفون ٢٠١
– شاه جا ڳم ٿيل بيت ٢٠٨
– شاه عبداللطيف ڀٽائي ”سنڌ جي امانت“ ٢١٧
– تمر فقير جو احوال ۽ ڪلام ٢٢٨

(ج) بزرگ هستيون (٢٤٢—٢٦١)

– ابوذر غفاري رضہ ٢٤٣
– شيخ عيسيٰ مسيح الاولياء سنڌي برهانپوري ٢٤٩
– شاه شهيد عنايت الله صوفي ٢٥٥

(د) شخصي تاثرات (٢٦٣—٢٨٣)

– سنڌ جي ادبي تاريخ ٢٦٥
– ادبي ذوق ٢٦٧
– باران رحمت ٢٧٤
– نعت ٢٧٨
– مجازي ۽ معنوي ٢٧٩
– سنڌي ادبي سوسائٽي جا مقصد ۽ پروگرام ٢٨٠

(هہ) ضميمو: ترجما (٢٨٥—٣٢٠)

– اسلامي تصوف ٢٨٧
– عربي شاعريءَ جو فارسي شاعريءَ تي اثر ٣٠٢

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سنڌي ادب ۽ شاعري

سنڌي علم ادب

شاهه کان اڳ جا شاعر

سنڌي قديم شاعري: شاهه ڀٽائي کان اڳ

قاضي قاضن سيوهاڻي

شاهه ڪريم - شريعت ۽ طريقت جو روشن تارو

شيخ عبدالرحيم گرهوڙي

ميين عيسيٰ جي تربت جي تلاش

بيڪس - سنڌ جو مشهور شاعر

شمس العلماء ميرزا قليچ بيگ

حڪيم فتح محمد

قديم سنڌي نثر

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سنڌي علم ادب *

سڀني قوم جو علم ادب پهريائين پهريائين شعر سان شروع ٿيو آهي. سنڌي به انهي قاعدي کان مستثنيٰ ناهي. اوائلي حالت ۾ انسان جا جذبا ۽ شعور صحيح ۽ صاف رهن ٿا. جيئن سُرندي جي تارن کي ڇوڙيئي ڇهڻ سان سرود نڪرندو، تيئن ماڻهو دل کي ڇوڙيئي ڇهي اڇڻ سان عظيم اثر ٿئي ٿو.

قدرت جي من موهيندڙ نظارن پسڻ ڪري، قلب ۾ جا رقت ۽ خوشي پيدا ٿئي ٿي، تنهن جو اظهار ڪرڻ لاءِ شعر ئي هڪ مناسب وسيلو آهي. شعر سان وزن ۽ قافيي جي شموليت ڪري، ان مان دل جي رقص ۽ راڳ جي مدعا پوري ٿئي ٿي. جنهن صورت ۾ دل مان نڪتل سخن، دل تي اثر ڪن ٿا، تنهن صورت ۾ شعر- جو پڻ دل جي پيدائش ۽ اندر جي آه آهي، تنهن جو اثر به دل تي گهڻو ۽ گهاٽو ٿئي ٿو. انهيءَ ڪري ابتدائي حالت ۾ نثر کان اڳ نظم وجود ۾ آيو. شعر جو اصل بنياد مذهب آهي. قدرت جي غيبي طاقتن پر ٻجهي، پورڙن انهن جي خاطر ۽ رضامندي لاءِ گيت ڳايا ۽ ڪرم ڪريائون بجا آندائون.

ڪنهن قوم جو علم ادب، سندس تاريخ جي جدا جدا عرصن موافق، سندس خيالن ۽ جذبن جو آئينو آهي. ڪنهن به خاص عرصي جي تاريخ معلوم ڪرڻ لاءِ اسان کي پهريائين ان عرصي جي علمي خزاني کي کولڻو ٿو پوي. سن ۽ حقيقتون تاريخ جو فقط بوتو بنائين ٿيون، پر انهن جي رڳن ۾ روح تڏهن پوندو، جڏهن سندس ادبي تاريخ جو ذخيرو موجود هوندو، جنهن

* ماهاني "نئين زندگي"، مئي ١٩٥٠ع تان ورتل.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جي رمتي اسان کي خبر پئي ته قوم جي قديم فردن جا ڇا ڇا خيال ۽ جذبا هئا. سندن علم جي مراد ڇا هئي ۽ سندن رهڻي ڪهڻي جا ڪهڙا سرچشما هئا! مطلب ته هر ڪنهن قوم جي تاريخ سڪندر جي زماني کان وٺي ويندي سومرن ۽ سمن تائين مبهم آهي، ڇو جو ڪيترن جي اوائلي ادبي تاريخ به اونداهيءَ جي پردن اندر لڪل هجي!

هت اسان جو مطلب نه آهي ته سنڌي ٻوليءَ جي قدامت تي بحث ڪريون، يا سندس مخفي ادبي خزانن جي ڳولا ۾ اجايو وقت وڃايون؛ بلڪ اسان جو مقصد آهي ته ڏسون ته نظمي توڙي نثري ادب ڪڏهن کان وٺي شروع ٿيو. اگرچه سنڌي زبان نهايت آڳاٽي آهي، پر منجهس موزون ڪلام تقريباً ١١ صدي هجريءَ جي وچ ڌاري ٿيو. اهو ڪلام آهي سيد عبدالڪريم بلڙي واري جا بيت، جي سندس خاص مريد محمد رضا پنهنجي تصنيف "بيان العارفين" ۾ پنهنجي مرشد جي وفات کان ٦ ورهيه پوءِ يعني ١٠٤٤ هجريءَ ۾ قلمبند ڪيا. پر انهي عرصي کان گهڻو گهڻو وقت اڳي، سنڌي نظم جو پڙاڏو ڪن تي پوي ٿو. ڄام تماچي، هڪ الله لوڪ شيخ حماد ڄمالي جي دعا سان دهليءَ جي نظربنديءَ مان ڇٽي، سنڌ جو تخت ڌڻي ٿئي ٿو. ڄام تماچي جي والده جي زار حالت تي قياس ڪائي، درويش جولان ۾ اچي هڪ سنڌي بيت وڏي واڪي پڙهيو، جنهن ۾ سندس ماڳ موٽي اچڻ ۽ ملڪ ماڻڻ جو اشارو ڪيائين. جيڪڏهن اها روايت سچي آهي ته انهيءَ جي بيت جي تاريخ سنه ٧٧٧ هجري (مطابق ١٣٧٥ع) ڌاري مقرر ڪري سگهجي ٿي.

ساڳيءَ سمي سردار جي ڏينهن ۾ "هفت تن" جو حادثو ٿي گذريو آهي، جن پنهنجي شهادت وقت آئينده واقعن بجون پيشنگويون بيتن جي صورت ۾ ڪيون. اگرچه انهن جي صحت ۾ شڪ آهي، ته به سندن قديم هئڻ جو ضرور اقرار ڪرڻو پوندو. انهن کان پوءِ وري تحفةالڪرام جي صاحب شيخ پرئي جو

نالو ورتو آهي، جنهن واتان حديقةالاولياءَ جي مصنف، اسحاق آهنگر جو هڪ بيت پڌو. هن درويش ۹۰۳ هجري (۱۴۹۷ع) ۾ وفات ڪئي ۽ گنجي ٽڪر جي دامن ۾ پوريل آهي. اهڙي طرح راڌڻ شهر ۾ راڃو درويش هڪ خدا رسيدو مست ٿي گذريو آهي، جو استغراق جي حالت ۾ مٺي آواز سان سنڌي بيت پڙهندو هو، ۽ جيڪي چوندو هو، اُئين ٿي پوندو هو. سندس وفات جو سنه ۹۷۷ هجري (۱۵۶۹ع) آهي. افسوس جو اهي بيت ڪٿي به قلمبند نه آهن.

پر راڃي فقير کان گهڻو اڳي قاضي قاضن جو اسم گرامي اچي ٿو. سندس وسيع ڪلام مان فقط ست بيت "بيان العارفين" ۾ موجود آهن. اهي سنڌي ادب جي آسمان ۾ ثريا جي ستن تارن وانگر چمڪندڙ آهن. انهن مان اسان کي پنهنجي سلف صالح جي ذهني ۽ روحاني ڪيفيت معلوم ٿئي ٿي. اهي سراپا سونهن جو سر آهن، منجهائن عقل جزويءَ جي عاجزي، ظاهري علم جي سڪڻائي سچائي، محبوب حقيقيءَ ۾ محويت ۽ وحدت الوجود جا ڳوڙها مسئلا روشن ٿين ٿا. انهن مان پڌرو ٿئي ٿو ته اسان جي بزرگن جو دلي رجحان هميشه تصوف ۽ روحانيت ڏي رهيو آهي، انهن پنهنجي وجداني ڪلام کي مجازي عشق ۽ دنيوي امورن سان ملوث نه ڪيو آهي. حقيقت به اُئين آهي ته اسان جي بزرگن ۽ شاعرن جو فطري لاڙو، روحاني ڳالهين ۽ اندر جي پاڪائيءَ ڏي آهي. انهن پنهنجي عرفاني سخن کي ڪڏهن به بادشاهن، اميرن ۽ تونگرن جي ساراه سان نه پريو. فقط الله جي ساراهه، بزرگان دين جي مهما، ۽ نصيحت پردازي تي سارو ڌيان صرف ڪيو اٿن.

قاضي قاضن (قادن) اصل درٻيلي (ڏيري) جو ويٺل هو، ۽ مخدوم ميران مهدي جونپوري جي صحبت ۾ رچي ريٽو ٿيو، جنهن ڪري زماني جا ظاهري عالم مٿس لعن طعن ڪندا هئا. جن مان هڪڙو "بيان العارفين" ۾ ڏنو اٿس ته ڪيئن نه ڌڪڙي

ملامتي فقير جي تخميني تي سنڌس اکين مان اونداهي جون اکيائڙيون لهي ويون، ۽ کيئن نہ معرفت جو ماڳ هٿ آيس:

جوڳيءَ جا ڳايوس، ستو هوس ننڊ ۾
تهان پوءِ ڏيوس، سنڌي پريان پيچري.

وري اٽڪل پنجاه ورهين تائين شهر جو پتو ڪونہ ٿو پوي. اگرچہ انهي مدت ۾ ڪيترن ئي بزرگن پنهنجا ڪلام چيا هوندا، جي زماني جي خوردبرد ڪري الوپ ٿي ويا آهن، سواءِ ڪن چند بيتن جي. بزرگن جا سماع ٿيندا هئا، حلقا لڳندا هئا، واعظ جون مجلسون ٿينديون هيون، جن ۾ اهي معرفت جا ڪلام پڙهيا ويندا هئا. اهڙي قسم جا ٻہ ٽي بيت خوش قسمتيءَ سان هٿ آيا آهن. مخدوم احمد ڀٽي رحہ حيدرآباد شهر ۾ سماع ٻڌنديئي (٩٣٠ هہ ۾) وفات ڪئي، تنهن بابت روايت آهي تہ: هڪ دفعي سماع ۾ ڪنهن سوناري نينگر هي بيت ڏنو:

سڏ سڻي پريءَ جو، وانگي جي نہ وڃن
ڪوڙي دعويٰ دوست جي، ڪچاڙي ڪي ڪن.

هي بيت ٻڌنديئي مخدوم صاحب جن غش ٿي ويا ۽ انهيءَ حالت ۾ واصل بالله ٿيا. تنهن تي سوناري وري چيو:

سر ڏيئي سٽ جوڙ، ڪنهن پر ڪلاڙن سين
مرڻان منهن مَ موڙ، اڄ وَڃي ٿي وڏ لهي.

۽ پٽ مخدوم نوح رحہ پنهنجي وفات وقت (٩٩٨ هہ) هڪ خاص مريد ڪي پاڻ وٽ سنت اچڻ لاءِ هڪ بيت ڏنو آهي، جو سندن ملفوظات ۾ مندرج آهي.

مٿين حقيقتن مان پڌرو آهي تہ سنڌي شعر جي شروعات چوڏهين صدي عيسوي جي آخر ۽ پندرهين صدي جي اوائل ۾ ٿي آهي. ان کان اڳ سنڌي شعر تي اترو تہ ڌنڌ چڙهيل آهي، جو نور جو هڪ ترورو بہ نظر نٿو اچي. شاھ ڪريم جو ڪلام سنڌي شعر جو وهائو تارو آهي ۽ منجهانئس انهي پرڀات جا پترتوا پون ٿا، جن جو شمسي شعاع شاھ لطيف جي بيتن ۾ ڪافين

۾ ظاهر ٿئي ٿو. شاهه ڪريم سنه ١٠٣٠هه (مطابق ١٦٢٠ع) ۾ چالاڻو ڪيو. ان ڪان پوءِ تقريباً سؤ سالن تائين وري شعر جو ڏهو ڪونه ٿو پوي، اونده انڌوڪار لڳو پيو آهي.

شاهه عنايت صوفي جهوڪ واري جي شهادت جو سال ١١٣٠هه آهي. ان بزرگ جا ارشاد ۽ مقولا به ضرور شعر جي صورت ۾ هوندا ۽ جيڪڏهن درگاهه جي معتقدين وٽ اڃا تائين سندس ڪلام موجود آهي ته اهو ڪوشش وٺي ڪٺو ڪرڻ گهرجي. شاهه شهيد جو مٿو ڪوڙڻ ۽ لطيفي لات جو شروع ٿيڻ. چاڪاڻ ته سچو شعر اهو روحاني ڪرشمو آهي، جنهن جو اثر يا سلسلو ڪڏهن نٿو ٽٽي. هڪڙي پُوٽي اچا پوري مس ٿي ٿئي ته ٻي تند ٿي تاڻجي. اهو نظم جو ڌاڳو ڪڏهن به ڇڄڻ جو ناهي. عربيءَ جي مشهور شاعر ابو تمام جو قول آهي: ولکنه صوب العقول اذا نجلت سحائب منه اعقبت سجائب۔ ”پر اهو (يعني شعر) عقلن جو مانو مينهن آهي: جڏهن ان جا ڪي ڪڪر وهي وڃن ٿا ته انهن جي پٺيان وري ٻيا پيدا ٿين ٿا.“

اسان کي ياد رکڻ گهرجي ته اهو نظمي ڪلام اڪثر بيتن يا دوهن جي صورت ۾ هو، جن جي ڪمال اوچي شاهه عبداللطيف ڀٽائي تي دنگ ڪيو. انهيءَ شاعرن جي شاهه پنهنجو ڪلام هڪ لاثاني نوع ۾ چيو آهي، جو ايتري قدر معمور معنيٰ آهي ۽ ايتري قدر سوز ۽ گداز، رقت ۽ مِنّاج اٿس، جو ڪانئس پوءِ آيل شاعرن جي انهيءَ قسم جي شعر مان اهو رس ۽ اها لذت ورلي حاصل ٿئي ٿي. پر شاهه لطيف کان اڳ، ٿوري ماڳهين ٿي وقت، ڪي وڏا بزرگ ٿي گذريا آهن، جن سنڌي ادب ۽ زبان جي خاصي خدمت ڪئي آهي. ڪانئن اڳ ڪتابت سموري عربي يا فارسي ۾ ٿيندي هئي، پر هنن پنهنجن پائرن مان خاطر ٿيڻ ۽ انهن کي سچي دين جي ڏڳ تي هلائڻ لاءِ ڪيترائي قيمتي ڪتاب پنهنجي ٻاجهاريءَ سنڌيءَ ۾ لکيا، انهيءَ لاءِ ته عام کي فائدو پهچي. انهن مان هيٺين صاحبن جا نالا قابلِ ذڪر آهن: مخدوم

ابوالحسن، مخدوم ضياءالدين، مخدوم محمد هاشم، محمد ابراهيم نقشبندي، خواجه محمد زمان ۽ مخدوم عبدالرحيم گرهوڙي، رضوان الله عليهم.

مخدوم ابوالحسن جي سنڌي ته مشهور آهي. هن صاحب سنڌي صورت خطيءَ کي علمي شڪل ڏني، بلڪ ان ۾ اهي خوبيون ۽ نزاڪتون پيدا ڪيائين، جي اڄوڪي 'آلفباء' ۾ به موجود ڪين آهن. ڪنهن مخدوم ضياءالدين جي سنڌي فقه جي مسئلن تي جدا شعري هم قافيه فقرن تي مبني آهي، زبان اعليٰ صاف ۽ سليس آهي، اگرچه منجهس ڪو اهڙو حظ ناهي. اهي مٺيئي گڻ ۽ وصفون وري مخدوم محمد هاشم جي سنڌيءَ ۾ آهن، جو پنهنجي پر ۾ بيمثل آهي. ساڳيو ٽي سوز ۽ گداز اٿس، جهڙو شاه جي ڪلام ۾، اگرچه ان کان بلڪل نيارو آهي. "بناءالاسلام" صاف "اسين، آ آ" وارين تڪن ۾ چيل آهي، ۽ منجهس "دين متين" جا مسائل درج آهن. جنهن ڪري عبارت گهڻي قدر رڪي ۽ ايڙ ڳي ٿي پئي اٿس. پر عم سيپاري جي تفسير ۽ "قوت العاشقين" جي تمهيد ۾، جنهن ۾ سندس روح، الله جي ساراه ۽ رسول جي سڪ ۽ چئن يارن جي مدح ۾ ريلا پيو ڏئي. منجهس اهو جذبو، مينهاج ۽ رواني آهي جو پڙهندڙن جو قلب جهڄيو پوي ۽ بي اختيار اکين مان ڳوڙها ڳلن تي ڳڙيو پون. اهڙي قسم جو مينهاج وري پوئين زماني جي بزرگن، جهڙوڪ ميان عبدالله منڌري، محمد اشرف ڪاماري شريف واري ۽ هارون شاه جي ڪلام ۾ آهي، انهن مڙني بزرگن جو ڪلام شعر ۾ آهي.

خواجه محمد زمان ۽ فقير گرهوڙيءَ وري پنهنجو طبقو پاڻ ٺاهين ٿا. خواجه صاحب جا سنڌي ابيات، جن جو تعداد ٨٣ کان به مٿي آهي، هن ضعيف فقير عبدالرحيم جي شرح مان شايع ڪيا آهن، جو اصل دقيق عربيءَ ۾ هو. خواجه صاحب جن جو نثري ڪلام ۽ وعظ به عربيءَ ۾ منتقل ڪيو ويو آهي، جنهن جي ڪري سندس اصليت جي خبر پئي نٿي سگهي ته ڪهڙيءَ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

بغاوت تي هوءِ.

خود فقير گرهوڙيءَ جو ڪلام نهايت پاڪيزو ۽ اعليٰ درجي جو آهي، هڪڙن ڪلمن ۾ ته قرآني سورتن ۽ آيتن جو تفسير ڪيو اٿس، پر اهو به اهڙي دلڪش پيرايي ۾، جو ان جي پڙهڻ سان خستگي نٿي ٿئي. ان ۾ سچي شعر جون سڀئي خوبيون ڪُوٽ ڪُوٽ ڀريليون آهن. ٻين ڪلمن ۾ وري تصوّف ۽ فلسفي ۾ اچي پهتو آهي، ليڪن اعليٰ شعر جي دامن هٿان نه ڇڏي اٿس. اڳين بزرگن جي ڪلام وانگي منجهس رڪائي ۽ اٿُوٽائي ڪانهي. ان جي پڙهڻ مان لنوُ لنوُ ٺري ٿي ۽ دل کي ڏاڍو لطف ٿو اچي. فقير عبدالرحيم گرهوڙي اسان جو پهريون ئي اديب ۽ شاعر آهي، جنهن جو نثري ڪلام اسان وٽ ٻهاڪن ۽ چوٽين جي صورت ۾ موجود آهي. سندس سارو ڪلام مون گڏ ڪري رکيو آهي، اميد ته جلد ئي ڪيس جلوه گر ڪيو ويندو.

مخدوم محمد هاشم، بزرگ گرهوڙي، ميان عبدالله منڊري ۽ ميان اشرف جي ڪلام تي عربيءَ جي مشهور شاعر بوصيريءَ جي مبارڪ قصيده "برده" جو ڳوڙهو اثر آهي. "برده" جو سنڌي مثنوي ۾ ترجمو بزرگ شفيع محمد پاٽائي ڪيو آهي، جو اچا طبع هيٺ نه آيو آهي. نهايت پاڪيزو ۽ رس ڀريو آهي. سنڌي بيتن ۾ وري مولوي علي محمد مهيري آندو اٿس ۽ ڪمال ڪيو اٿس. هي اديب ۽ عالم شخص ويجهڙيءَ ڇڪ ۾ گذاري ويو آهي. تازو فارسي مثنوي ۾ شرح سان ترجمو ۽ تفسير وري منهنجي دوست لطف الله بدوي ڪيو آهي، جنهن مان جامي ۽ سعديءَ جون سڪون ٿيون لهن، عبدالله اثر به پاڻ کي انهيءَ ڏس ۾ چڱو موکيو آهي.

شاه عبداللطيف جو ڪلام ته بحر بي پايان آهي، جنهن ۾ ۾ ڪي استاد غواص ۽ روحاني رازن جي درياءَ جا نهنگ، پيهي معرفت جا موتي هٿ آڻي سگهن ٿا. هن مختصر مقالي ۾ ان جي جي جدا جدا ماهيتن ۽ موضوعن تي بحث ڪرڻ عبث آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سنڌس نڪو آنڌ آهي نڪو پانڌ، ان لاءِ جدا هڪ ڪتاب گهرجي ۽ مطالعي مان گڏ فڪر ۽ تدبر، رياضت ۽ باطني صفائي جي ضرورت آهي. مطلب ته ان جي سيني ڪلامي ۽ عرفاني خوبين جي اپٽار جو دم هڻڻ ۽ دعوى ڪرڻ محض جسارت آهي. ڪانئس پوءِ سچل ۽ سوامي جو ٿورو ذڪر ڪرڻ واجب آهي. سچل جو ڪلام پڻ بيتن ۽ ڪافين تي مبني آهي، اگرچه ڪين گهٽايو انس، پر شاه جي ڪلام کان ڪئين ڪوهه پوئتي آهي. سندس بيتن ۾ اهو چٽس ناهي ۽ نڪي ڪي وري سندس ڪافين ۾ اها شيريني ۽ سلاست. پنهنجي ڪلام ۾ تصوف گهڻو ئي ميڙيو انس ۽ اناالحق جي نعري کان به ڪين گسو آهي، پر انئين چئجي جيئن ڇچڙي ۽ هڏن جي ڪڙ ڪڙ. ماڳهين شريعت جي ليڪي کان لنگهي وڃي تار ۾ پيو آهي. ڪافين ۾ سو مستي ۽ موج واه جي انس. گويا ڏنڊو يا چمٽو ڪٺي رقص پيو ڪري. پر شاه جي واين واري منجهن لذت ڪانهي. سوامي وري ويدانت جي وات ورتي آهي. سندس ٻولي هندڪي آهي ۽ سنسڪرت جي غير مانوس لفظن سان ڀريل آهي. ڪو ڪو شلوڪ ليندو، جنهن مان دل کي ورونه ايندي، يا قلب تي رقت طاري ٿيندي، نه ته سراپا خشڪ ۽ بي سوادي آهي.

هتي قدما جو دور ختم ٿئي ٿو. اميد ته ٻئي بحث جي دوران ۾، وچين دؤر جي بزرگن جو ومتار ڪندا سين، الله واهي!

قديم سنڌي شاعري: شاهه ڀٽائيءَ کان اڳ *

اسان جي پياري سنڌي زبان گهڻو آڳاٽي آهي. ڪن عالمن جو چوڻ آهي ته اها سنڌيءَ طرح پراڪرت زبان جي وراچڊا ڀاشا مان نڪتل آهي. پر سنڌيءَ ۾ اهڙا ڪيترائي لفظ آهن، جن جو اصل سنسڪرت مان نٿو لڳي. شايد اهي قديم مرده زبانن جا آثار آهن، جي اسان جي ڀاڄهاري ٻوليءَ ۾ رهجي ويا آهن. هي تسليم شده ڳالهه آهي ته سنسڪرت زبان آريه لوڪن هند و سنڌ ۾ آندي. ليڪن آرين جي اچڻ کان هزارها سال اڳ سنڌ کي پنهنجي تهذيب ۽ پنهنجو تمدن هو، جنهن جا آثار موئن جي دڙي ۽ ٻين دڙن جي کنڊرات مان ظاهر آهن. قديم موئن جي دڙي واري ٻوليءَ جو نالو سميري ۽ ٻين قديم ٻولين سان وڃي لڳايو اٿن ۽ يقين سان چئي سگهجي ٿو ته سنڌي زبان جي جڙ اهي قديم ٻوليون آهن.

اگرچه پڪ سان چئي نٿو سگهجي ته سنڌي ٻولي موجوده صورت ۾ ڪڏهن ڳالهائڻ ۾ آئي. عرب سياح جهڙوڪ اصطخري ۽ مقدسي جيڪي ڏهينءَ عيسوي صديءَ ۾ سنڌ آيا، تن صاف لکيو آ ته ان وقت ديبل، منصوره ۽ ملتان ۾ عربي ۽ سنڌي ٻوليون ڳالهائڻ ۾ ايندڙيون هيون ۽ تقريباً ساڳئي زماني ۾ مشهور اديب البيروني پنهنجي تاليف ڪتاب الهند ۾ ڄاڻايو آهي ته ان وقت ڏاکڻي سنڌ ۾ ويندي ساحل تائين ملواري انقباءِ رواج ۾ هئي، ۽ ڪن ڀاڱن ۾ ارڌ ناگري رسم الخط چالو هو. پر يقين سان چئي

* علامه دائود پوٽي هيءَ تحريري تقرير ڀورين نومبر ۱۹۵۲ع ۾ ”انجمن علم و ادب“ هالا ادبي ڪانفرنس جي موقعي تي ڪئي هئي، جيڪا ڀوريون ڀيرو ماهنامي ”نئين زندگي“ ۾ سيپٽمبر ۱۹۵۸ع ۾ شايع ٿي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڏٺو سگهجي ٿو. اهي اکرن جا نمونا ڪنهن وقت عربي رسم الخط ۾ تحويل ٿي ويا. اها تبديل ضرور درجي بدرجي ٿي هوندي. منهنجي راءِ آهي ته جيئن سنڌ جا رهاڪو زياده تعداد ۾ مسلمان ٿيندا ويا، تيئن انهن جاهليت جي رسمن سان گڏ اهي هندو رسم الخط جا آثار به درگذر ڪري عربي صورتخطي اختيار ڪئي هوندي. ساڳيو رنگ ايران ۾ ٿيو. مجوسين جي اقتدار ٽٽڻ بعد سندن زبان پهلوي به ناس ٿي ويئي ۽ ماڻهن عربي لکڻ جو نمونو اختيار ڪيو.

بهرحال اڳاٽي ۾ اڳاٽو سنڌي عربي لکڻ جو نمونو جو اسان وٽ موجود آهي، سو آهي "شاه ڪريم جا بيت"، جي خاص سندس مريد محمد رضا ١٠٣٨ هجري ڌاري پنهنجي ڪتاب "بيان العارفين" ۾ درج ڪيا. اگرچه اهو لکڻ جو نمونو نهايت ناقص آهي، جو مرحوم ميرزا قليچ بيگ صاحب جهڙو عالم به انهن بيتن کي پوري طرح درست ڪري نه سگهيو. جيتوڻيڪ انهن جي اکري معنيٰ باقاعدي پارسي ۾ ڏنل آهي، تہ بہ اهي گهڻي مشڪل کان پوءِ پڙهي سگهجن ٿا. انهن اکرن ۾ 'ه' جو اچار ۽ 'نون جا غنو' بلڪل ناهي، ۽ سيڪو سمجهي سگهندو ته سنڌي 'الف باءِ' پاونجاه آواز عربيءَ جي ٽيهن حرفن ۾ ادا ڪرڻ ڪهڙو ڪم آهي.

دنيا جي ٻين ادبن وانگر سنڌي ادب به شعر سان شروع ٿيو هوندو. انسان ذات کي جڏهن ٻوليءَ جي ڏات عطا ٿي، تڏهن ڪيس پنهنجي وندر لاءِ راڳ جي به نعمت بخشي ويئي. تنهن ڪري بلڪل بديهي امر آهي ته سنڌي زبان جي وجود ۾ اچڻ سان ان ۾ ضرور ڪجهه نه ڪجهه شعر به چيو ويندو هوندو، ليڪن افسوس جي ڳالهه آهي ته اهي پراڻا دفتر اسان جي هٿن تائين نه پهتا آهن. سو ته ڇڏيو پر رڳو عربن جي زماني جي تاريخ به اسان تائين سلامت نه پهتي آهي. انهيءَ دؤر ۾ ڪيترائي سنڌي اديب ۽ شاعر پيدا ٿيا، جن عربي زبان ۾ پنهنجو ڪمال ڏيکاريو، جنهن لاءِ عربي ادب، تاريخ ۽ ديني علومن ۾ اڪيچار شاهديون

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

آهن. اهڙي طرح سنڌي عبقريت قبل از اسلام واري زماني ۾ به ضرور پنهنجو ذاتي جوهر ڏيکاريو هوندو. پر ان لاءِ حال في الحال اسان وٽ ڪا اهڙي زبردست ثابتي ڪانهي. اسلام پاڪ جي اچڻ بعد سنڌين پنهنجون اوائلي روايتون وساري ڇڏيون، ۽ سنڌن دليون اسلام جي خالص تعليمات سان معمور ٿي ويون، ۽ اڳيرو هلي تصوف جي اثر هيٺ نوان گل ڪڍيائون.

شعر جا آڳاٽا نمونا، جيڪي اسان جي هٿن تائين رسيا آهن، تن تي مذهب ۽ تصوف جو ڳوڙهو صبغو چڙهيل آهي، ۽ ناصحاڻي سانچي ۾ سنجيل آهن. انهيءَ اوائلي شعر ۾ اگرچه ايتري رواني ۽ ايترو تخيل ۽ نغمو ناهي، ته به اهو هلي هلي دلڪش راڳ ٿي پيو، ۽ ان جو انتها ڪمال شاهه لطيف جي ڪلام ۾ ظاهر ٿيو. اسان جي سنڌي ادب جي اها بدبختي آهي، جو اسان جا ڪهڻا اديب ۽ عالم عربيءَ ۽ فارسيءَ کي چهٽي پيا ۽ پنهنجي مادري زبان تي ڪوبه توجهه نه ڏنائون. انهيءَ جي معنيٰ اها ناهي ته سيني ماڻهن کي عربي يا فارسي ايندي هئي. بلڪ ائين چوڻ برحق آهي ته عام ماڻهن جي زبان سنڌي هئي ۽ انهن پنهنجي اندر جا راز ۽ جذبا ضرور سنڌي زبان ۾ ظاهر ڪيا هوندا. ڪيترائي شاعر پيدا ٿيا هوندا جن پنهنجا خيال پنهنجي مٺيءَ ٻوليءَ ۾ ادا ڪيا هوندا، پر زماني جي بي اعتنائيءَ ڪري اهي قلمبند نه ٿيا ۽ دنيا جي پڙيءَ تان ميسارجي ويا. ازانسواءِ عربن وانگي منجهن راوين جو دستور ڪو ڇڙو هو، جو سنڌن آراز پونيترن کي پهچي. انهيءَ ناقابل معافي غفلت اسان جي ادب ۽ تاريخ کي عظيم نقصان پهچايو آهي. مان بلڪل تاڪيد سان چوان ٿو ته عربن جي دور ۾ سنڌي شاعري ضرور موجود هئي، جيئن هيٺينءَ حڪايت مان ظاهر آهي:
مجمل التواريخ جو مصنف، برمڪين جي سخا جي تعريف ڪندي چوي ٿو ته "هڪ دفعي ڪو سنڌ جو ماڻهو فضل بن يحيٰ برمڪي وٽ آيو ۽ پنهنجي زبان ۾ هڪ بيت چيائين:

اره بره ڪنڪره ڪراڪري منڊره (١)

فضل پڇيو تہ: هي ڇا ڏنو آڪي؟ تنهن تي ترجمان چيو تہ هيڻن ڏنو چوي!

واذا لمڪارم في آفاقنا ذڪرت
فانما بڪ فيها يضرب المثل.

(جڏهن اسان جي چوڌاري ملڪن ۾ چڱا ڪم ياد ڪيا ويندا، تڏهن تنهنجي ئي نالي پهاڪو ڏنو ويندو). تنهن تي فضل ڪليو ۽ ڪيس هزار دينار انعام ڏنائين ۽ سهڻي سروپا پهرايائين ۽ ڪيترائي آٺ ۽ چوپايا ڏيئي روانو ڪيائينس. ترجمان کي پڻ پنج سؤ دينار بخشيائين ۽ چيائين تہ اسان کي هي زبان نٿي اچي." افسوس جو اهو بيت اجا صحيح طور پڙهي نہ سگهيو

(١) نوٽ: هي ساڳيو بيت ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ لاڙڪاڻي جمعية الشعراء واري جلسي ۾ هن بنده جي صدارت هيٺ پنهنجي عالمانہ تحريري تقرير ۾ پڙهيو هو، ۽ پنهنجي اٽڪل موجب ان جي سنڌي ڪئي هئائين، جا بلڪل بعيد از عقل هئي. ساڳئي ماخذ جي آڌار تي اهو بيت پير حسام الدين صاحب پنهنجي اردو ڪتابچي "سنڌي ادب" ۾ ڏنو آهي. اسان تنهين جڻن جو ڌيان انهيءَ بيت ڏي مهنجي مرحوم دوست قاضي اختر احمد ميان جهونا ڳڙهيءَ ڇڪايو هو. والفضل للمتقدم.

اسان جڏهن دمشق ۾ حضرت بلال رضہ جي مقبري جي زيارت لاءِ ويا هئاسون، تڏهن سون اهو عجيب بيت مقبري جي اندر ديوار تي لکيل ڏٺو. جي حضرت بلال رضہ اهو بيت سرور ڪائنات عليه الصلواة والسلام جي ساراه ۾ چيو هو ۽ ان جو عربي شعر ۾ مطلب حسان بن ثابت رضہ ادا ڪيو هو. مون حسان بن ثابت جي ديوان ۾ ان عربي بيت جي ڳولها ڪئي، پر ڪنهن بہ نسخي ۾ ڪونہ لڌو. شايد انهيءَ اڪيلي بيت جي ڪنهن بہ راويءَ کي ياد ڪيري نہ رهي. بهرحال جيڪڏهن اهو بيت حضرت بلال رضہ جو آهي تہ ضرور بالضرور حبشي زبان ۾ هوندو. ليڪن اڄ تائين مون ڪي ايٿيوپڪ گرامر ملي نہ سگهيو آهي؛ ۽ نڪي ڪنهن مستشرق سان انهيءَ باري ۾ مشورت ڪري سگهيو آهيان. باقي ڪنهن بہ حالت ۾ هي اوائلي سنڌي بيت ڪي نٿو سگهي. اهو سارو نظريو سراسر غلط آهي. والله عنده علم الصواب. "ع" بتاريخ ١ مئي ١٩٥٨ع.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

آهيان. اميد اٿم تہ ڪنهن ڏينهن انهيءَ بيت تي ڪافي روشني وجهي ويندي.

ڳالهہ ڪري ڪيئن بہ هجي، پر اهڙا گهڻائي سنڌي شاعر گمناميءَ جي گوشي ۾ مري ڪپي ويا هوندا، جن جو شعر جيڪر اڄ اسان جي اکين جو تارُ بڻجي ها. تنهن هوندي بہ ساموئي جي ”هفت تنن“ جا ست بيت، جيڪي ايندڙ زماني جي اڳڪٿي ڪن ٿا، سي اڃا موجود آهن، پر شيخ جمالي (وفات ١٣٢١ع)، شيخ پرٿي، درويش راڄي ڪامل ۽ ٻين قديم بزرگن جا بيت آمر ڪي غائب ٿي ويا. رڳو اسحاق آهنگر (لوهر) ڏي منسوب ٿيل بيت قائم آهي، جنهن ۾ هڪ عجيب خوبي رکيل آهي:

”ٿيان مـان جهرڪ، وهـان پرينءَ جي ڇڄ تي
مانَ چؤنم ڊرڪ، پاڄهاريءَ پوليءَ مـان.“

جيڪڏهن اندلس جو هڪ مهذب عمدو شاعر ابن زيدون هيئن چوي تہ ”ڪاش مان ڏنڌڻ هجان، جو معشوق پنهنجي پيرا ڏينهن ۾ چپن سان لائي“ تہ آهنگر جو هي بيت بہ نزاڪت کان خالي نہ آهي. انهن آڳاٽن شاعرن کي ڇڏيو، پر ڪن تمام مشهور شاعرن جو سنڌي ڪلام، جهڙوڪ درس الهڏني جو ڪلام، جو سيد علي ثاني (وفات ١٠٧١هہ) جو معاصر هو ۽ ساڍس بيت بازي بہ ڪندو هو. يا يوسف سهتي ۽ مخدوم محمد معين (وفات ١٠٨٨ع) جو ڪلام اڄ عدم پيدا آهي، اگرچہ اهو پنهنجي وقت ۾ مشهور ۽ معروف هو، هي سڀ اسان جي تذڪره نويسن ۽ مورخن جي تساهل ۽ غفلت جو نتيجو آهي.

هن بعد آهي ٻہ بيت آهن، جن جو لاڳاپو هالن پراڻن جي مخدوم احمد ٻنڀي رحہ جي وفات سان آهي، جنهن جو ذڪر تحفة الڪرام جي مولف ڪيو آهي. خوش قسمتيءَ سان اهي بيت ٻنڀي بزرگن جي خانداني روايتن ۾ محفوظ آهن. ڳالهہ ٿا ڪن تہ هڪ لنگا نيرن ڪوٽ (حيدرآباد) ۾ سماع جي محفل هئي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جنهن ۾ مخدوم صاحب به شامل هو. اتي هڪ سوناري چوڪر هي بيت ڳايو:

سڏ سڻي پرينءَ جو، وانگي جي نه ورن
ڪوڙي دعوا دوست جي، ڪچاڙي ڪي ڪن.

مين عيسي پنهنجي سنڌيءَ ۾ اهو ساڳيو بيت هن ريت ڏنو آهي، جي، هڪ بزرگ فرمايو آهي:

سڏُ سچاڻي پرينءَ جو، واڪي جي نه ورن
ڪوڙي دعوىٰ دوسن سين، سي ڪچاڙي ڪي ڪن
طلب نه مُنجهي تن، هُنهم سڏ سڏائيون.

اهو ٻڌنديئي مخدوم صاحب جن غش ٿي ويا ۽ انهيءَ حالت ۾ واصل باالله ٿيا. تنهن تي سوناري چوڪر وري هي بيت ڏنو:

سر ڏيئي سٽ جوڙ، ڪنهن ٻر ڪلاڪن سين
مرڊان منهن مَ موڙ، اڄ وڻي ٿي وڏ لهي.

ساڳيو ئي بيت شاهه جي رسالي ۾ هن ريت خواه مخواه شامل ڪيو ويو آهي:

سر ڏيئي سٽ جوڙ، ڪنهن ٻر ڪلان سين
ڪاتي ڪرت ڪپار ۾، آڻي خنجر ڪوڙ
مرڊا منهن مَ موڙ، اڄ وڻي ٿي وڏ لهي.

وچين سٽ ڪنهن چاڙي واڻي ٽنبي آهي ۽ ٻهرين ٽوڙي ٻوڙين سٽ سان ڪو به واسطو ڪونهيس. نڪي ڪي اهڙو لفظي تڪرار وري شاهه جي شان وٽان آهي. جنهن صورت ۾ اهو واقعو ١٥٢٨ع ۾ ٿيو، تنهن صورت ۾ اهي ٻئي بيت انهيءَ سال کان گهٽ اگهيرا ٿا ڀانئجن ۽ سچي سنڌي شعر جي شروعات تي دلالت ڪن ٿا. انهن کان پوءَ قاضي قاضن (وفات ١٥٥٨ع) جا ست بيت آهن، جي هن ضعيف ٻهرياڻين ٻهرياڻين واضح ڪيا آهن، نه ته شاهه ڪريم جي ڪلام ۾ خلط ملط ٿي ويا هئا. اهي ثابت ڪن ٿا ته قاضي قاضن هڪ بلند مرتبي جو ”وحدت الوجودي“ صوفي بزرگ ۽ شاعر هو، جيڪو سنڌس هيٺين بيت مان پڌرو آهي:

ماڻر ڏيئي لت، اوچي نيچي ٻوڙئي
هيڪائين هيڪ ٿيو، ويئي سڀ جهت.

شاهه ڪريم ان جي مقابلي ۾ وري هيئن فرمايو:

ماڻر ڏيئي لت، اوچي نيچي سيڪنهين
نابودي نه ٿيي، اي ناديدي جهت.

قاضي قاضن جو گهٽوئي شهر ٺو پائجي، پر زماني جي خرد برد ڪري معدوم ٿي ويو آهي. اهڙي طرح حضرت مخدوم نوح رحمت الله عليه به پنهنجن ارشادن ۾ ڪيترائي بيت چيا ٿا ڏسجن، پر عام طرح به ٿي مشهور آهن. هيٺيون بيت روحاني راز مان پرڀل آهي:

پٺي جا پرڀات، سا ماڪ نه پانيو ماڻهنا
روئي چري رات، ڏسي ڏڪوين ڪي.

سندس وفات ٢٧ ذوالقعد ٩٩٨ هه جمعي جي رات واقع ٿي، مگر سومهڻي نماز بعد مسجد مان نڪرندي فرمايائون ته:

نه سي جوڳي جوءِ ۾، نه سا سڱي چاٽ
ڪاپڙين ڪنوات، وڃي ويل پلاڻئا.

وفات کان ٿورو اڳ پنهنجي خاص خليفي ابوبڪر لڪياريءَ کي ساريندي چيائون:

ابوبڪر آهه، سامين سفر چڙهيو
متان ٿي پٺاڻ، سارين سناسين ڪي.

خليفي ابوبڪر کي مڪاشفي ۾ اهو احوال معلوم ٿيو ۽ هي بيت پڙهندو فوراً اچي خدمت ۾ حاضر ٿيو:

اڃان ٿو اڃان، ڪجو ڪا ذري جي جتا
متان ٿي پٺاڻ، سارڀان سناسين ڪي.

تاريخ ٢١ فبروري ١٩٥٠ع تي جناب مخدوم غلام حيدر صاحب جي خدمت ۾ حاضر هوس، جن کان مخدوم صاحب عليه رحمت جي وڌيڪ ڪلام بابت استفسار ڪندي معلوم ٿيو ته هڪ دفعي ڪنهن سوالي اچي سندن در تي سين هڻي:

سڀي چام آئي، عالم سڀ آجو ٿيو.

تنهن تي پاڻ فرمايائون:

سڀ ڄڻ جو ڄاڻڻ ڄاڻي، تون ڄڻ ڄاڻ سوچ سڀ ڪي
هلندي سڀي سامهون، تون ڄڻ ڪيرت ڪج
ته تو پڻ ٿئي ڏي، سڀي جي ٻه سوڀ ٿئي.

منهنجي خيال ۾ هي بيت مخدوم صاحب جن جو نڄو پانڄجي، ڇاڪاڻ ته ان جي عبارت گهڻو ڪريل آهي. ساڳئي وقت ڏاري مخدوم پير محمد لکوي هڪ عاليشان شاعر ۽ ولي الله ٿي گذريو آهي. سندس هڪ ڪلام "بياض خادمي" ۾ مندرج آهي، جنهن جو اختصار منهنجي دوست لطف الله بدوي پنهنجي تذڪره ۾ ڏنو آهي. انهيءَ شعر ۾ صبا کي پنهنجو قاصد بنائي نهايت دلڪش الفاظن ۾ پاڻ ڪريدن ڏي نياپو ۽ نياز موڪلي ٿو:

اي صبا واء صبح جا، خاطي خير هٿان
تون ريبارو رحمان رحمان جو، ۽ قاصد قربان
تون ميانچي محبوبن جو، پيڪ سندو پريان
تون پانڌي پيارن جو، اولي اڪڙيان
تون ساٿي سڪاين جو، ماهر مشتاقان
آڻين عجيبن جون، خبرون خوشحالا.
نين نياپا نينهن جا، واڏوڙين وڻان
آڻا املح قول جنين، سلوڻا سچڻا
حُب جني جي هيريو، هينيون حيرانا
سڪ تنين جي ماه ڪي، سڪايو سوڪا
ونءُ تون مينا وائڙا، واقف وانيڙيا.

هيءَ مناجات خاص اندبي آهي. اهڙي قسم جو شعر مخدوم محمد هاشم، عبدالله منڌري ۽ پير محمد اشرف جي هٿن ۾ ڪماليت کي رسيو ۽ انهن سڀني سنڌي شاعرن تي ابن الفارض جي تائيه ۽ بوصيري جي برده جو گهڻو ۽ گهاٽو اثر آهي.

هينئر اسين شاه ڪريم جي زماني (٩٤٣-١٠٣٢ هه/١٥٣٤-

١٦٢٣ع) کي اچي ويجها پيا آهيون، جنهن حضرت مخدوم نوح وٽان فيض پرايو ۽ جنهن کي سنڌي شعر جو ”وهائو تارو“ ڪري چئجي تہ جڳائي. ڏوهرو جنهن جو قاضي قاضن موجد هو، سو شاه ڪريم جي هٿن ۾ پختو ٿيو ۽ ڪمال کي پهتو. سنڌس شعر ڪلي ٻہ-ٽُڪا بيت ۽ ٽِہ-ٽُڪا بيت (جن مان هڪ پراڻ نالي شاعر جو ڏسجي ٿو) ۽ هڪ مصرع آهي. انهيءَ مان ظاهر آهي تہ شاه ڪريم جي وقت کان وٺي دوهري جي ٽُڪن ۾ واڌارو ٿيڻ لڳو. اهي ٽِہ-ٽُڪا ۾ بيت هي آهن:

جاڳي جاڳي سسئي، جان هيجان هٿ وڌاءِ
تان سڃي سيج پرين ري، پنهون پڌر ناه
نڪرندي ڇپاءِ، گهوڙا گهر نہ سپرين.

—

جهوڙيـــرا جهُٽڪن، متـس مين مڱڻا
سپـڙ رات سمڱٿا، ڏکيا ڏيهہ ڏســـن
گهر ڏا گهوٽ وڃن، چيندا لٿي چارٽين.

شاه ڪريم جو شعر قدامت جي لحاظ کان سنڌي ادب ۾ وڏو پايو رکي ٿو. منجهس مضمون جي گونا گوني سا ڪانهي، باقي سچ، سونهن ۽ ستو گڻ سيپئي چڱي انداز ۾ موجود آهن. پڙهندڙن کي ان مان گهڻو رس ۽ راحت ايندي. سندس ڪلام سريلو ۽ سوزناڪ آهي. ڪيترا بيت تہ اهڙا آهن جي هوند پهاڪن طور ڪم اچن ۽ انهيءَ وقت جي سياڻپ جو آئينو آهن. گهڻا سلوڪ ۽ تصوّف تي آهن، جن ۾ عرفان ۽ ايقان جا موتي پُوتل آهن. توحيد، وحدت درڪثرت، استغراق، حيرت، وصال وغيره جا باريڪ نڪتا نهايت خوبيءَ ۽ ايجاز سان بيان ڪيا اٿس. مطلب تہ شاه ڪريم جا بيت سنڌي نظمي ادب جو نهايت اهم حصو آهن، جن کان سواءِ هوند سنڌس اوائلي ماهيت جي پوري خبر نہ پوي. اهي بيت صاف سنڌيءَ ۾ چيل آهن ۽ منجهن عربيءَ ۽

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

۽ فارسيءَ جي ڳھڻي آميزش ڪانھي ۽ اھي انھيءَ ڳالھہ تي پڻ دلالت ڪن ٿا تہ اسان جي سنڌي زبان ٻين زبانن جي محتاجيءَ بغير اونھن روحاني افڪارن جو تعبير ڪري سگھي ٿي. شاھ ڪريم جا اڪثر بيت سواءِ ڪنھن تحقيق جي شاھ جي رسالي ۾ گڏجي مسجي ويا آھن ۽ ڪيترائي تنگ ظرف ماڻھو انھن کي شاھ جو سمجھي پيري مجلس ۾ انتشار ڪندا آھن.

اڳي اھو خيال ڪيو ويندو ھو تہ شاھ ڪريم جي وفات کان پوءِ وري شاھ عنايت جي شھادت تائين ڪو اھڙو نامي گرامي اديب يا شاعر سنڌ ۾ ڪونہ پيدا ٿيو. مگر اھا وڏي ڀل آھي. ڇاڪاڻ تہ ادب يا شعر اھو روحاني ڪرشمو آھي، جنھن جو سلسلو ڪڏھن بہ ٽٽو نٿي. ھڪڙي پڙھي مس پوري ٿئي ٿي تہ ٻي تند ٿي تاڻجي. عربيءَ جي ھڪ مشھور شاعر ابو تمام جو مقولو آھي:

ولكنه صوب العقول إذا انجلت
سحائب منه اعقبت بسحائب.

[يعني شعر عقلن جو مانو مينھن آھي. اھا مس ان جا ڪي ڪڪر وسي وڃن ٿا، انھن جي پٺيان وري ٻيا پيدا ٿين ٿا.]

ٽيون سال اتفاق سان عزيزم پروفيسر قاضي نبي بخش جي معرفت "بيان العارفين" جو ھڪ نسخو مليو، جنھن سان گڏ لطف الله قادريءَ جو ھڪ نادر فارسي ڪتاب "منھاج المعرفت" بہ شامل ھو، جو سن ١٠٧٨ ھہ ڌاري لکڻ شروع ڪيو، يعني شاھ لطيف جي ولادت کان جوڻيھہ ورھيہ اڳي. منجھس قادري طريقي موجب ١٣ باب سلوڪ جا ڏنل آھن. ھرھڪ باب جي آخر ۾ ھڪ يا ٻہ بيت سنڌيءَ ۾ ڏنا اٿس. اھڙا بيت ڪل ١٠ آھن، جن مان ھڪ ٽن سٽن وارو، ڏھہ چئن سٽن وارا، ٻہ پنج سٽا، ھڪ ڇھہ سٽو ۽ ھڪ ست سٽو بيت آھي. انھن مان خبر پوي ٿي تہ شاھ ڪريم جي وفات کان ٿورو پوءِ سنڌي بيت ۾ ڪيتري قدر ترقي ٿي ويئي ھئي. اھا ڳالھہ غلط آھي تہ شاھ لطيف ئي دوھري

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جي سٽن ۾ واڌارو آندو. مثال طور هڪ نموني جو بيت ڏجي ٿو:

ٽيون سٽو

”لا“ سين لهي ٿيون، پار ”اِلهٰ“ جي آئيا
ڪين ڪنياٿون پاڻ سين، سچو پيهي پٿون
وڃي آن ڪيو، منجهه سر سراءِ سبحان جي.

چوٿون سٽو

اولياءَ تن عالم ۾، جيئن ستون منجهه گهرن
تنهان ڪڙڪي هيڪڙي لڏي سڀ وڃن
هوءِ جوڪو جيءَ آنين، هيجي ساڪن سندا تن
منجهي سڀ وڃن، متيون ماڳ ڏٺين ڪي.

پنج سٽو

سيئي سالڪ هلئا، واٽون ويهي وهن
ڪوڏان پسون قطارئا، پانڌي لءِ پرين
آوءِ هيجان هلئا حق ڏونهه، پيون ڏيو پڻ
اوري ڪن نه آسرو، تاڻئو ٽوڙ وڃن
وادي تنهن رهن، جت ري پرينءَ ڪين پسجي.

ڇهه سٽو

جنهن پنڌ نهايت نا ڪا، نڪو انت نه ڇيهه
سو ڪوڙين ڏسي ڪنهان، ڏوران ڏاڍو ڏيه
ان هلڻ حيرت ۾ ٿيو، ڇيتا ٿو چليه
اوري ڪر مَ آسرو، وادي وڃ مَ ويه
ثابت ٿي سبحان سين، منجهه حقيقت پيه
ته سو پسين ڏيه، جنهن ڪي سڪي سيڪو.

ست سٽو

تان ڪو ڏهو پهيڙا، سنيهڙو سندونءِ
ڪينءَ پانڌيڙا پنڌ ۾، ڪنهن پر آڇاڻونءِ
ڪنهن پر هلن حق ڏونهه، ڪنهن پر وصالونءِ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪين ۽ فاني ٿيا في الله ۾، ڪنهن ۾ مشاهدون
ڪهڙو حال حقيقت ان جو، ڪهڙو ٻنڌ پرون.
"لايعلم تاويله الاالله" اونهون ان سندون
ڪو نه ڇاڻي منجهون، اوءِ ٻجهڻا ٻهر ٿيا.

شاه لطيف جو اڀياس انهن ٿورن بيتن جي مطالعي مان معلوم ڪندا ته شاه صاحب ڪيتري نه قدر اڳين بزرگن جي ٻولي ڪم آندي آهي. لطف الله قادريءَ جو پيو به ڪتاب سلوڪ تي لکيل آهي، پر اڃا اسان جي نظر نه چڙهيو آهي. هي شخص هڪ وڏي پايي جو صوفي بزرگ، مصنف ۽ شاعر ٿو ڏسجي. سندس زندگيءَ جو احوال هيل تائين معلوم نه ٿي سگهيو آهي.

اهڙيءَ طرح لطف الله قادري جهڙا پيا به ڪيترائي اديب ۽ شاعر ٿي گذريا هوندا، جي گلاب جي گلن جيان بر پٽ واسي زماني جي تند رفتار اڳيان الوپ ٿي ويا ۽ ڪنهن به لکندڙ سندن بي واقع ۽ گمنام هستيءَ جو احوال پوئين لاءِ ڪونه ڇڏيو.

هن کان پوءِ سترهين لطيفي دور شروع ٿئي ٿو، جنهن ۾ شاه عنايت نصرپوري، مخدوم محمد معين، ميين عيسيٰ، مخدوم محمد هاشم، خواجه محمد زمان ۽ شهيد گرهوڙيءَ جهڙا عظيم الشان بزرگ شاعر ۽ اديب ٿي گذريا آهن، جن جو بيان ڪرڻ هن موضوع کان ٻاهر آهي. قديم دور جي شاعرن جي شاعري بيتن ۽ مناجاتن تي مشتمل آهي، جن ۾ الله ۽ سندس رسول جي واکاڻ ۽ سلوڪ ۽ روحانيت کان سواءِ ٻيو ڪجهه ناهي. انهن جي سنڌي جبل جي چشمي وانگر صاف ۽ پاڪ آهي ۽ منس فارسي زبان جو برو اثر نه پيل آهي. جيئن متاخر ۽ موجود شاعرن جي ڪلام تي جنهن فارسي ترڪيبن جي جهجهائي ۽ زير اضافت جو زور آهي، ۽ جو چند شهري دماغ ڦريل شاعرن بغير ڪنهن ڪي به سمجهه ۾ نه ايندو، رب تعاليٰ توفيق ڏني ۽ عمر بخشي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تہ مستقبل قريب ۾ ”ادبي ذوق“ (١) تي مقالو لکي موجود شاعري تي مبسوط تبصرو ڪيو ويندو.

والله ولي التوفيق و اليہ حسن الماب.

(١) اهو مقالو جيڪب آباد واري جمعيت الشعراء جي جلسي ۾ پڙهيو هو، (۽ شايد) نئين زندگي ۾ شايع ٿيل آهي - ”ع“

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

شاهه کان اڳ جا شاعر*

”اصليت“ هڪ اضافي امر آهي. ڪابه شيءِ گولاڙي جي ڏول، وانگر بي پاڙي نه آهي، خود گولاڙي جي ول به پنهنجي آڌار کان سواءِ وڌي نٿي سگهي. جيڪڏهن گلاب جو قلم نه هڻبو ته گل ڪيئن ايرندو؟ جڏهن گل کي صالح زمين ۾ ڪپائبو ۽ ان کي پاڻ ۽ مصالحو ڏبو، ۽ ان جي پوري طرح آبياري ڪئي ويندي، تڏهن ان مان گلاب جا گل نڙندا. اهڙيءَ طرح ڪابه بزرگ هستي يا شخصيت پيدا نٿي ٿئي. ان جي پيدا ٿيڻ جا اسباب جاڳڻ ٿا. مادر فطرت کي ورهيه ولوڙڻو ٿو پوي، تڏهن ان جي بطن مان هڪ بي بها موتي پيدا ٿئي ٿو. شاهه لطيف به اهو دُرِّ يڪتا آهي، جو امان جي سونهاريءَ سنڌ ڄڻيو. ليڪن مقدس ظهور کان اڳ شعر جي زمين سنواري ويئي هئي ۽ اُن جون ڏڙيون ڏڪيون لاٿيون ويون هيون. جيئن ڪ هڪ امير يا بادشاهه جي تشريف آوريءَ کان اڳ بيلدار ۽ آبدار اڳي پٽ گهڙيندا آهن ۽ رستي تي ڇڻڪار ڪري گلم ۽ غاليچا وڇائيندا آهن ته آتان ان سورهيه جي سواري لنگهي، تيئن شاهه کان اڳين شاعرن به شاعري جي ميدان تان ڪنڊا ۽ ڪانڊيرا ڪڍي ان کي پاڪ ۽ صاف ڪري، گل ڦل وڇائي سڀ تياري ڪري ڇڏي، ته سخن جو شهسوار ان تان رونق افروز ٿئي ۽ ان تي پنهنجا ڪومل پير گهمائي. آيا اهڙي خدمت لاءِ انهن آجورو نه لڌو ۽ تحسين جي خراج جا لائق نه ٿيا؟

عام طرح خيال ڪيو ويندو هو ته شاهه صاحب کان اڳ شاعري جو ميدان سڃو سڪڻو هو ۽ پڙهندڙ شاهه جي ڪلام جو

---

* ماهوار ”نئين زندگي“، جنوري ١٩٦١ع تان ورتل.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

حسن ڏسي اُئين ڀانئيندا آهن ته اهو جمال لازوال هنهئين حاصل ٿيو آهي. ۽ ان جي خط ۽ خال سينگارڻ ۾ ڪنهن ٻئي مشّاط جو هٿ نه هو. پر ائين نه آهي. شاه صاحب کان اڳ ڪيترائي باڪمال شاعر ٿي گذريا آهن، جن انهيءَ سحر حلال جو مٽرو پيتو ۽ انهيءَ ميخاني جي مٽن مان گهڻا ئي پريت جا پيالا پيارياڻون. منهنجي مرضي ناهي ته اوهان کي ٻڌايان ته سنڌي شعر ڪيئن ۽ ڪڏهن شروع ٿيو. شعر ابدي ۽ ازلي آهي، يا اوهان کي ماروئيءَ جا بيت يا اسحاق آهنگر جو بيت پڙهي ٻڌايان، جنهن ۾ پنهنجي لطافت آهي. پر منهنجي مرضي آهي ته اوهان جو ڌيان ٻن ٽن ون شاعرن ڏانهن ڇڪايان، جن جو شاه جي شاعري تي سڌو سنئون اثر پيو آهي، جن جا الفاظ، عبارتون ۽ اصطلاح شاه ڪم آندا آهن. ليڪن شاه انهن جي خيالن ۽ ڪلامي خوبين کي پنهنجي تخيّل جي ڀرتي اندر سميٽي، انهن شڪل ۽ نئون رنگ ڏنو آهي. پر اوهين پڇندا ته جيڪڏهن اهڙا نامي ڪٿيا شاعر اڳ ۾ موجود هئا ته پوءِ انهن جو اڄ نالو به ڪونه ٿو ٻڌجي، سو ڇو؟ ان جو سبب هي آهي ته شاه هڪ شمس آهي ۽ ٻيا شاعر تارن، ڪتين ۽ قمرن وانگي آهن، جيئن شمس جي شعاع کان ڪتيون ۽ ڪواڪب ڪافور ٿي ويندا آهن، تيئن شاه جي جلوه ۽ جوت اڳيان اهي ٽمڪندڙ شمعون به الوپ ٿي ويون، ليڪن رات جي وقت انهن کي پنهنجي سونهن ۽ سوڀيا آهي، وانگڙن کي اونداهيءَ ۾ ڏيئا لائين ٿا ۽ انهن جي دل کي راحت ۽ روشني ڏين ٿا. اسان کي ڪوشش ڪري اهي گمنام رهبر ڳولي ڪڍڻ گهرجن ته خبر پوندي ته شاه جي شخصيت ۽ عبقريت جا ڪهڙا سرچشما هئا. مان ڪجھ وقت کان انهيءَ ڏس ۾ ڪوشش ڪندو رهيو آهيان ۽ مختصر نموني ۾ پنهنجا خيال اوهان جي خدمت ۾ عرض ڪريان ٿو.

قاضي قاضن (وفات ٩٥٨ ھ) جا نقطه ست بيت بيان العارفين ۾ موجود آهن، جي شاه ڪريم عليه رحمت (وفات ١٠٣٢ ھ) پنهنجي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ارشادن ۽ شغلن جي دوران ۾ چيا آهن. جي بيان العارفين جو مصنف انهن جو بيان نہ ڪري ها تہ قاضي قاضن جو نالو بہ نہ پڌجي ها. منهنجي خيال ۾ انهيءَ بزرگ جو ڪلام جهجهو ۽ جالارو هو. شاھ ڪريم جا ٩٣ بيت موجود آهن، جن مان ٻہ بيت ٽن ٽڪن وارا آهن، جيئن تہ:

جاڳي جاڳي ستئي، جان هيجان هٿ وڌاءِ
تہ سڄي سيج پرينءَ ري، پنهون پڌر ڦاهيہ
نڪري ڇياءِ، تہ ڳهوڙا گهر ڏسم سپرين.

۽

جهوڙيـــرا جهٽڪن، مٿي ميـن مڱڻـا
سپڙ راتِ ستگئا، ڏکيا ڏينهن ڏســن
گهرِ ڏا ڳهوت وچنِ، ڇنڊا لٿي چارڻين.

اهي بيت اسان کي پڌائين ٿا تہ ڪيئن نہ پڙ، ٽُڪي بيت يعني ڏوهيڙي مان ڦري شعر ترقي ورتي، قاضي قاضن ۽ شاھ ڪريم جا گهڻو ڪري سيپئي بيت شاھ لطيف جي رسالي اندر گڏجي مُسجي ويا آهن، ۽ انهن مان ڪيترن جو شاھ تتبع ڪيو آهي، اگرچہ شاھ انهن کي پنهنجو رنگ ۽ روپ ڏنو آهي.

شاھ ڪريم کان پوءِ اسان کي لطف اللہ قادريءَ جو ڪلام مليو آهي، جو يا مندس آهي يا پڻ جو. بهرحال پندرهن بيت سچا سارا مندس ڪتاب ”منهاج المعرفت“ ۾ موجود آهن، جي هن سلوڪ جي جدا جدا مقامات جي باري ۾ چيا آهن، جن مان هڪ بيت ٽن ٽڪن وارو، ڏهہ بيت چئن ٽڪن وارا، ٻہ بيت پنجن ٽڪن وارا، هڪ بيت ڇهن ٽڪن وارو ۽ هڪ بيت ستن ٽڪن وارو آهي. انهيءَ مان اوهين معلوم ڪندا تہ بيت جي ساخت ۾ ڪيتري قدر تبديلي اچي ويئي. لطف اللہ قادريءَ جو اهو ڪتاب ١٠٧٨ هہ ڌاري يعني شاھ صاحب جي ولادت باسعادت کان ٣٣ سال اڳ جو لکيل آهي. مون کي يقين آهي تہ لطف اللہ جو پيو ڪلام سندس پڻ ڪتابن جهڙوڪ ”تحفة السالڪين“ ۾ موجود هوندو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪاش، لطف الله قادريءَ بابت وڌيڪ خبر پوي. نموني طور هي ٻه ٽي بيت اوهان جي نزهت خاطر ڏجن ٿا:

(١)

”لا“ سين اٿهُ ٿئون، پار ”الٰه“ جي آئيا
ڪين ڪنيائون پاڻ سين سچو ٻيهُ پٿون،
وڃي تن ڪيو، منجهه سير سراءِ سبحان جي.

(٢)

”الٰه“ اورياڻين ڇڏي ويا ڪيپ ڪري
او ٽيا سيڪڙو سبحان جا، پيٺين ورڪٽ پري
”صم بكم عمي فهم لا يعلقون“،
آوءِ پٺا پروڙان پري
ورٿا ٽيت وري، جتي قال نه قيل ڪين.

(٣)

سيئي سالڪ هلئا، وائون ويهون وهن
ڪوڏان پسو قطاريا، پانڌي لئي پرين
اوءِ هيجان هلئا حق ڏونه، پيون ڏيئي ٻن
واديءَ تنهن رهن، جت ري پرينءَ ڪين پسجي.

(٤)

جنهه پنڌ نهايت ناهڪا، نڪو آت نه ڇيهه
سو ڪوڙين ڏسي ڪنبئا، ڏوران ڏاڍو ڏيهه
آت هلڻ حيرت ۾ ٿئو، چيتا ٿو چتليهه
اوري ڪر مَ آسرو، واديءَ وڃ مَ ويهه
ثابت ٿي سبحان سين، منجهه حقيقت پيهه
ته سو پسين ڏيهه، جنهه ڪي سڪي سيڪو.

(٥)

تان ڪر ڏهو پتهيڙال، ستنيهڙو ستندون
ڪيئن پانڌيڙا پنڌ ۾، ڪنهه پر آهچاڏون
ڪنهه پر هلن حق ڏونه، ڪنهه پر وصالون
ڪين فاني ٿيا في الله ۾، ڪنهه پر مشاهدون

ڪيڙو حال حقيقت اُن جو، ڪيڙو پنڌ پرين.
”لا يعلمهم تاويله الا الله“، اونهون اِت
سندون.
ڪونَ چاڙهي منجهون، اوءِ ٻجهڻا پاهر ٿِئا.

اهل ذوق معلوم ڪري وٺندا ته شاهه صاحب ڪيتري قدر اعلا ساڳي ٻولي ڪتب آندي آهي: ”ڪين ڪنياڻون پاڻ سين“، ”ويا ڪيپ ڪري“، ”جتي قال نه قيل ڪين“، ”اونهو آتِ سندون“، ”ٻجهڻا پاهر ٿِئا“، ”جت نهايت ناهه ڪا“، ”نڪو انت نه ڇيهه“، ”اوري ڪرِ مَ آسرو“، ”عقل آتِ اوچون ٿِئو“، ”پورو ڪين پڄي“، ”واٽون ويهون وهن.“ شاهه صاحب فرمايو آهي: ”واٽون ويهه ٿيون، ڪَڪهه ڄاڻان ڪهڙي وڃان“، ”ٻيون ڏيهي ٻن“، وغيره وغيره.

لطف الله قادري کان پوءِ شاهه عنايت رضويءَ جو وارو اچي ٿو، جنهن تقريباً سيني سرن ۾ ڪلام چيو آهي، جن ۾ خود شاهه صاحب چيو آهي. منجهس جمال جي جهاجهه ۽ لفظن جي گهڻات ۽ احساس جي عمق آهي. شاهه لطيف جو وڏو همعصر هو. چون ٿا ته هڪ دفعي شاهه صاحب جو نصرپور وڃڻ ٿيو، جنهن تي شاهه عنايت ڏانهن کير جو پيالو ڀري موڪليو، يعني گهڻيو اشارو ڪيائين ته اوهان جي هتي گنجائش ناهي. تنهن تي شاهه صاحب ان ۾ گلاب جو گل وجهي موڪليو، يعني مان جي اچڻ ڪري اوهان کي ايڪا نه پوندي. بهرحال جيڪڏهن شاهه عنايت جي رسالي جو گهڻو اڀياس ڪبو ته معلوم ٿيندو ته شاهه صاحب سندس ڪلام جو ڪيتري قدر معتقد رهيو آهي. شاهه عنايت جي ڪلام مان گڏ ٻين به ڪيترن ئي قادرالڪلام شاعرن جا بيت گڏجي ويا آهن، جهڙوڪ: قطب، شريف، ميتن، بلاول وغيره. ساڳيا ئي نالا شاهه صاحب جي رسالي ۾ موجود آهن ۽ ٻڻ ٻين ڪيترن جا، جهڙوڪ: ٻلو، ڪني، قاسم، لطف الله، لکمير، ڪيسر، جوڻيجو، حبيب، جلال، محمد، مڱل، شاهه حسين ۽ طالب. جي يا ته شاهه کان اڳ جا هئا، يا شاهه

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ماڻ سهڙوگي ، جو انهن جا بيت خود شاه صاحب ڳائيندو هو يا سندس فقير جدا جدا موقعن تي چوندا هئا. انهن شاعرن ۾ عيسيٰ جو نالو به اچي ٿو، جنهن جو هڪ بيت سارنگ جي سُر ۾ ڏنل آهي:

ڏيت ڏُري، ٻڌ ٻيٺيون، وڄن ڪڪا ورن
اونهي ٿي، عيسو چوي، ڇاڇر سيڪا ڇن
جن محب اندر من، سي پرين پهتي گهر آئيا.

هاڻ سوال آهي ته اهو عيسو ڪير هو؟ شاه صاحب کان اڳ ٿي گذريو آهي يا شاه جو معاصر هو؟ يا شاه کان پوءِ جو آهي؟ جتي ٻين سگهڙن ۽ شاعرن جا گهڻا بيت داخل آهن، اُتي فقط عيسي جو هڪ بيت اچي ٿو، انهي مان گمان ڪيدي سگهجي ٿو ته عيسو ان وقت گهٽي قدر ويو ٿو ڄمجي. مون وٽ ميين عيسي جي 'سندي' آهي، جا مون کي پنهنجي محترم هم زلف آخوند عبدالله وٽان ملي آهي، ڪلام ناهي پر خوبين جو ڀنڊار آهي. منجهائنس قدامت جي خوشبوءِ اچي ٿي ۽ منجهس آهي لفظ ڪم آيل آهن، جي شاه جي رسالي ۾ به نه ماندا، جيئن ڪ "راتوڏو"، "لوف ٿيڻ"، "آيڪ"، "رهڪ"، "ميهت" وغيره وغيره، ۽ ٻيا "ڀڄڻس" ۽ "ٻرينڌهم" جا لفظ ذري ڪم آڻي ٿو. سندس بياني قوت بيحد آهي. هجر ۽ وصال جو بيان نهايت دلڪش ۽ گوناگون پيرايي ۾ ڪري ٿو. مولانا رومي وانگر پنهنجي ڪلام ۾ ڄڃي ڄڃي تي تمثيلون ۽ نقل نظير ڏئي ٿو. منجهس سسئي پنهون، مومل ميندرا، ليلا چنيسر، تماچي ۽ نوري، عمر مارئي، ليليٰ مجنون ۽ يوسف زليخا جي قصن ڏي اشارا آهن ۽ سڀ مجازي محبوب، حقيقي محبوب يعني رسول الله صلي الله عليه وسلم جو عڪس آهن. رسول الله صلعم جي سڪ ۾ ڦاٽيو گڄ ٿيو پوي ٿو. آيا اهو شخص قاضي ميان عيسيٰ هالائي آهي يا ڪو ٻيو، تنهن جي تلاش ڪرڻ ضروري آهي. مشهور "نيهه اڪري" جا ١٣١٢ هه ۾ ڪوٽڙي ۾ ميان شير محمد شاهه ولد امير علي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

شاهه محمد پوٽي چپاٽي پڌري ڪئي ۽ قاضي ميان عيسيٰ هالائي ڏي منسوب آهي، اها به عيسيٰ جي سنڌي ۾ مندرج آهي. ڪتاب ۾ هيٺين سنڌي بزرگن ڏانهن اشارا آهن: (١) مخدوم نوح رحمت الله عليه (٩٩٨هه) (٢) شاهه ڪريم رحمت الله عليه ١٠٣٢هه ۽ (٣) مخدوم محمد حيات سنڌي ١١٦٣هه (٤) ميون عبدالباسط ولد ميون پير محمد هالائي. شايد ميون عبدالباسط جو شاهه لطيف جي معتقدن مان هو ۽ جنهن جو ذڪر مرحوم مير عبدالحسين پنهنجي ”لطائف لطيفي“ ۾ ڪيو آهي. شايد شاهه صاحب جن کان عمر ۾ وڏو هو.

مخدوم محمد حيات جو اُنهن ذڪر ڪيو اٿس جيئن مماتيءَ وارن جو ڪجي. جنهن مان معلوم ٿئي ٿو ته پنهنجي سنڌي ١١٦٣هه کان پوءِ لکي اٿس. بهرحال يقين سان نٿو چئي سگهجي ته هي بزرگ شاهه صاحب کان متقدم هو، يا معاصر، يا متاخر. حافظ حاجي علي محمد صاحب آخوند هالائي کان روايت آهي، ته ته ميون عيسو اصل کان اتر کان آيل هو ۽ ڪلهوڙن جي راڄ ۾ پنهنجي مرشد سان گڏ درياهه جي رستي سنڌ ۾ آيو. جڏهن ٻيڙي ڪاڏوٺ وٽ پهتي، تڏهن مرشد چيس ته تنهنجي سڪونت هت آهي، ان کان پوءِ اتي گهڻو وقت رهيو. ڪلهوڙن جو منجهس ويساهه هو. آخر ۾ سندس مريد کوکر کيس لڏائي پنهنجي ڳوٺ وٺي ويا، جو ملاڪاتيار ۽ ميدپور جي وچ ۾ آهي. سندس مزار مقام کپڙن جي چارين ۾ ويڙهجي ويو آهي. حافظ حاجي ميان علي محمد کي به مڪاشفي جي رستي معلوم ٿيو، پر اسان آسارن کي ڪيئن هٿ اچي. اهڙي بزرگ تي هوند عاليشان مقبرو اڏائجي. والله الهادي للصواب. سندس سنڌيءَ مان فقط ايتري خبر پوي ٿي ته پاڻ قادري طريقي جو هو. سندس مرشد دهلي ۾ رهندو هو، پر عزت وچان سندس نالو ظاهر نٿو ڪري. قادري طريقي کي ٻين طريقن تي ايتري قدر ترجيح ڏئي ٿو، جو ان جي ڇڏيندڙ کي مرتد ۽ ذڪيل سڏي ٿو. سندس ڪلام مان نماڻائي، عاجزي ۽ نوڙت پيئي بکي ۽ منهنجو خيال آهي ته انهيءَ سنڌي کان

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سواءِ سنڌس کو ”رسالو“ هجي ته ان ۾ کو شڪ نه آهي. چاڪاڻ ته سلوڪ جي ويهن بابن ۾ جيڪي بيت ڏنا اٿس، جي به ستونَ ڪن ڏينداِ، تن مان سنڌس شاعري جي عظمت ۽ بزرگي ظاهر آهي. بيت سڀ مرن ۾ سي ڪين ورهايل آهن، باقي مٿي ڏنل مضمون تي ڪتاب ۾ گلن وانگر ٽڙيا پکڙيا پيا آهن ۽ منجهائن بوءِ بهار جي پيئي اچي. ميان علي محمد جي هي به روايت آهي ته پيريءَ ۾ هن بزرگ جي شاه لطيف تي نظر پيئي هئي، جڏهن شاه اچا نينگر هو، ۽ پيشن گوئي ڪئي هئائين ته ”کو ڏينهن ڏيندو جو هن پار مان اهي گل نکرندا، جن جي سڳنڌ ساري عالم کي معطر ڪري ڇڏيندي.“ جيڪڏهن اها روايت سچي آهي ته ميون عيسو شاه صاحب جو وڏو معاصر هو. ازانسواءِ ميين عيسي جي ڪلام جي ساخت ۾ اها سلاست ۽ لاس ناهي، جا شاه صاحب جي ڪلام ۾ آهي. انهي مان به سنڌس قدامت جو ثبوت ملي ٿو. هاڻي اوهين سنڌس ڪلام جي عطر جو واس وٺو:

سهڻي

(١)

اورين پرين پار ۾، سونهڻين لک هزار
پر جنڊ ڪي مڪ مريـر ۾، محبت محض ميئار
اکيـن نه ڪٺي هـن عـالـم ڏي، رڱيءَ پنهنجي پـار
رڱيءَ هـيم سـا سينگار، سونهي سهڻن وچ ۾.

(٢)

سهسين سڄڻ سوهڻيون، لکين لکـ هزار
ميڪا پاڻي ٿي، آءُ سڪان ڪـي پنهنجي يـار
پڙ جا آئيڙي ان مـان، ڪـي محبتي ميئار
سا پهچي پرين پـار، وڏي ويڙ وٺـاڻ ۾.

(٣)

مينهون محب ميهار جـون، سفريـون سيڻي
ڪنڊيون، ڪاميلون، منڌ موچاريون، مڙن مـڙيئي

"مينديتا هُمَ فِي وُجُوهِهِم" سندن اهڃاڻ اِهيئي
هُنيءَ نہ ڪا پيئي، سهڙيون سڀ وڏاڻ ۾.

(۴)

پيلي ۾ پهون پتريون، سهسين گاھ سڄڻ،
ميهون مڇ ميهار جون، چيتاريون چرڻ
جتان آئڙي آن ڪيو، تتان وات وڃهن
پتُرَ پوچ پيئنُ، نندين ڪان نرمل جو.

مسئي

(١)

ويه وساري ڪيتم ڪين، ڇُڪيائي تون ڇلَ
جهڙي تهڙي حال سين، هونئن هُنيءَ هتَ
توڻي ويل ڪويل ٿئي تہ پڻ پئي ره م پلَ
لالن بنان لئلَ، پوري ناہ پيهور ۾.

(٢)

ويه وسامي ڪين ڪين، چوري چپر چلَ
جتَ ڪارڻ جهان ۾، رندن ۾ تون رلُ
تہ آري چام آملَ، پيئي ور وير ڪئين.

(٣)

تون ستينءَ سک ٿي مسئي، سا ٿي ڪرينءَ سڌ
اپئس اٿي، عيسو چوي، وڃي ٿي تن سين گڏ
مچ منجهہ پوءَ ڏ، رڻ ۾ ٿي ريهون ڪرين.

(۴)

وات ارڙي ورَ گهڻا، ۽ پنڌ اڏائو
سونهون شامل جن سين، تن سنهنجو سڏائو
اڪيين ڏسن نہ، عيسو چوي، رڏَ ۾ رڃَ راڏو
ماڻا محب ميڙائو، تن ويندي وات ٿئي.

ليلا چنيسر

(١)

هاريا هٿ حرام ڪان، بڇي ٿـي بيزار
جان پانئين پرينءَ مڙان، پڌسان سائين جو سنسار
پڌن وجهي مٺي ڪـي، قريب ڪر تون يار
سو ڳهوريو ٿي هار، جنهن تان چنيسر چت ڪٺي.

(٢)

هي هـار هيڪڙو، پر جـي هجن هـزار
وجهين ڪرين ويس وڏا، سهسين سپ سينگار
تہ چنيسر جي چت ڏار، ڪـر ڪوڙا مٺيا مـڙئي.

(٣)

جي مٺيا مڙئـي نہ وجهين، نڪو هاري هار
پر چنيسر جي چت جي، تو ڏانهہ تاڻ هوءِ تڪرار
تہ سـٽيوئي سينگار، تو مڙيو ئـي ميسـر ٿيو.

(٤)

چنيسر جـي چـت ۾، تو ڏانهہ ڪٺي تـاڻ
پر چيڪا آڏي آڻ، سو هاري توکي هار ٿيو.

مارئي

(١)

پـٽهر نہ پنهوارن جـي، وائـي نہ ڪائـي
مـاري مـانيٺڙن ڪـي، ويـنـس واجـهائـي
ڪا جا ڪيم ڪمائي، جئن هوءِ ملير، آءٌ ماڙئين.

(٢)

ماڙين ۾ رڳيءَ مـارئين، رهي نہ سگهندياس
توڙي هزار حيلا ڪرين، تہ پڻ آءٌ ويندياس
وڃي پنهوارن پاس، شال گولي ٿي گذاريان.

(٣)

تہ ڪا رهاڻ ڏيتڙي، جي تون ٻڌين منجھہ ٻنڌ
ماريس ماروئڙن جـــي، عيسو چـــوي آڪنڊ
ڪوءِ حويليون هي هنڌ، وڏ پڪا پٿهوارن جا.

راتِ سُهائي

(١)

رات سـهائي، پون سڻين، ٻڌس پڏرو پٽ
هلُ تہ رسين هوت کي، پسين جانب جتُ
ڪيهڙو رسيوءِ ڪتُ، جڏهن تون وهين ويسري.

(٢)

رات سهائي پون سڻين، ويسر وهڻ عتبتُ
وانءُ وهلو وات تنهين، جنهن ڏنائون ڏسُ
وَاِنّ هٰذا صِراطي مُستقيماً، پڻي گستان ڪنهن م گسُ
اي عيسي، چڏ آرسُ، تہ هونديءَ رات هـتـ رسين.

اهڙيءَ طرح ڪل ڇهہ بيت ڇپيا آهن، شاه صاحب رڳو ٣ بيت
ڇپيا آهن، جن جو مطلب مجازي آهي. جيئن:

(١)

رات سهائي، پون سڻين، ٻڌن وڏو ٻنڌ
هلندي حبيب ڏي، ڪرها موڙ م ڪنڌ
ٻنڌڻ موئي ٻنڌ، جو پهچائي پرين کي.

(٢)

رات سُهائي، پون سڻين، پائي گهرجي پل
مون تومان گهڙي، پئي ڪاهڻ م مٺل
ها هتڙا ڪندو هل، تہ ڪجايون ڪرن کي.

(٣)

رات سُهائي پون سڻين، پرت لڏين، پنڌ پور

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سيا محبوبن جي، هلي وانءِ حضور
جي چڱڪن چت ۾، سي ڪينءَ سڄڻ دور
الله لڳ آسون، آتائين ڏي آءُ تون.

(٣)

رات سُهائي، پون سنئين، پرت نئين، پنڌ ڀَسُ
سيا محبوبن ڏي، وڃڻ ڪجي وَسُ
راتين ۾ رسُ، ته خبر ڪرن ڪي نه پئي.

ميون عيسو، حقيقت ۾ حلّ آهي ۽ مجازي ڏي منهن ڪونهي
ڏسو ته متي ڏنل بيتن مان ڪهڙو مطلب ٿو ڪڍي.

جو ٻيرهن ڦٽي تو پنڌ ڪيو، پانهنجي پنڌو
ڪو ڪنهن جي ڪم ڪي، ويجهو نه ويندو
”يَوْمَ يَفِرُّ الْمَرْءُ مِنْ أَخِيهِ“ سڀڪو پيو ڏسي پڇندو
مگر ڪرم مهر ڪندو، آتهه شفيع سڀ جهان جو.

روحاني طبيب

(١)

تون ڪينءَ جڏي جاليين، طبيبن پاڙي
ڪي ويجهي تون نه وڃين، چڏين تون لاڙي
جا اوڳي ان آڙي، سا ڪيري تون ڪره نه ڪرين.

(٢)

ڪيري ري ڪين لهي، اوڳي ايءُ آزار
جيئن چُوني تئن ڪرڙ، تُسي سين تڪرار
ته نيسُهرو نروارُ، ڏڪندو تو ڏور ٿئي.

(٣)

ڪيري ڪتن نه پاڻهه وڃن سين وائيءَ ٻيا
آڳها هين آهچاڻ، پتسو سور سمجهائيا.

(هي بيت هوبهو شاه جي رسالي ۾ اچي ويو آهي.)

(٤)

سڱها سيگها سي ٿئا، جي ويئا وت وڃن

ٻر ڪري ڪيائون ڪوڏ منجهان، جيئن ڪم جيائين
”وَنَهَي النَّفْسَ عَنِ الْهَوىٰ فَاِنَّ الْجَنَّةَ هِيَ الْمَاوىٰ“
سالڪ اي سمجهن

پيا ڪوهه پڄن، ان سنهي شريف مان.
۽ شاهه صاحب فرمايو آهي:
آڳها ٿي متڳها ٿيا، جي ويا وٽ وڃن
ترسي طبيبن، چڱي هوند چڱا ڪيا.

چڱن جي صحبت

اڪ ٻڙي ايڪ ميڻ، جي ويئي تنين وٽ.
جنيئا جي جوکو ٿئي، ٻئي ۾ پوئي گهٽ.
سا مجلس ٿي مٽ، توڙي ڪوڙين ڪٽين ڏني.
شاهه صاحب فرمايو آهي:
ويئي جنين وٽ، ڏکندو ڏاڍو ٿئي
سا مجلس ٿي مٽ، جي حاصل هوءِ هزار جو.
ميان عيسو اڳيرو وڏي چوي ٿو:
هارئا تنهنجي حق ۾، آوءِ ڪوڙ آهي لوڙ.
جا ڪيل نه ڪيل جهڙي، تنهان منهن اڳاهئم موڙ.
ترس نه رمين توڙ، پڄ نه پيئي تو ٿئي.

ڪونجون ۽ هنج

(١)

مڪ ساٻڙي جن جي، سي اڄ اڪثر آسهيون
ڪنجون قطارون ڪري، واقهيم روه رميون
ان ٻر آڏاٽيون، جيئن ڪتل نه هيئي پڪڻين.

(٢)

ڪا جا رمز روه جي، ڪنجن ڪتل هيئي
جيئن راتوڏ رمي چريون، اڪثر ميئڻي
هنجن هنجون هاريون، تنين لءِ روئي
سڄ آهليون آهوئي، ٻر پکي منهس نه اڳيان.

(٣)

مَٽرُ آھوئي اڳيون، ٻَر ٻڪي نہ ٻَڇَڙا
جن ڇيتاريو ڇلڙُ ڪان، پنھنجا وَڪيا ٻڪڙا
ھاڻي سيڻي مٽرُ ۾، اڪثر رھنا اھڙا
جي آھِيَ جا ڇُمڙا، ڪٽيو ڪين خوشيءَ سين.

رسول الله صلعم جي سڪ

(١)

ٻڪا ٻڪن ساموھان، رھن رفيقن سان
عجيب نعمت آھ وڏي، جي ھوءِ ٻَنھُ ٻَڪريان
ھوند آڻجي ھٿِ سا، ٻَڪرِ ۾ وڪڻي پاڻ
ھر ڏيھ، ڏجي سڀ ڏاڻ، تہ رءِ حُبُ ھڏھم نہ جڙي.

(٢)

جي ڪنھ وھِي وات ٿان، سچُ عجيب اچن
سا جي وات سوريان، لکَ ھزارين پئن
تہ لائق پرينءَ پيرن، آچا آھائي نہ ٿئي.

(٣)

جيڪي ٿي جھان ۾، سَراھيون سچڻ
سي سڀ آڻي اوتيان، وَرَنھ جي وائڻ
ڪنھين وير ڪرم سين، آچي اتان نڪرن
تہ جا سَراھي سنڌين، سا ھِن مڙني مات ڪري.

(٤)

پسان جي ٻَر ڪنھين، ھيڪر حبيبن
تہ مور نہ ڇران چانٺ ڪان، ڇھڻي پوان ڇرڻن
مٿي در دوسن، شال پچن پساه سنڌمي.

(٥)

جيئن ڪوري ۾ ٻَتوَٽ ٻجي، صحي صاف ٿين
تيئن پسَڻ سين پرين جي، سنھيون ميڃن
آچائي اگرن، پاڪي پرينڌھين ٿئي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(٦)

جي ڳڌجان سڄڻين، مرتيون ڪنهن ساعت
تہ ماڳهين مٺيءَ هوند جيان، رسي مون راحت
اِن فيض جي فرحت، آڌامان آئين متڻي.

(٧)

سين سراهي ستب متڪيان، پکي پٽر ستداءِ
حڪايت هنجن جي، ڪا ڪنجن ڪٽل سڻاءِ
ڪِ سکي سيپئي سٽر ۾، آهين جاءِ بجاءِ
ڪا اِءَ تو خٻٽر آهه، مان سڳهي ڳڌجان سڄڻين.

(٨)

ڳڌجڻ سندي سڄڻين، جي تون ڏين خٻٽر
تہ جٽڙيان جواهرن سين، پکي تنهنجا پٽر
سي هيٺر هوندم هنڌ ڪنهين، جن جي آڪير اندر
تنهن وسان ستر سيپٽر، جنهن ۾ هنج ڪنجون هيڪاڏيون.

(٩)

هيڪر هن اکين سين، جيڏيون جي ڏسان
تہ ڳٽري لائي ڪيٽني، وچڙي پٽهس پوان
پتلُ سينءَ پتلُ پٽر ڪنهين، چنان تان نہ چڏيان
سدائين سيڻان، هوند ڳجهہ ڳرهيان ڳالهڙيون.

هاڻ حيرت جو مقام بيان ٿو ڪري:

حبّ هيئتڙي جتنّ جو، سن اندر محبّت
جي تنين جي ستري، ساعت ڪنهن صحبت
تہ هڏ نہ آڇهي ڳالهہ ڪا، ستدي تن خدمت
ايءَ وڏي عبرت، جئن محبن ڏٺي ماٿ ٿي.

(١١)

اين پايان تہ هينءَ ڪريان، ساٿن ڳالهڙيون
جهہ سي ڏٺا سپرين، تہ سيپئي وستريون
ليکين وچن وستري، جئن ڪٽر هين ۾ نہ هيون

جـڪسُ آجيون اڪڙيون، ڏيون جهلين زور زبان ڪي.

(١٢)

ڪـو جـــو پـنـھ پيرائيـو، اديـون اڪـڙين
جيئن جيئن پـسـن پرينءَ کي، تئين ڏايـون نہ ڏاڍيَن
ڪـونـہ ڏنائـون ڪـڏھين، ساعـت سپيريـن
ڪو دم سچو نہ سھن، پاسي پـسـڻان پانھنجي.

انھن سيني بيتن جو جھلڪو شاھ صاحب جي ڪلام ۾ ظاهر آهي.

هڪ عرب عاشق شاعر وات ويندي، ڳيريءَ کي پنھنجي سنگتيءَ لاءِ روئندو ڏسي، پنھنجي وڇڙيل محبوب سُعديَ کي ياد ڪري ٿو. يادگيري تہ اصل دل ۾ هيس پر ڳيريءَ جي مشاهدي اندر ۾ آڪير جاڳايس، تنھن تي چوي ٿو:

فـلـو قـبـل مـبـكـا بـكـيـتُ صـبـابـةً
لـسـعـدي شـفـيـت الـنـفـس قـبـل الـتـنـدم
ولـكـن بـكـتُ قـبـلـي فـهـيـج لـي الـبـكـا
بـكـاهـا فـقـلـتُ الـفـضـلُ لـلـمـتـقـدم

تنھن وانگي شاھ وانگر اکين اڳ ۾ رُنو، پوءِ اگرچہ سندس ڳيريو ۽ روج راڙو اکين کان اڳرو آهي، تڏهن بہ اڳرائي اکين جي آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

قاضي قاضن سيوھاڻي*

قاضي قاضن ابن قاضي ابوسعيد، ابن قاضي زين‌الدين، ابن قاضي قاضن، ھڪ مشھور معروف شخص ٿي گذريو آھي. سنڌس حياتي جو مختصر احوال تاريخ معصومي ۾ ڏنل آھي. تحفةالڪرام واري پڻ لفظ بلفظ ان تان نقل ڪيو آھي ۽ ڪنھن به قسم جو منجھس اضافو نه ڪيو آھي. ھي صاحب گھڻن قسمن جي علمي فضيلتن سان سينگاريل ھو. قرآن مجيد جو حافظ ھو ۽ قراءت ۽ تجويد به چڱي طرح ڄاڻندو ھو. حديث، تفسير، اصول فقه، تصوف ۽ علم‌آلات (ڪتابن ڏاھڻ جو ھنر) ۾ چڱو عبور ھوس. انشاء (لکپڙھ جي علم) ۾ سنڌس جوڙجڪس ڪونه ھوس. علم رياضي ۽ حساب‌داني کان پڻ پليءَ پت واقف ھو. ٿوھه جواني ۾ سيد محمد جونپوري، جو ميران مھدي جي نالي پڌرو آھي، تنھن جي مريدن جي لڙھ ۾ شامل ٿيو. جنھن ڪري شريعت جا عالم کيس ٽوڪيندا ھئا. انھيءَ مان ڏسجي ٿو ته قاضي قاضن جو تصوف ڏي خيال مريديءَ کان پوءِ ٿيو. سلوڪ جي واديءَ ۾ گھڻيون رياضتون ڪيائين ۽ سير سفر به ڏاڍا ڪيائين.

تاريخ ١١ محرم سنه ٩٢٧ ھه (٢٣- ڊسمبر ١٥٢٠ع) جو جڏھن شاه بيگ ارغون ٺٽي جي ويجھو درياه لنگھي، ڄام فيروز جي لشڪر کي شڪست ڏني، جو دريا خان جي سرڪردگي ھيٺ ھو، تڏھن شاه بيگ لاڳيتو ٢٠ تاريخ تائين، ٺٽي ۾ عام قتل جو حڪم ڏنو. ڪيترن ماڻھن جو اھل و عيال پڪڙيو ويو ۽ ڄام فيروز جا ٻار ٻچا شھر اندر رھجي ويا. جڏھن شاه بيگ کي خبر پيئي، تڏھن ڪن چڱن مڙسن کي ڏياري موڪليائين ته

* ماھنامي ”نئين زندگي“، سيپٽمبر ١٩٥٠ع تان ورتل.

ڄام فيروز جي حويليءَ تي پهرو ڏين ۽ ان جي حرمت ۽ عصمت بچائين. آخر اهو غضب جو طوفان، قاضي قاضن جي طفيل اُجهاڻو.

قاضي قاضن صاحب جو عيال پڻ بانڌ ڪيو ويو هو، سو حيران ۽ سرگردان ٿي، ٺٽي جي گهٽين ۾ پنهنجي گم ٿيل پيارن کي پيئي ڳوليائين. هڪڙو خط، جنهن ۾ ماڻهن جي تباهيءَ جو دردانگيز احوال درج ڪيو هئائين، سو حافظ محمد شريف جي هٿان شاهه بيگ جي خدمت ۾ موڪليائين ان جي پڙهڻ ڪري شاهه بيگ جي دل تي سخت اثر ٿيو ۽ پڙهو گهماراياءين ته ڪوبه سپاهي ٺٽي جي ماڻهن جي مال ۽ اولاد کي هٿ نه لائي ۽ پنهنجي ٻڌيءَ مان هڪ تير ڪڍي، قاضي قاضن کي ڏنائين ۽ حڪم ڪيائين ته جنهن به ماڻهو ڏانهن قاضي صاحب اشارو ڪري، سو کيس سپرد ڪيو وڃي. هن واقعي بعد گويا قاضي قاضن جو شاهه بيگ سان گهاٽو رستو ٿي ويو ۽ اڪثر موقعن مٿل جڏهن شاهه بيگ کي مڪاني ڳالهين بابت، صلاح مصلحت ڪرڻي پوندي هئي، تڏهن قاضي قاضن کي گهرائيندو هو.

ڄام فيروز جي پيش پوڻ بعد دريا خان جا پٽ محمود خان ۽ مٺڻ خان مخالفت تي ڪمر ٻڌي بيهي رهيا. سارنگ خان ۽ رنمل سوڍي جي مدد سان، سهتن ۽ سوڍن جو لشڪر گڏ ڪري ظاهر ڪيائون ته "مٿي مارائي کان سواءِ ڪين مڙنداسين." شاهه بيگ ارغون سيوهڻ هٿ ڪرڻ بعد قاضي قاضن کي ڏانهن موڪليو ته کين آڻ مڃڻ جي نصيحت ڏئي، پر انهن قاضيءَ کي پاڻ وٽ اچڻ نه ڏنو. سيوهڻ جي قلعي جي مرمت ڪرائڻ وقت به قاضي قاضن منزل تي حاضر هو ۽ انعام اڪرام لڌائين. تنهن کان پوءِ شاهه بيگ سان گڏجي بکر ويو، جتي ڌاريجن بنسبت کانئس صلاح پڇي ويئي. قاضي قاضن عرض ڪيو ته "هيءَ زمين سيلابي آهي ۽ منجهس ڪانڊيرا گهڻا ڄمن ٿا. ڪانڊيرن ڪپڻ لاءِ هميشه ڪوڏر کپي." شاهه بيگ اهو ٻڌي، جيڪي به ڌاريجا سردار بکر ۾ موجود هئا، ان کي هڪدم قتل ڪرائي ڇڏيو.

شاه بيگ ارغون جي وفات ٢٢- شعبان ٩٢٨ هجري مطابق ١٨ جولاءِ ١٥٢٢ع ڌاران ٿي.

مرزا شاه حسن، قاضي قاضن کي بکر جو قاضي مقرر ڪيو، اتيئي سڪونت اختيار ڪيائين. اٽڪل ويهارو ورهيه انهي قضائي منصب تي رهيو. جيڪي به شرعي فيصلا ونس رجوع ٿيندا هئا، سي ڪمال احتياط، امانت ۽ ديانتداريءَ سان نبيريندو هو. شايد ٩٣٠ هجري ڌاري استعفا ڏنائين ۽ اها جاءِ سندس پاءُ قاضي نصرالله کي ملي. پڇاڙي جا سال مديني منورّ ۾ گذاريائين ، جتي سنڌ جا ٻه مشهور عالم قاضي عبدالله بن قاضي ابراهيم راٺوتي ۽ شيخ عبدالله متقي ابن مولانا سعد درپيلوي سندس همصحبتي هئا. سنه ٩٥٨ هجري مطابق ١٥٥١ع ۾ وفات ڪيائين.

جيئن مٿي چيو ويو آهي ته قاضي قاضن جو تصوّف ڏي لاڙو ميران مهدي جي ارادتمنديءَ کان پوءِ ٿيو. پر هيٺئين بيت مان ظاهر ٿئي ٿو ته سندس دل جي دري انهيءَ کان به اڳي روحانيت جي طرف کليل هئي. بيان العارفين واري شاه ڪريم جي واتان هي بيان ڪيو آهي ته ڪنهن ڏينهن هڪ ملامتي بزرگ، قاضي قاضن جي مسجد جي محراب ۾ پير قبلي طرف ڪري مٿو ۽ آڱر تي لٽي ڪونه هوس. قاضيءَ کي خبر پيئي سو هٿ ۾ ڏرو کڻي مسجد ۾ آيو ، جان پاناٿين ته پيرن کان وجي ڏرو هڻانس ته چا ڏسي ته پيرن جي جاءِ تي مٿو رکيو آهي ۽ مٿي جي جاءِ تي پير! پئي پيري جڏهن پيرانديءَ ڏانهن ويس تڏهن به سير ڏنائين. مطلب ته جنهن به طرف پيرن ڏي ٿي ويو آتي ان بزرگ جو مٿو ڏنائين، تنهن تي ڏاڍو ششدر ٿيو. آخر انهي بزرگ قضي ڏانهن نظر ڪري چيو ته ”پير جيڏانهن وٺي تيڏانهن ڪر، پر پنهنجي دل خدا ڏانهن رک“. تڏهن ڏرو ڇڏي خدا جي طالبن مان هڪڙو ٿي پيو ۽ آن وقت هي بيت پڙهيائين:

جو ڳـيءِ جا ڳايـوس، ســتـو هـوس ننڊ ۾
تهان پوءِ ٿيوس ، سندي پريـان پـڇڙي .

باطني اسرارن سمجهڻ ۾ ظاهري علم هڪ وڏو پردو يا حجاب آهي،
تنهن بابت قاضي قاضن چوي ٿو:

سيئي سيل ٿيام، پڙهيام جي پاڻ لئه
اکر اڳيان اپري، واڳو ٿي وريام.

يعني اهي ظاهري علم جا ڪتاب، جي مون پڙهيا، سي طريقت
جي وات ۾ ويتر پابرن ڪنڊن وانگر ٿي لڳا ۽ انهن جو هرهڪ
اکر واڳوءَ جي ڀيانڪ شڪل ڌاري مون تي آيري آيو.

طريقت جي وات ۾ سيڪنهن قسم جو علم وسارڻو پوي ٿو.
فقه ۽ نحو جا ڪتاب انهيءَ جي راه ۾ ڪابه مدد نٿا ڏين. اهو
پار ٿي ڪو پيو آهي، جتان محبوب جو مشاهدو حاصل ٿئي ٿو،
تنهن تي چوي ٿو:

ڪنز، قدوري، ڪافيه، ڪينڪي پڙهيوم
سو پار هي ڪين؟ پيو، جتان پرين لڌوم.

ڪنز، ڪدوري، ڪافيه، جي پروڙين سڀ
ته ڪر منڍي ماڪوڙي کوه ۾، پيئي ڪڇي آب.

فقه ۽ نحو جا ڪير ڪٿي دقيق کان دقيق مسئلا سمجهي، پر
حقيقت لهڻ ۾ سندس اهڙي حالت آهي جهڙي منڍي ماڪوڙي
جي، جا کوهه جي تري ۾ ويهي، آسمان جي وماس ڪرڻ لڳي.
يعني ظاهري علمن دوران، معرفت جو منجهه لهڻ ناممڪن آهي.

”همه اوست“ سيڪجهه اهو (الله تعالى) آهي، جو متو
تصوّف جي انتها آهي؛ تنهن تي ڏيان ڏريندي قاضي قاضن چوي
ٿو ته حقيقت ۾ نفي آهيئي ڪانه، يعني دنيا ۾ ڪنهن کي
حقيقي هستي آهيئي ڪانه، بلڪ هڪ ذات پاڪ اثبات آهي ۽
ان کي ئي مطلق هستي آهي:

”لا“ لاهيندي ڪن کي، لا موراهين نافه
بالله ري پريان، ڪٿ نه ڏٺجي ڪو پيو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

نفي کي دور ڪرڻ جو ضرور ڪونہ آهي، نفي بالڪل آهيئي ڪانہ. خدا جو سنهن تہ پرين ٻنا ٻيو ڪي بہ هرگز (ڪٿ) ڏسڻ ۾ نٿو اچي. انهيءَ منزل جو بيان ڪنديءَ، پاڻ هڪڙو ڏاڪو مٿي وڃي ٿو ۽ چوي ٿو:

سائـر ڏيئي لت، اوڇي اڇي ٻـوڙ ڏـي
هيڪائين هيڪ ٿـيـو، ويئي سڀ جهت.

درياه نت ڏيئي هيلائين مٿائين زمين ٻوڙي ڇڏي، ڪي لس ٿي ويئي، ۽ سڀ (جهت) ميٽجي وياء. جيئن درياه جي اڇل ۾ ڊڪيون دڙا ۽ ڪڏون کوٻا پُرجي، هڪ درياه ٿي پوندا آهن ۽ ڪنهن طرف جو سماءُ نہ پوندو آهي. تيئن وحدت (هيڪڙائي) جي درياه ۾ ڪثرت (گهڻائي) جون ڪاياڻون ڪالعدم ٿي ويون. انفرادي (جدا ۽ اڪيلي) هستيءَ جو سڌو نہ رهيو. ڪايڪ وحدت جو مهراڻ موجون هڻڻ لڳو.

انسان جڏهن اکيون ڪن ٻوٽي، حواسن جا دروازا بند ٿو ڪري، تڏهن روحاني عالم جو ديدار پسي ٿو ۽ سندس روح ملڪوت جي جهان جو سير ٿو ڪري. ننڊ ۾ تہ حواس هيڪاري بيڪار ٿين ٿا. دنيا ۾ 'ماسواءِ' جو خيال نہ ٿو رهي، تڏهن حقيقي محبوب انسان جي دل ۾ ديرو ڪري ٿو. پر جي هڪوار اکيون کليون ۽ جسماني عالم جي سار ٿي، تہ اهو محبوب گم ٿي وڃي ٿو، پوءِ ڪيترين بہ ڌوراڙيون پاءِ، ۽ واجهہ وجهہ تہ اهو هٿ نہ ايندو. تصور جي حالت ۾ ائين آهي جو ذات پاڪ جو پرتوو دل تي پوي ٿو:

سجع منجهہ هنام، سـون وينـي واءُ ٿيـا
هيڏانهن هوڏانهن هٿڙا، هيـڙي جاڙ وڏام.

افسوس جو زماني جي خوردبرد هن اعليٰ هستيءَ جي ڪلام جا جوهر اسان جي نظر کان ڇپائي ڇڏيا. فقط ڪتيءَ جي تارن وانگر ست موتي داڻا موجود آهن، جي سنڌڙيءَ مائي جي مهڻي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڳچيءَ ۾ سونهن. جيڪڏهن وڌيڪ ڪلام موجود هجي ها تہ هن بزرگ هستيءَ جو سيني طرفن کان اڀياس ڪجي ها. اهو بہ جس آهي شاہ ڪريم کي، جو پنهنجي مقولن مان ڳڻ قاضي قاضن جي قولن کي برقرار رکيو اٿس، نہ تہ اهي سڀ موتي بہ ڪم ٿي وڃن ها.

شاهه ڪريم — شريعت ۽ طريقت جو روشن تارو *

شريعت جي شمس جو شعاع، طريقت جي تار جو تارو، حقيقت جي حال کان واقف ۽ معرفت جي مهراڻ جو غواص، خدا جو خاص دوست سيد عبدالڪريم، متعلوي (مٽياريءَ جي) مشهور شهر ۾ سن ٩٤٤هه شعبان مهيني جي ٢٠ تاريخ مطابق ٢٠ جنوري ١٥٣٨ع ۾ ڄائو هو.

متعلوي سادات جا ابا ڏاڏا اصل هرات جا وينل هئا. انهن مان هڪڙو امير سيد حيدر نالي پنهنجي والد بزرگوار سان گڏجي امير تيمور جي رڪاب ۾ هندستان ۾ آيو، پر سنت ٿي ڪانئس موڪلائي، گهمندو ڦرندو هالا ڪنڊي (پراڻن هالن) ۾ اچي پهتو. اتي هالا ذات جي ماڻهن سان هن گهاٽي پلائي جا پير پريا، جنهن ڪري سندن پرڳي مڙس شاهه محمد نالي پنهنجي سيلوان نياڻي بيبي فاطمه کيس شادي ڪري ڏني. سيد حيدر هالا ڪنڊيءَ ۾ سال ڏيڍ مس رهيو ته کيس سندس والد جي وفات جي خبر پهتي، ۽ هرات هليو ويو، جتي ٽن سالن بعد لاڏاڻو ڪيائين. سندس پوينتي کيس فرزند پيدا ٿيو، جنهن جو نالو سيد مير علي رکيائون. شاهه ڪريم سندس پنجينءَ پيڙهي مان هو.

شاهه ڪريم اڃا ننڍو ئي هو ته سندس والد ميان لعل محمد وفات ڪئي، جنهن ڪري پدري پيار کان محروم رهيو. سنديس پرگهور سنديس والده ماجده ۽ مربي ڀاءُ سيد جلال ڪندا رهيا. جڏهن پنجن ڇهن ورهين جو ٿيو، تڏهن کيس مڪتب ۾ موڪليائون، جتي هٿي ڏٺي ۾ سيپارا ڪلام الله جا پڙهيو. شاهه ڪريم خود پنهنجي مڪتبي زندگيءَ جو احوال هن ريت ڏنو آهي: ”ننڍپڻ

* ماهوار ”نئين زندگي“، آڪٽوبر ١٩٥١ع تان ورتل.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جي زماني ۾ آخوند مون کي ٻين ڪتابن سان گڏ ڪائين ڪرڻ لاءِ موڪليندو هو. مون کي ٽوڙي ٻين کي حرف ڏيئي ڇڏيندو هو ته وات تي ياد ڪندا وڃو. جڏهن جهنگ ۾ ويندا هئاسون، تڏهن ٻيا سڀيئي سبق ياد ڪرڻ ۾ لڳي ويندا هئا، مگر مان رڳو الله جو نالو پيو اوريندو هوس. موٽڻ مهل ٻيا ڪتابي پنهنجا سبق سڻائي هليا ويندا هئا، پر مون کي اڪر به ياد ڪونه هوندو هو. مون کي پڙهائڻ لاءِ گهڻائي مٿا مونا هنياڻون، پر ڪجهه نه وريو.“

انهيءَ مان پڌرو آهي ته شاهه ڪريم جي دل ننڍي هوندي کان وڏي مولا ڏي مائل هوندي هئي. مڪتب کان نڪتي وڃي سماع جي حلقن ۾ داخل ٿيندو هو. جنهن تان پنهنجي وڏي ياءُ هٿان مار به کاڌي هئائين. بعضي وري وعظ ۽ نصيحت جي حلقن ۾ وڃي حاضر ٿيندو هو. هڪ دفعي مخدوم ضياءَالدين صاحب رحمت الله عليه، جو ان زماني جو عارف ۽ عالم هو، وعظ پئي ڪيو. شاهه ڪريم اڃا صغير هو، تنهن به ڪنڊ ۾ ويهي ڪن لائي وعظ ويٺي ٻڌو. جڏهن وعظ ختم ٿيڻ بعد شاهه ڪريم آئي گهر ڏي هلڻ لڳو، تڏهن مخدوم صاحب جي سندس پٺ تي نظر پئجي ويئي. ڏسڻ شرط فرمايائين: سبحان الله، هي نينگر هاڻي ئي مهتر خضر عليه السلام سان هم صحبت آهي، جيڪڏهن جواني ۾ ڪيس ڏسان ته ڪهڙو نه چڱو ٿئي! اهڙا اهڃاڻ ڏسي سيد جلال ننڍڙي ڪريم کي ڪجهه به نه چوندو هو؛ ويتر جو ماڻس خبر ڏنيس ته شاهه ڪريم جي ولادت جي پاڻ سڳورن بشارت ڏني هئي؛ ۽ ننڍڙيئي هوندي پاڻ پاڪن پنهنجن مبارڪ لبن جي پڪ سندس وات ۾ وڌي هئي، ۽ مٿس اهو نالو ڌريو هئائين، سو سمجهائين ته سندس پاءُ وڏي هوندي ڪرامت جو صاحب ۽ وڏي مرتبي وارو ٿيندو. انهي ڪري هميشه سنديس راءِ رضا تي هلندو هو. ۽ جيسين جيئرو هو، تيسين مٿس عيال جو بار نه رکيائين. شاهه ڪريم سارو فراغت جو وقت درويشن جي صحبت ۾ گذاريندو هو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جڏهن سيد جلال هن دنيا مان چالاڻو ڪيو، تڏهن شاه ڪريم ڪي رسول الله صلعم جي طرفان امر ٿيو ته هاڻي پاڻ وانگر عيال جي خدمت ڪر. تڏهن ضرورت سمجهي گذران خاطر پورهيو ڪرڻ لڳو. بيان العارفين ۾ ذڪر آهي ته ”او ائلي چار ۾ حضرت پير پنهنجي والده شريف جي نهل نڪور ڪندا هئا. پورهئي سانگي ٻين مزورن سان گڏجي ويندا هئا. جهنگ ڪپي زمين صاف ڪندا هئا. قوالي خوب چوندا هئا. ۽ سنڌي بيتن جوڙڻ ۾ پنهنجي خوش الحانيءَ سببان مشهور معروف هئا. مزور جڏهن اهي بيت ٻڌندا هئا، تڏهن ڪيس منت ڪري چوندا هئا ته: يا حضرت! اوهين ويهي بيت ڳايو، اسين پاڻهين اوهان جي زمين جو حصو صاف ڪري ونداسون. حضرت جن انهن جو چوڻ وٺي ويهي بيت آلاپيندا هئا. مزور ڏاڍو ذوق ۽ حظ حاصل ڪندا هئا، ۽ ڪوڙ جي ڪم جي سرانجامي به پيا ڪندا هئا. ڏينهن پوري ٿيڻ تي سڀ مزور گڏجي حضرت جن جي پتيءَ واري نڪري ڪي ساعت ۾ صاف ڪري ڇڏيندا هئا، ۽ حضرت جن ٻنهان ڪنهن ڏاڪڙي جي مزوري وٺي خوش ٿي گهر موٽندا هئا.“

شاه ڪريم هميشه چڙائي پسند ڪندو ۽ پرڻي کان نهندڙ هو. ۽ پنهنجن فقيرن کي پڻ نصيحت ڪندو هو ته متان شادي ڪندا آهيو. پاڻ به لاچاري حالت ۾ ساداتن جو ننگ رکي قبوليت ڏني هئائين. ڪيس پرڻي مان ڪا روحاني راحت ڪانه اپندي هئي، لاچار اها سنت پاڙي هئائين.

هڪڙي دفعي ڪنهن مريد جي نڪاح تي ويا ۽ وات تي هي به بيت پڙهيائون:

جا تو گهيڙي گهٽ، ماکرياڙي مڇڙا
آن ڪنڌيءَ ڪڍي ڪيترا، نيئي پڇاڙيا پٽ.

ڏوران پسي ڏور، وٺين جي وهرو ڪري
ماکرياڙيءَ مڇڙا، هوند نه وڃين هور.

(يعني اي مچڙا، تو جا ڪنڊي ڳوٽ اندر گهڙي آهي،
تنهن ڪنڊيءَ ڪيترن ئي ڪي ٻاهر ڪڍي پٽ تي سٽيو آهي.
جيڪڏهن پري ڪان ڏور ڪي ڏسي تڪڙو تڪڙو نڪري وڃن
ها ته اي مچڙا، ڪنڊي توکي اهڙي مامري ۾ نه وجهي ها.)
مٿي بيان ڪيو ويو آهي ته شاه ڪريم کي ننڍي هوندي
کان سماع ۽ راڳ جو گهڻو شوق هوندو هو ۽ فراغت جي وقت
۾ پڻ فقيرن سان محبت ونڊيندو هو. هميشه اهڙا وجهه پيو
ڳوليندو هو ته ڪو مرد خدا جو ملي، جنهن جي لهه لڳان، ۽
هدايت جي وات وٺان. انهيءَ تات طلب ۾ ڪيترائي ڏينهڙا
لنگهي ويس. تان جو ڪنهن ڏينهن هڪڙو رمتو بزرگ سلطان
ابراهيم نالي، اصل بهار جو ويٺل، شاه ڪريم جي ڳوٺ واري
مسجد ۾ اچي لٿو. هو ڏٺي جو ڏٺل پانهو ۽ الاهي اسرارن جو
چاڏندڙ هو، ان کي ڏسنديئي شاه ڪريم جي دل ڏانهس ڪِڇجي ويئي،
۽ ان جي قرب جي ڪڙيءَ ۾ قابو ٿي پيو. راتيان ڏينهان سندس
خدمت ۾ لڳي ويو ۽ سندس حڪمن جي بجا آوريءَ واسطي
ڪمرڪشي بيٺو. آخر انهيءَ ڪامل درويش دعا ڪيس ته ”ٿوري
وقت ۾ پاڻهي تنهنجي دل ۾ خدا جي محبت جو مچ مچندو، ۽
تون گهڻو خوش رهندين.“ آخر پنهنجن رياضتن ڪري وڃي وڏيءَ
روحاني منزل کي پهتو.

سندس صحبت زماني جي وڏن بزرگن، جهڙوڪ مخدوم
نوح رحه، سيّد محمد يوسف بکري رحه ۽ مخدوم آدم سميجي رحه
سان هئي. مخدوم نوح وٽان گهڻو فيض پرايائين، ۽ انهن
جي ئي اشاري تي بلڙي جو شهر وسايائين، جتي سندس هزارين
مريد ۽ معتقد ٿيا.

شاه ڪريم جي زندگي فقر ۽ فاقي ۾ گذري. صابر ۽
شاڪر اهڙا هوندا هئا، جو ڪڏهن به پنهنجي حال جي شڪايت
نه ڪيائون. ڪو ويٺ چٽي ويندو هون ته به ان کي ورائي نه
چوندا هئا. ”الفقر فخري“ سندن شعار هوندو هو. نماز ۽ روزا ڪڏهن

۽ هئان نہ ڇڏيائون ۽ شريعت جا سخت پابند هوندا هئا. جڏهن هن بي بقا جهان مان لاڏاڻو ڪيائون، تڏهن سندين عمر ٨٨ ورهيہ هئي. تاريخ ٧ ذوالقعده ١٠٣٢ھ آچر رات مغرب نماز جي وقت سندن روح مبارڪ وڃي ربّ کي پهتو.

سندن مقبرو بلڙي جي شهر ۾ ملاڪاتيار جي پرسان درياه لڳ آهي، سيڪنهن ماهون پهرئين سومر تي متس ميڙو لڳندو آهي. جتي مريد خادم ۽ مخلص جمع ٿي سماع ڪندا آهن. انهيءَ ڏينهن تي ڏاڍو مزو ٿيندو آهي، جدا جدا ڳوٺن ۽ شهرن جا ماڻهو زيارت لاءِ ايندا آهن ۽ گهڻو حظ حاصل ڪندا آهن. سندن روضو شاه لطيف جي ڪوشش سان جڙيو جو سندن ٻئي فرزند سيد جمال جي پيڙهي مان آهي.

شاه ڪريم جي حياتيءَ جو احوال ۽ سندن ملفوظات سنڌي ڪلام سميت "بيان العارفين" ۾ ڏنل آهن- جي سندن خاص مخلص مريد محمد رضا ٺٽويءَ فارسي زبان ۾ گڏ ڪيا- جو هن ١٠٣٨ھ ۾ جوڙي راس ڪيو. اهو ڪتاب سن ١٢١٠ هجري تائين گمناميءَ جي گوشي ۾ هو، جو عبدالرحمان بن محمد ملوڪ ڪاٺ پانيٽ کي هٿ آيو، جنهن ان کي ١٢١٣ھ ڌاري سنڌي نظم ۾ آندو. اسي (٨٠) ورهيہ پوءِ مخدوم عبدالصمد ولد حاجي محمد مقيم اورنگ پوٽي ان کي سنواري سڌاري ڇاپارايو. تنهن کان پوءِ وري ١٩٠٧ع مرحوم شمس العلماء ميرزا قليچ بيگ صاحب ميهئي قلمي نسخا پيٽي هڪ ننڍو ڪتاب "رسالہ ڪريميءَ" جي نالي سان شايع ڪيو، ليڪن سنڌي بيتن ۾ تمام گهڻيون چڪون رهجي ويون هيون. تنهن کان پوءِ هن بندي سڀ بيت درست ڪري، خود رضا ۽ فقير ڏني پرتي وارا قلمي نسخا ۽ عبدالصمد وارو ڇاپو پيٽي، زياده مفصل صورت ۾ ١٩٣٧ع ڌاري ڇپائي پڌرا ڪيا. ڪل ٩٣ بيت آهن جن مان ٩٢ ٻہ- ٽُڪا ۽ ۾ ٽہ- ٽڪا آهن. اگرچہ اهي ٿورا آهن ۽ منجهن مضمونن جي گونا گوني ناهي، تہ بہ سچ، سونهن ۽ سنوڻ ميهئي ڄڳي انداز ۾ مسايل

آهن. پڙهندڙ کي گهڻو رس ۽ راحت ايندي. سارو ڪلام سريلو ۽ دل جهپائيندڙ آهي. ڪيترا بيت تہ اهڙا آهن، جي هوند ٻهاڪن طور ڪم اچن ۽ انهي وقت جي سياڻپ جو آئينو آهن. گهڻا سلوڪ تصوّف تي آهن، جن ۾ عرفان ۽ ايقان جا موتي پوتل آهن. اهي پڻ ان وقت جي روحاني حالت جو چٽو نقشو ڏين ٿا. توحيد، وحدت در ڪثرت، استغراق، حيرت ۽ وصال جا باريڪ نقطا نهايت خوبيءَ سان بيان ٿيل آهن. مطلب تہ شاه ڪريم جا بيت قدامت جي لحاظ کان سنڌي نظمي ادب جو نهايت اهم حصو آهن، جن کان سواءِ هوند سنڌيس اوائلي ماهيت جي پوري خبر نہ پوي. ائين چوڻ درست ٿيندو تہ شاه ڪريم سنڌي شعر جو "وهائو تارو" آهي. هاڻي اچو تہ سندن ڪلام مان ڪجهہ مزو پرايون.

(١) الله تعاليٰ هڪڙو آهي، اهوئي سچو اکر من اندر پيو بکجي:

تون چؤ الله هڪڙو، وائي ٻي م سک
سچو اکر من ۾، سوئي لکيو لک.

(٢) خدا هر هنڌ حاضر آهي:

سوئي هيڏان، سوئي هوڏان، سوئي من وسي
تيهين سندي سوجهري، سوئي سو پسي.

(٣) سچ جي سنيار کان هيٺڙو نٿو ورچي!

ڏکين ڏات پئو، هيٺڙو لوهہ سنداڻ جيئن
سنياري کي سچڻن، ورچي تان نہ وئو.

(٤) پرين کي ملڻ لاءِ لوڪ جا سڀ لاڳاپا لاهڻ گهرجن. متيون ۽ عقل ميڙي ساڙي ڇڏجن. پاڻ وڃائڻ کان سواءِ دوست جو ديدار ميسّر نہ ٿيندو:

ڇرين جيئن ڇت ڪري، سگ سيئي ڇن
جي پائين پرينءَ مڙان، تہ مت منهنجي ڳن.

متيون ميڙيءَ کانءِ، واڇا ڪجي وچ ٻڙ
جو تو ساٿر پائيو، سو هرڀوئي ناهہ.

---

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ٻهرين پاڻ وڃاءِ، پاڻ وڃائي هوءِ لهه
تهان ڏار نه سپرين، منجهه منجهئين پاءِ.

جي لياڪا لوڪ ڏون، جان سي نه لتاءِ
تان ڏيي نه ماءِ، پورو پسڻ پري سين.

---

(۵) هه گڏرا هٿ نه ايندا!
پنهوران پڻ ڏوڪ، ڪنين نه ڏيا پاڻ سين
سڪڻ سپيرين ڪي، لاڳاپو سين لوڪ.

قرب ۾ ڪبرياءَ، ماءَ ملاقي نه ڏيي
صوفيءَ جي صلح ۾، پورو اي پرياءَ.

---

(٦) ظاهري علم وڏو حجاب آهي:
ڪنز، قدوري، ڪافيه، جي پڙهي پروڙين سڀ
ته ڪر منڊي ماڪوڙي ڪوه ۾، پيئي ڪڇي اُپ.

---

(۷) ساڌه تلاش جي ضرورت آهي، نه ته محبوب ملي نه سگهندو:
منڊ مٿ منڊ ويڌ، آيي اوسڙ اس ۾
تو سيئي سيڻ ڪيا، ڏور جنين جو ڏيهه.

تان ڪي ڳوري چڱ، جان لاڙائو سج ڏيو
ماڙهي ڏاري هل، وڃي هوتن جو ڏيو.

---

(۸) معرفت جو ماڳ ملڻ اڻانگهو آهي، ان جي پروڙ به اڻ
پروڙ جي برابر آهي:
آهي اهڃائو، پير پريان جو جيڏيون
جنين ساڃائو، تنين تان نه پروڙيو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(٩) خدا جي ذڪر ڪان سواءِ ٻيو ڪجهہ نہ ٻڌڻ!
ٻريان سندي ڳالـڙي، جيڪو ٻئي ڪـــري
مت منهنجي ڪن ڪري، تي ڪي جاب نہ ڏي.

—

سا ڪنُو سا ئي ڪن، سپيريان جـــي ڳالڙي
هيڪڙيائي سڪئان، ٻـــي نـــہ آڇهي تـــن.

(١٠) خلوت در انجمن:

هنيون ڏجي حبيب کي، لڳ ڳڌجن لوڪ
ڪڏيون ۽ ڪروتون، اي ٻـــڻ سگهر ٺوڪ.

مطلب تہ شاه ڪريم هڪ وڏو روحاني بزرگ ۽ طريقت جو صاحب هو. اگرچہ گهڻو پڙهيل ڪين هو. تڏهن بہ سندس باطن ڪليل هو. وقت جا وڏا سياڻا ۽ عالم جڏهن شاه ڪريم جي مجلس ۾ شامل ٿيندا هئا، تڏهن هو سندس توحيد جا باريڪ نڪتا ۽ معنائون ٻڌي حيرت ۽ فڪر ۾ پئجي ويندا هئا. (رحمت الله)

—

شيخ عبدالرحيم گرهوڙي *

شيخ عبدالرحيم گرهوڙي، خواجه محمد زمان صاحب لنواريءَ واري جو وڏو خليفو ۽ زماني جي وڏن جيّد عالمن مان ٿي گذريو آهي. آباءَ ۽ اجداد مگريه قوم جا، اصل راجپوتانا جا ويٺل هئا، جي زماني جي گردش ڪري لڏي اچي راڻيپور ۾ ويٺا. سندس والد بزرگوار جو نالو سعيدالله هو. سندس اوائلي زندگيءَ جي وڌيڪ خبر ڪانه ٿي پوي، رڳو هي معلوم آهي ته ننڍي هوندي کان وٺي ڪيس ڪتابن پڙهڻ جو ڏاڍو شوق هو ۽ رفتي رفتي ايتريقدر علمي تجربو حاصل ڪيو هئائين، جو انهي وقت ساريءَ سنڌ ۾، ٺٽي کان وٺندي ملتان تائين جهڙس ڪو عالم ڪونه هو. مباحثي ۽ مناظري ۾ ايڏو دسترس هوس جو ڪوبه مٿس غالب پئجي نه سگهندو هو. فقه جي ڪتابن ۾ ايترو اعتبار نه هوس، ۽ هميشه پنهنجي اجتهاد تي هلندو هو.

اوائل ۾ خواجه محمّد زمان صاحب سان گهٽي ارادت ڪانه هوندي هيس. بلڪ سندس مريدن تان چٿرون ڪندو هو. هڪ دفعي وات ويندي ڪو درويش گڏيس جو خواجہ صاحب جن جي زيارت لاءِ لنواريءَ ڏي پئي ويو. تنهن سان ٺٺولي ڪري چيائين ته: پنهنجي پير کان پڇ ته معراج خاص پيغمبر صلي الله عليه وسلم لاءِ هئي يا ٻين لاءِ به؟ درويش جڏهن لنواري پهتو، تڏهن خواجه صاحب جن جي صحبت ۾ اهڙو ته محو ٿي ويو جو شيخ عبدالرحيم جو نياپو ڏيڻ وسري ويس. جڏهن موٽڻ جو ارادو ڪيائين، تڏهن خواجه صاحب ڪيس پاڻمرادو فرمايو ته: شيخ عبدالرحيم کي چئج ته بغداد جي خليفي لاءِ هڪ پل اڏائي هئائون، جا اچا تائين

---

* ماهاني "نئين زندگي"، جون ١٩٥٠ع تان ورتل.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

قائم آهي ۽ هرڪو متائنس پيو لنگهي. ساڳيءَ طرح عالم جي سردار لاءِ به ڄڻ گويا هڪ پل ٺهرائي ويئي، سا ڪا ڀڄڻ جي نه آهي. البت ان تان لنگهڻ جو حق ۽ شرف رسول اللّٰه صلعم کي ئي هو، پر سلطان جي پٺيان پيا به پنهنجي شان ۽ رواج موافق لنگهي سگهن ٿا.

شيخ عبدالرحيم کي جڏهن هي جواب پهتو، تڏهن هڪدم لنواري هليو آيو. پهريائين ارادو ڪيائين ته ڏسان ته خواجه صاحب ڪهڙي پائي ۾ آهي. چاهي وٽن حقيقت ۽ معنيٰ آهي يا فقط اسم ۽ رسم! خواجه صاحب کائنس قرآني آيت "والطّور و ڪتاب مّستور في رّق منشور والبيت المعمور" جي معنيٰ پڇي. شيخ عبدالرحيم ظاهري معنيٰ بلڪل سهڻي نموني ۾ ادا ڪئي. پر جڏهن خواجه صاحب مٿس روحاني معنيٰ جا دروازا کوليا، تڏهن اکين تان انڌاريون لهي ويس ۽ هڪدم سندن مريد ٿيو. پوءِ بحث مباحثا ڇڏي وڃي عرشين لڳو. هڪڙيئي ملاقات ڏئي ڇڏيس ۽ وري سندين حياتيءَ ۾ لنواريءَ نه آيو.

جڏهن خواجه محمد زمان صاحب وفات ڪئي ۽ خدشو هو ته متان سجاده نشيني تي رڳڙو ٿئي، تڏهن شيخ عبدالرحيم پهريون ئي شخص هو، جنهن سندس صغير فرزند خواجه گل محمد جي بيعت ڪئي ۽ هڪ سڄو سال سندس ملازمت ۾ رهيو. تنهن کان پوءِ موڪلائي پنهنجي ڳوٺ گرهوڙ ۾ گذارڻ لڳو. اتي گهڻو وقت خلوت ۾ گذاريائين. بلڪل ٿورو کائيندو هو، ۽ ٻئي ٽئي ڏينهن مُسهل وٺي معدو خالي ڪندو هو. انهي مجاهدي ڪري اهڙو ضعيف ٿي ويو، جو بنهه هڏن جي مُٺ وڃي بچيو.

شيخ عبدالرحيم کي جهاد اصغر جو هميشه شوق رهندو هو ۽ شهادت جي تمنا هوندي هيس، جتي ڪا بدعت ڏسندو هو، اتي ان جي پاڙ پٽيندو هو. گرهوڙ کان ٿيهه ڪوهه پري خيرپور رياست ۾ هڪ مهاديو جي مڙهي هئي، جتي هر قسم جون بچڙايون ٿينديون هيون. سندس آرزو هوندي هئي ته انهيءَ بتخاني کي

پڇي نابود ڪريان. هڪ لڱان لنواريءَ ڏي ويندي، ڪن واٽهڙن ڪان خبر پيس ته بتخانو اڳي ڪان به ابتر ٿي ويو آهي. يارن کي چيائين ته ”هلو ته هلي بتخانو ڊاهي ناس ڪريون“. پوءِ هڪ درويش کي لنواري روانو ڪري، ان جي هٿان خواجه گل محمد ڏي هيٺيون نياپو ڏياري موڪليائين:

جنهن ڪَنَ نوپايا ڪوڙ مان، تنهن کي ڪڇاڙو!
ماڻس ستاڙو، پڙس نالو ڪين ڪـــي.

خواجه صاحب اهو سنيهو سڻي ڏاڍو افسوس ڪيو، ۽ چيائين ته شيخ صاحب پنهنجي پڇاڙي ڏني آهي.

پوءِ ته وٽي پڙهو گهماياائين ته: آهي ڪو غازي جو جهاد في سبيل الله ۾ ساهه ڏئي؟ ٤٢ ڄڻا سندس سڏ تي لبيڪ چئي آئي هليا. اول بت پرستن کي پنج شرط ڏنائين، جي انهن نه مڃيا ۽ انڌندو جنگ جون تياريون ڪيائون. غازين به وٽي هلان ڪئي. مهاديو جو مهنت، رامڻ پروچ جي هڪ ئي گوليءَ مان ختم ٿي ويو ۽ سندس وڏو ڪٽڪ ڇڙوڇڙ ٿي ويو. پوءِ اڪ چنب ۾ بتخانو پڇي پورا ڪري ڇڏيائون. شيخ عبدالرحيم پاڻ نڪو هٿيار هلايو ۽ نڪو اجايو سجايو ڳالهايائين. بيهي ”اياڪ نعبد و اياڪ نستعين“ جا نعرا هڻڻ لڳو. ڪيس ڪيترا ترارين ۽ نيزن جا گهاوَ لڳا، جن جي ڪري گوڙي ڪن ۾ دم ڏيئي شهادت جو پيالو پيتائين. اهڙو ته پنهنجي بدن کي رياضت ۾ پڇائي ڇڏيو هئائين، جو چون ٿا منجهائنس رت جو هڪ ڦڙو به نه نڪتو. سندس لاش کڻائي اچي گرهوڙ ۾ دفن ڪيائون.

هي حادثو ١١٩٢هه (١٧٧٨ع) ۾ ٿي گذريو. ان وقت شيخ صاحب جي عمر چاليهه سال هئي. گرهوڙي صاحب زماني جي عجائبن مان هو— رحمه الله رحمة واسعة.

شيخ عبدالرحيم جون تصنيفون

شيخ عبدالرحيم اصول ۽ فرع جو عالم هو ۽ پنهنجي وقت

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

۾ بي نظير هو. سندس تصنيفون فقه توڙي سلوڪ ۾ حد ۽ حصر کان ٻاهر آهن. سندس ڪيترا ڪتاب مدد خان پٺاڻ جي ڪاهم وقت، جا لڏ پلاڻ ۾ ٿي هئي، تنهن ۾ گم ٿي ويا. انهن مان ڪيترا اڃا به موجود آهن. جهڙوڪ:

(۱) فتح الفضل، جنهن ۾ حضرت خواجه محمد زمان جا سنڌي مقولا، عربيءَ ۾ ترجمو ڪيا اٿس.

(۲) شرح ابيات سنڌي عربي ۾، جنهن جو هن ضعيف ترجمو شايع ڪيو آهي.

(۳) مڪتوبات، جي پير ميان محمد حسن وٽ موجود آهن.

ٻيا به ڪيترا ڪتاب شايد لنواري واري ڪتب خاني ۾ هجن پر افسوس جو اهو نفيس خزانو مامرف عليه خواجه احمد زمان ۽ سندس گادي نشين جي عجيب روئي ڪري مسدود ۽ ڪينئن جو ڪاچ ٿي رهيو آهي. شال رب تعاليٰ ڪيس چڱي مت ڏئي جو انهي قيمتي گنج جو قدر ڪن!

گرهوڙي صاحب جو سنڌي ڪلام هن ضعيف ترتيب ڏيئي رکيو آهي، اميد ته جلد ٿي سنڌي ساهت جي سچڻن جي اکين جو ٺار ٿيندو. ڪلام ناهي پر موتين جو ڀنڊار آهي - سمجهو ڪي سمجهن. هتي فقط سندس هڪ ڪلمي مان ڪجهه اختصار ڏو ڏجي:

اسم ساڻ الله جي سيڻي ڏوک ٿيا
خود خالق مخلوقن جو رهبر رحيما
صلاتون سرور آتي، جو جوهر جهانا
آل احمد ٻيڙون، با رس ڏيه ڏيا
ڪتي عاشق ڪوڏيا، سالڪ سچارا
جي سدا شوق شفيع جي، پچن پروانا
وڏا طالع تن جا، جي مڪن سيد لاءِ
پر سيڪڻ سچاڻڻ ري، محض محالي آ.
ڪرنم سچاڏي ڪڏهين، هوت هيين ڌارا
سي ڪٿن پسن سهڻين، جنين قلب ستا!

سڀئي صورت ظاهري، آهن آرا سا
اي سڀ سُهڻو سهڻين، ٻاڻ ٻراهون آهه
دار دنيا جو ڇڏي، ننگهه لقا ٻر ڏانهه
جتي جلوي شاه جي، سچ چنڊ سجهايا

لقاٻر

لاٽن لقاٻر رهي، ٻدر ٻاڇويا
آهي ڏسن آن کي، جي آنَ ڏيهه ويا
دنيا دار نه دوس جو، نڪر تنهن نجهرا
ملڪ پسين محبوب جو، جت عيش نه عيش جها
سدا سارنگ ٿو وسي، نڪو وڻ کوماءِ
مرض موران ناه ڪو، قحط جاءِ نه ڪا
موت مُحالي آهين، وائي ويريءَ ناهِ
علم عطائي آهين، ڪينهن شڪ شبها
ڏک نه ٿئي ان ڏيهه ۾، سيئي سڙها
سج ري سهائو ٿئي، ڪچهه ري ڪپڙا
سيڪي سينسر سيڪنهين، ويلي وات نه ڪا
وِجهل ان وطن جي، مون کي ماريو ماءِ
اٿئي ٻهر اداس ۾، گهري ماه مٿاءِ
سجهيس سڪ ساڻيهه جي، ويتر ٻاڙيچا
جنين قرب ڪنڊن سين، مچر ماڻڻ لاءِ
ٻلر ٻساڪُو سپرين، سانگي سلتم جا
جهجان جهوري تن جي، ڳلن سر ڳوڙها
وري ٻاڙي ٻريان ڪنهه ٻر مڙان ماءِ
ساريو سپرين کي، قاڻان فراقا
مولي ميڙ غريب کي، مٺو محبوبا .

سچ، ڪلام سرتاپا سونهن جو سڙ آهي. گرهوڙي صاحب

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پھريون ٿي سنڌي بزرگ آهي؛ جنهن جا سنڌي نثر ۾ مقولا موجود آهن، جي سنڌي نثر جو سونو ديباچو ٿاهين ٿا. هيٺيان ڏه مثال ڏجن ٿا:

(١) مال کھڙو پار؟ هيٺيون هورنڙا ٿلو.
(٢) رزق ڪنهن پر اچي؟ جيئن مينهڙو وسي.
(٣) حاجون سي ڪجن، جيائين ڪاچڙا سجهن.
(٤) ڳالهڙيون تيئن ڪجن، جيئن ٻچڙيون ڪاڃن.
(٥) جيڪي ڪري، سو خدا.
(٦) ڏيڻ انهيءَ جو ڪم، ٻنڌو ڪچاڙو ڏيندو، ٻنڌو سگهوئي ورچي.
(٧) ٻنڌو جائي گنڌو، پاڻ پاڪ، ٻنڌو جهلڪ.
(٨) ڪوڏي آڳن وسن.
(٩) اڪيو هري پر نه ٽري.
(١٠) سيڪو پنهنجي ڪرم جي چني ڏو لوڙي.

—

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ميين عيسيٰ جي تربت جي تلاش ۾ *

پر سال شاه لطيف جي ورسيءَ تي ميين عيسيٰ جي ڪلام ۽ زندگيءَ تي ڪجهه تبصرو ڪيو هوم، ۽ ٻڌايو هوم ته هي بزرگ به شاه صاحب جي وڏن معاصرن مان آهي، بلڪ انهن هستين مان آهي، جن شاه جي بزرگيءَ جي پيشن گوئي ڪئي هئي. ڪلام جي وڏيڪ ڦرلها ڪندي، معلوم ٿيو آهي ته هي بزرگ ۱۲ صدي هجري ۾ ٿي گذريو آهي ۽ جيڪڏهن سنديس وڏي عمر حساب ۾ آڻجي، ته ڏسبو ته هن پنهنجي ننڍپڻ ۽ جواني ۱۱ صدي جي آخر ۽ ۱۲ صدي جي اوائل ۾ نباهي. ص ۱۷۰ تي زماني جي انقلاب جو ذڪر ڪندي، قحطالرجال تي افسوس ۽ ارمان ڪيو اٿس:

ادب، استادي، مٿي ماڻي، دل دوستي هئي
منجهه هزارا
ڪي ڪي ڪارهن سن ۾ هئي سندين پچارا
ڏسي ان ڳالهين، منجهه بارهن پاتاڙا
تڏهن جهڙا اڄ ڏينهڙا، گذارجن تهڙا
جهڙو ورندو واءُ ڏسين، ڏي تون پٺ تيڏاد.

پنهنجي ٿيه اکري جي "ر" واري اکر ۾، ماڻهن جي لاغرضائي ۽ بيپروائي جو ذڪر ڪيو اٿس، جي: اڄ مات ڪرڻ موچاري آهي، نه ته ماڻهو وڏي وڪر ۾ پئجي ويندو:

تنهان مات موچاري هن ڏينهين، ڳيڙو آه مڪر
ڪين ڪنهجي ڪو ذرو، منجهه حال هن هيڪر
اوءِ سي ڪامل ڪٿان لهان، جنين ڪنهه نه ڪر
جي ڪلمو چون ڪوڙ منجهان، سدا ٿيا مڪر

---

* ماهنامي "نئين زندگي"، جنوري ۱۹۵۲ع تان ورتل

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اڄ سنڌيون جوڙڻ، قصا ڪرڻ، اِي مون ۾ جهل اثر
جو هوم نڪ، ڪـِ ناس پتو، ته پيس پنهنجي ۾ گوندر.

بهرحال يقين سان چئي نٿو سگهجي ته هن بزرگ ڪڏهن وفات ڪئي. پنهنجي ڪلام ۾ هيٺين سنڌي بزرگن ڏي اشارو ڪيو اٿس: (١) مخدوم جعفر بوبڪائي، مخدوم نوح جو معاصر (٢) مخدوم نوح رحه، وفات ٩٩٨هه (٣) سيد عبدالڪريم رحه، وفات ١٠٣٢هه (٤) مخدوم محمد حيات سنڌي رحه، وفات ١١٦٣هه (٥) ميون عبدالباسط پٽ ميون پيرمحمد هالائي، سنڌس همعصر.

سنڌس بياني طرز مان اٿين پيو لڳائجي ته جڏهن مخدوم محمد حيات دنيا مان لڏي ويو آهي ۽ ميون عبدالباسط حال حيات آهي. انهيءَ مان پڌرو آهي ته ميون عيسو ١١٦٣هه کان پوءِ گهڻو وقت جيئرو رهيو آهي. شاه لطيف جنهن ١١٦٥هه ۾ وفات ڪئي آهي، تنهن جو ڪٿي به نالو نه آندو اٿس: گويا شاه لطيف انهيءَ عرصي تائين ايتري قدر شهرت حاصل نه ڪئي ۽ نڪي ڪي لطيفي لات ايتري قدر ماڻهن جي وات هئي. اگرچه مجيد شاعر ۽ پين ڪن اڳين گمنام شاعرن جا بيت انشاء ڪيا اٿس. عجب جي ڳالهه آهي جو شاه لطيف جو ڪوبه بيت تضمين طور ڪم نه آندو اٿس. پاڻان سنڌس ۾ ٿي بيت شاه جي رسالي ۾ اچي ويا آهن ۽ خود شاه صاحب سنڌس ڪيترن ئي بيتن جو تتبع ڪيو ٿو ڏسجي. جيڪڏهن هيءَ روايت صحيح آهي ته هن شاه صاحب کي ڇهن ورهين جي ڄمار ۾ دعا ڪئي هئي ته ان مان هي انومان ڪري سگهجي ٿو ته ميون عيسو ان وقت چڱي عمر جو هو ۽ سنڌيس علميت ۽ بزرگي تسليم شده هئي. ابواب سلوڪ جي پنجاهين صفحي لکندي، جتي تقريباً سنڌس ڪلام جون ٻه پٽيون پوريون ٿين ٿيون، سنڌيس عمر ٨٨ ورهيه آهي، جيئن هيٺين سٽن مان ظاهر آهي:

سٺاءِ سڪ محبت سنڌي ڳالهڙي، سالڪ سڳورا
مان٘ سٺي ڪا سڌ ٿئي، هن عيسيٰ ڪو اٿرا

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جنھن وڃائي ويسري، چاڙهي چمارا
محبت منڊي ميٽ جي، پيهي نہ پروڙا
هنهين لاف هڻندي لنگهيا، اناسي عمر جا ڏينهڙا.

اهڙي بزرگ جي مزار ڏسڻ جي گهڻي وقت کان آڪير هيم. آخر تاريخ ١٩ آڪٽوبر ١٩٥١ع جو اٽڪل ٩ بجي ڏاري عزيزم مسٽر الله بخش نظاماڻي سان جيپ ۾ چڙهي، ملاڪاتيار جي پرسان ڪوڪرن جي ڳوٺ طرف روانو ٿيس. مسٽر الله بخش ٽالپر هڪ ڏينهن اڳيئي تڪليف وٺي ڳوٺ جي وڏڙن، جهڙوڪ حافظ احمد ولد حافظ عمر ميمڻ ۽ حافظ احمد ولد حافظ محمد بچل مانگاڻي ميمڻ جي مدد سان قبر جي تشخيص ڪري ڇڏي هئي، جا صدين کان خدا جي پاڻهن جي زيارت گاه ٿي رهي آهي. ڪٽڙ جي اسٽيشن کان رستو ٽکڙ شريف يا وسي ملوڪ شاه ڏانهن نڪري ٿو. اگرچه منواريل ناهي، تہ بہ بسين ۽ ٻيل گاڏين جي اچ وڃ ڪري، اهو ٺاڪرو رستو پڪي جهڙو ٿي پيو آهي، ۽ ڪيس انجنيري ڪاڻ جي انگلن ۽ آرن جي ضرورت ڪانهي. اڳتي تہ هن موسم ۾ چوڏاري ساوڪ لڳي پيئي هوندي هئي. پر هن سال پاڻي جي اڻاٺ ۽ مينهن جي ماٺائيءَ ڪري، سڄو ملڪ پڙيانگ لڳو پيو هو. رڳو ٽکڙ جي اوريان درياه جو نظارو ڪي قدر وڻندڙ هو. وات تي حضرت مرشدنا خواجہ عبدالرحمان سرهندي قدس سره (١٢٣٣-١٣٥٥هہ) ۽ سندس فرزند حضرت خواجہ حسن جان نورالله مرقده جي مقبري جي ورهين کان پوءِ زيارت نصيب ٿي. احاطي جي ٻاهران هڪ تجر هيٺان عزيزي محترم سيد ميران محمد شاه جي پن جگر گوشن نياڻيءَ ۽ سڪيلڌي فرزند قبول محمد شاه جي آرامگاه تي قل پڙهي ختمو بخشيو ويو. اتي پنهنجي آخري آرامگاه لاءِ پڻ خالي جاءِ ڇڏي ڏني اٿس. رب تعاليٰ ڪيس شل ڏينهن ڏئي! بي اختيار سعدي جو قطعو دل تي تري آيم:

بس نامور کہ زير زمين دفن ڪرده اند
کز هستيش بروي زمين بر نشان نماند

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

آن پير لاشه را که سپرند زيــــر خاک
خاکش چنان بخورد کـز و استخوان نماند
زنده است نـــام فرخ نـــوشيروان بخير
گرچه بس گذشت کـه نوشيروان نماند
خيري کن اي فـلان و غنيمت شمار عـمر
زان بيشتر کـه بانگ برآيد فلان نماند.

خواجه عبدالرحمان صاحب نقشبندي زماني جو قطب ٿي گذريو آهي. سندس ڪرامتن جون ڳالهيون مون پنهنجي والد مرحوم کان ٻڌيون جو سندن مريد هو. هڪ دفعو ٽلٽيءَ جي پرسان شاه بخاري جي مقبري تي زيارت لاءِ ويا هئا، وڃڻ جو وقت هو. جيئن وضو ٿي سارياڻون تيئن پنهنجو پاڻيءَ پريل ڪوُنرو کڻي، اوچتو پر واري وڻ جي ٿڙ کي هنيائون. حاضرينن کانئن ان جو سبب پڇيو، جنهن تي فرمايائون ته: اسان جو فلاڻو مريد سڪرات جي سختيءَ ۾ پاڻي گهري رهيو هو، تنهن کي شيطان پيشاب جو پيالو پري ٿي ڏنو. تڪرين لڳڻ تي شيطان پڇي ويو ۽ ڪونري جي پاڻيءَ وڃي سنديس نڙي آلي ڪئي. پڇا تي معلوم ٿيو ته برابر ائين هو. ٻئي پيري قلندر لعل شهباز عليه رحمت جي روضي مبارڪ تي زيارت لاءِ ويا ته هڪ ڪڃري بيٺي ناچ ڪيو ۽ خواجه حافظ شيرازي جو هي غزل پئي ڳايائين:

دل ميـرود ز دستم صـاحبدلان خـدارا
دردا که راز پنهان خواهد شد آشکارا.

جڏهن هن بيت تـي پهتي:

در کوئـــي نيک نامي مارا گذر ندادند
گر تـو نمي پسندي تغير کـن قضارا.

تڏهين خواجه صاحب جن آگر جو اشارو ڪيو ته ڪڃري غش ٿي ڪري پيئي ۽ ساڻت ۾ اچڻ بعد توبه تائب ٿي، پنهنجو گندو پيشو ڇڏي ڏنائين ۽ باقي زندگي شرافت ۽ پاڪ دامني سان گذاريائين. حافظ احمد ولد حافظ محمد بچل وري ڳالهه ڪئي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تہ پھرياڻين نڪڙ شريف ۾ سڪونت پذير ٿيا هئا، ۽ موجوده دفن واري جاءِ بہ پنهنجي جيئري چونڊي هئائون. ڪنهن مدت کان پوءِ درياه اچي نڪڙ کي پاڻ لڳو، ۽ سڀ ماڻهو ششدر ٿي هيڏانهوڏان ڀڄڻ لڳا، تڏهن سيد غلام نبي شاه (؟) کين عرض ڪيو تہ: قبلا، ڏٺي جي درگاه مان دعا گهرو تہ هيءَ مصيبت دور ٿئي. تنهن تي پاڻ پائيندڙ درياه جي ڪپ تي، ٿي نينهن ماندہ مصلو وڇائي سجدي ۾ پيا هئا. آخر سندين التجا قبول ٿي ۽ درياه پنا ڏٺي پوئتي ٿري ويو، اڄ تائين نڪڙ جي ويجهو نہ آيو آهي. اهڙا هئا قرب ۽ ڪرامت جا صاحب.

اوليـا را هـسـت قـدرت از الـلـه
تـيـر جستہ بـاز گـردانـنـد زراه
هـرکہ خواهد هـم نشيني باخـدا
گـو نـشـنـد در حـضـور اولـيـا
نـاز خـدان بـاغ را خندا ڪنند
صحبت مـردانت از مـردان ڪنند
گر تو سنگ صخره اي مرمر شوي
چون بصاحب دل رسي گوهر شوي.

ان کان پوءِ نڪڙ ڏي وڌياسين، جتي مرحوم حافظ عبدالله "بسمل" جي فرزندن جي زناني مڪتب ۾ قدري آرام ورتوسون. سيدن سڳورن توڙي حافظن پنهنجا پال پلايا ۽ مهماني جا شرط خوب بجا آندائون. مسٽر الله بخش ٽالپر اتي اڳيئي اسان جي انتظار ۾ ويٺو هو، ۽ جناب مرحوم قاضي سيد اسدالله شاه صاحب ۽ جناب مرحوم حافظ "بسمل" جا ڪتاب اتي معائني لاءِ آڻي رکايا هئائين. افسوس جو شاه صاحب جي وسيع لائبريري اڏيهيءَ جو کاڄ ٿي وئي ۽ منجهس رڳو شاه صاحب جا تصنيف ڪيل ڪتاب بہ موجود ڪونہ هئا. ٿورڙا ڪتاب حديث ۽ تفسير تي هئا، جن سان منهنجي گهٽي دلچسپي ڪانہ هئي، باقي جناب مرحوم حافظ عبدالله "بسمل" جا ڪتاب گهڻي تعداد ۾ سلامت هئا. فارسي شاعرن جا ڪيترا اهڙا ديوان، مثنويون ۽ ڪليات

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

موجود هئا، جي هاڻي عام طرح مشڪل ملي سگهن. ازانسواءِ هڪ نسخو 'خزانه عامره' ۽ 'حاجي بابا اصفهانيءَ' جو موجود هو. مون رڳو ننديرام وارو 'تاريخ معصوميءَ' جو سنڌي ترجمو ۽ 'مختارنامو' تصنيف مرحوم مير حسن علي خان جو پاڻ لاءِ چونڊيا ۽ اهي مرحوم جي فرزند مون کي سوغات طور بخش ڪري ڏنا. وٽن جناب حافظ هارون جو ڪيترو ئي ڪلام انتشاري حالت ۾ موجود هو، جنهن جي ڪٺي ڪرڻ لاءِ کين استدعا ڪئي ويئي. ڳالهين ڪندي وٽانئن خبر پيئي ته ڪشنچند ليکراج "عزيز" جي سموري ڪليات جناب حافظ "بسمل" صاحب جي تصنيف ڏيل آهي.

اي غريبي! حيف آهي توتي جو هڪ اديب مفلسي ۽ مسڪيني سببان تنگ ٿي پنهنجي جگر جو ولوڙيل رت، ٽورن پئسن تي پين کي وڪڻي ڏئي! ۽ حيف آهي اهڙن خريدارن تي جو اهڙن آنيتن جي محنت جو رڳو سگهڻ اکرن ۾ اعتراف به نه ڪن. سچ چيو آهي پياري رسول (فداه ابي و امي) "الفقرۃ سواد الوجه في الدارين." يعني سچائي پنهي جهانن ۾ منهن ڪارائي آهي.

"ههڙا هاچا ڏين، بري هن پنيور ۾."

ڳچ وقت اتي ترسي ملاڪا تيارن ڏي آسهياسين، جتي داڪ بنگلي ۾ هٿ منهن ڌوئي سڌو ڪوڪرن ڏي روانا ٿياسين ۽ آخوند ميين عيسيٰ جي قبر جي زيارت ڪئي سين. اها قبر خير واه ۽ درياه جي بند جي آڙ ۾ آهي. هڪ پٿرن جو ڍير آهي جنهن سان بزرگ جي پين عزيزن جون پ. ٿي قبرون گڏجي منجهي ويون آهن. رڳو هڪ پند پٿر ميين عيسيٰ جي مزار جا پار ڏئي ٿو، جو جهولن جي جهڙين ۽ مينهن جي وسڪارن ۽ آسن جي اولاڪن ڪري زبون ٿي ويو آهي. قبرن جي چوڌاري هڪ چو ڪنبري هئي، جنهن جو ورهين کان نالو نشان گم آهي.

سمنڊ جي سيني اندر آهن سمايل ڪيترا
لؤلؤ و ياقوت ۽ مرجان جواهر بيشمار.

ڪيترائي ورد ۽ نسرين و نرگس نسترن
ڏا چمن صحرا اندر ڪونهي سندن ڪوئي وقار.
هو ميون عيسو به هڪ سنبل ساريءَ سنڌ جو
عطر جنهن جو پن صدين کان ٿيو هويدا آشڪار.
ڳوٺ ننڍي ۾ گذاري ربّ کي واصل ٿيو
لاءِ اسان جي دائما پويان ڇڏيائين شاهڪار.
هو مبشر شاه جو ۽ قادري مشرب سندس
ليڪ نغمي راڳ کان هئڙو بري ۽ عاردار.
قائم شريعت تي سدائين پڻ طريقت ۾ تمام
مصطفيٰ جي حب ۾ مخمور هئڙو تار تار.
ٿي اڏايائين ڪبوتر ڪوڏ مان يثرب طرف
۽ مکيائين سان سراهيءَ پٽر تنين جا برق وار.
ڏو گهري ”عاصي“ عمر رب کان دعا هرروز شب
ٿل وسي تنهن تي هميشه ابر رحمت بار بار.

رحمت‌اللّٰه رحمت واسعة. ارادو اٿم ته بزرگ جي مزار جي نئين سر تعمير ڪرائي سنائس چنبي ۽ چوڌاري پڪي ديوار ڪڍائي ۽ سندس لوڙهه تي سنگمرمر جو لوح کڙو ڪري، سنديس يادگار قائم ڪجي، واللّٰه ولي‌التوفيق واليه حسن الماب.

آخر دلي رقت ۽ احساس مان ميان عيسيٰ کان موڪلائي خليفي لقمان جي پوين جي اوطاق ۾ لمحو کن ويٺاسين. اتان هڪ ”مسدّس رشيدالدين“ جو چيپل پر ناقص ڪلام هٿ آيو. شايد اهو شاعر جهنبڙي وارن بزرگن مان آهي. پوءِ خليفي لقمان کي ختمو بخشي، ملاڪا تيارن مان ماني کائي، قدري آرام ڪري، ظهر عصر جي نماز پڙهي، سيدپور ڏي وڌياسين. سيدن مان ڪابه پهر حاضر نه هئي. سيّد قبول محمد شاه جنهن وٽ وڏن جو ڪتابي خزانو اچا محفوظ آهيءَ سو پڻ ان مهڻن کان گذاري ويو هو. ڏينهن به اچي لاڙائو ٿيو هو، جو رفاعي بزرگن جي خلف صالح ميان غلام محي‌الدين سان چارچشمي ٿي. بزرگ پنهنجو مستند

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

خانداني شجرو ۽ مغلن ڪان مليل پروانو ڏيکاريو، ۽ انهن سان گڏ
هڪ نهايت نفيس ۽ لاثاني حمائل، پنهنجي والد بزرگوار جو
ڪلام ۽ ٻين خاندان جي بزرگن جون تصنيفون ڏيکاريون. ضمناً
ٻڌائون ته سندن والد بزرگوار جو سهڻن اکرن ۾ لکيل "ديوان-
گل" جو نسخو ڪيترن ورهين کان خان بهادر الحاج محمد صديق
ميمڻ وٽ ويو آهي. بزرگ واعدو فرمايو ته جڏهن ٻيو ڀيرو
ايندا ته ساري ڪتب خاني جو ديدار ڪرائيندس، اتي وڃين ويلا
ڪري چڪي هئي ۽ آفتاب عالمتاب غروب ٿيڻ تي هو، جو بزرگ
رفاعيءَ کان موڪلائي، ٽنڊي محمد خان جي رستي، ڇيرڪو
حيدرآباد پهتاسين.

——

بيڪس: سنڌ جو مشهور شاعر*

”بيڪس“ جو اصل نالو محمد محسن هو، پر پنهنجي تخلص واري نالي سان مشهور آهي. هو سنه ١٨٥٩ع ڌاري روهڙيءَ جي قديم شهر ۾ ڄائو هو، ۽ سنڌ جي مشهور شاعر فقير عبدالقادر عرف قادر بخش ”بيدل“ جو وڏو فرزند هو. بيدل خود پنهنجي وقت جو وڏو عالم، عابد ۽ زاهد ٿي گذريو آهي، جو مجازي ۾ مخمور ۽ حقيقي سان معمور هو. شايد درازي فقيرن وٽان حسن پرستيءَ جي ڪنار هيردي اندر ڇپي هيس ۽ آخر عمر تائين انهيءَ ”حسن بازار“ جو هوڪو ڏيندڙ ٿي رهيو. مگر ڇون ٿا ته سندس اخلاق جو دامن ڪڏهن به مجاز جي متن ڪان ملوث نه ٿيو- ليڪن گهڻن سان نينهن لڳائڻ ۽ انهن جي صورت پڇائڻ صوفي سڳورن ۽ روحاني بزرگن وٽ مذموم آهي.

پيءُ جي وفات وقت بيڪس جي عمر فقط تيرهن سال هئي ۽ اهو سندس ”عشق جو آغاز“ هو، جيئن پنهنجي والد بزرگوار جي مرڻ تي هڪ غزل ۾ اظهار ڪيو اٿس:

بيدل مرشـــد منهنجو، سائين غريب نواز هو
بيڪس خادم در جي کي، عشق جو آغاز هو.

اڃا ڀاويهن ورهين جو مس ٿيو ته اجل اچي اگهه ورتس. ڇٽي نٿو سگهجي ته ڀاڻ عشق جي ڪهڙي منزل تي هو، بهرحال پيءُ وانگر ”عاشق“ مان ترقي ”عاشق عارف“ ٿي پيو هو، نڪي وري پيءُ جيان عابد ۽ زاهد هو. سينڌ سرمي ۽ سينگار جو ڏاڍو شوق هوندو هوس ۽ پوشاڪ به سهڻي پهريندو هو. نهايت خوش طبع

* ماهنامي ”نئين زندگي“، فيبروري ١٩٥١ع تان ورتل.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

۽ عاشق مزاج هو. سندس شعر مان پروڙ پوي ٿي ته سڪ جو ساءُ خوب چکيو هئائين، ۽ سُڌ هيس ته پڳل دل جا ڪي ڇنڊ آهي. سندس ڪلام اگرچه اهڙو سُپڪ ناهي، تڏهن به منجهانئس بره جا پنهنجي ۾ ”آزر جا انواع“ پڙهو ڪايو آيرن ٿا. ڦوهه جوانيءَ ۾ لاڏاڻو ڪيائين. شايد اڳتي هلي وڏيڪ گل کڙي ها. ڪيس سنڌي ادب جي بانين ۾ شمار ڪرڻ مناسب ناهي، جاڪاڻ ته پاڻ ڪو شعر سازيءَ ۾ نئون طريقو اختيار ڪونه ڪيائين، قدري بيت ۽ ڪافيون آهن، جن مان بوءِ بهار جي اچي ٿي، نه ته منجهس ڪنهن جو قسم جو تنوع ۽ گونا گوني ڪانهي.

هن وقت منهنجي اڳيان سندس سمورو ڪلام موجود ناهي، جو مٿس تفصيلوار تبصرو ڪجي. تنهن هوندي ڪان سندس ڪي بيت ۽ ڪافيون گوش زد اٿم، جي نموني طور پڙهندڙن جي اڳيان عرض رکان ٿو. ڏسندڙ ته ڪيئن نه مجاز جا مچ منجهانئس ڇيي ڪيري پاهر نڪرن ٿا:

(الف) ابيات: سڪ ۽ سور

[١]

آهون ۽ دانهون، ويچاريءَ وڏيون ڪيون
وئيو گس گوندر جا، پڳائين پانهون
پنهون آگاهون، سڏ نه سڻي مٺي جا.

[٢]

ڪيچ نه پجهي ڪوڪ، ويچاري جو وس ويو
ڦوڙائو فقير ڪيي، پنهون ڪاڻ پيو
لهي ڏينهن ويو، منيءَ ڪي ماتام ۾.

[٣]

هيئن نه لائق هوءِ، مارڻ مسڪينن ڪي
چوري چڏي چپرين، متان پڇتائين پوءِ

هيئن نه ڳهربو هوءِ، جو بيکس کي بيران ڪٽيئي.

(ب) اباڻي اڪير

اباڻن جي اڪير، راتيون ڏينهن ٿي رُئان.

١- آءٌ هت ماندي تن مارن ري، ڪليو پين هو ڪير –
ماه سنگهارن ماري

٢- قسمت واري ڪوٽ مان ڪڍ تون، عمر چام امير –
ڳاراڏو ٿو ڳاري

٣- اباڻن جي آسري، لوڏي ٿيڙم ليڙ –
پٽ پنهور جي پاري

٤- ”بيکس“ وس ناهي ويڙهيچن، توڙ ٿون هي تقدير –
ڪير لکئي کي ٽاري.

(ج) درد جي دانهن

ماريس وڇوڙي، ور تون جيءَ جا جيارا جلدي.

١- شب و روز انتظاري، ڪئي بره بي قراري
لک لک ڪريان ٿي زاري، دل جي دوا نه لڳندي –

٢- ماري فراق آهيان، ڪو دم جيئري ناهيان
مگ تومان ڪهڙو ماهيان، پانهي ڳومان هلندي –

٣- ڪوڪان ڪريان پڪاريان، پاڏايان ٿي پاڪاريان
توکي اکڙين م وهاريان، ڪنهن کي نه سور سلندي –

٤- ”بيکس“ فقير جون دانهون، پڌندين الله لڳ آهون
پهچڻ ڏيندين تون پانهون، پيا در پوءِ ڪيڏا رلندي –

(د) هِنَ هُنَ ڪان وياسين

هِنَ هُنَ پنهين ڪؤن وياسين - پڪي يار جي پياسين
هي بار درد غم دا، چـمي سر آنـي چـاياسين.

١- چـُستي جي چوٽ هڻ تون، هستيءَ جي اوٽ پيچ تون
مستيءَ جي ڳوٽ ڪڻ تون، سوريءَ جي سر چڙهياسين-

٢- شب روز ڪـرنـدي زاري، دريـاه دل ويـچاري
سڙ ڳئي جندڙي ساري، ڪنهن انگ ۾ اڙياسين-

٣- بيڪس نہ ڪنهن ۾ اڙندا، سڪندي سوليءَ تي چڙهندا
دم بدم هي سڳڙا دَر دا، هرگز نہ ڪنهن جهلياسين-

(هہ) ڪڏهن ملندين راڻا ؟

ڪڏهن راضي ٿي ملندين راڻا؟

١- ڪاڪ ڪوماڻي، ويل وهاڻي، پينگ ٿيا سڀ پاڻا -
٢- خيال خاطر پيو ڪـو ناهي، چاڙيون توکي چاڻا-
٣- هيڻن وسارڻ ناهـي لائـــق، سوڌا يار سياڻا-
٤- توريءَ ڪنهن سان ڪندي جاني! مُنڙي مومل ماڻا -
٥- چا ڪئون، راڻا، تون رسي وئين، سختيون سور سماڻا-
٦- ”بيڪس“ چاهي تنهنجي دَرَ بن؟ وتن ولي وڪاڻا-

(و) خوني خماريل اکيون

خـــوني خماريـــن چشما چُٽن ٿيون
ڏسڻ سان عاشق، ڪيئن نہ ڪهن ٿيون.

١ـ اهـي نـاز پرور، نازڪ نماڻيـــون

عاشق کھڻ لاءِ، شايد ساماڻيون
تکا تير مڙگن جا بيشڪ هڻن ٿيون-

٢- ڏاڍي ناز واريون، نيڻھن نا نباھن
چيو مون کي مرشد، سدا بيوفا آھن
زوران زور زوري، بانوريون چڙھن ٿيون-

٣- تکا تير مڙگن جا، ابرو ڪماني
سپر سينو منھنجو، هڻ پل تون جاني!
اهي ناز واريون، ڪڏهن نا مڙن ٿيون-

٤- اهي ڪن ٿيون سودو، سدائين سر جو
ڏسي، طالبو! تن، ڪڏهن ڪين مڙجو
"بيڪس" سان بازر ۾، امالڪ اڙن ٿيون-

(ز) آءُ تہ پرچون

راز محرم! رُس مَ يار! آءُ تہ پرچون پاڻ ۾.

١- ڪڏن ڪيئي جاني جدائي، چو ڪيئي مون سان بيوفائي،
نام مولا جي نھار - آءُ تہ پرچون پاڻ ۾.

٢- حال واقف يار هردم، هُج هميشه همقدم،
دم بہ هڪڙو ٿي نہ ڌار - آءُ تہ پرچون پاڻ ۾.

٣- هي رقيبن راه ماري، تن ۾ طلب تنھنجي تاري،
اکيون تنھنجون گل انار - آءُ تہ پرچون پاڻ ۾.

٤- بيڪس بيوس چا ڪري، جو دم دم تو لاءِ ٿو مري،
توتان صدقي وار وار - آءُ تہ پرچون پاڻ ۾.

(ح) پنھل جو اجھو

ڪونھي پنھل بنا پيو ڪو اجھو، جت ڏير ڏئي ويا مٺي کي ڏجھو.

١- آءُ اوني الله لڳ، ڏس ڏي پنهل ويو ڪهڙي ڏڳ،
آئي مـن هجي ڪـو سنگتي مچو.

٢- چو ٿيون جهليو مون کي اديون، هر ڪا ڏمي پنهنجون مديون،
چو ٿيون اوهين روح ۾ رَجهو.

٣- ڪُوڪان ڪيان ڪيهان گهٽيون، رندن مٿي رئنديس رڙيون،
لڳو درد دلبر جو گجهو.

٤- ننڊ ندوريءَ لاچار ڪيو، پنهنجي پنهل ڪان ڏار ڪيو،
هاڻي جبل جالڻ ٿيو جهجهو.

٥- ”بيڪس“ چوءِ هن بحر مؤن، ٿبي ڏيٿي ڏس لهر مؤن،
اوهين عشق جي دامن پجهو.

(ط) صورت جو ساز

بنائي ساز صورت جو، عجب لڪڙا لڪائين ٿو.

١- آئين آدم رکي نالو، ڪيو ڪيڏو تو ڪشالو،
چوري چشمن سندو چالو، عاشق معشوق ٿاهين ٿو.

٢- صوفي منصور ڪئي سواري، سيري نيزي ٿيي دسواري،
بلا شاه مد هاڪاري، پنهنجن جا ڪنڌ ڪپائين ٿو.

٣- روهڙيءَ م رنگ ٿئي رلدل، چاڙهي سر بار ٿئي بيدل،
حسن بازار ڪري حاصل، هاڻي ”بيڪس“ چوائين ٿو.

مان پايان ٿو ته ڪيس ”حسن بازار“ حاصل ٿي ۽ انهي جي ”در جو سگڙو“ ٿي عمر پوري ڪيائين. پر سال وات ويندي ”بيدل“ ۽ ”بيڪس“ جي زيارت ڪيم. ٻنهي ۾ ڪنهڙي اندر ٿي قبرون آهن: وچين بيدل جي، اولاهين بيڪس جي ۽ اوڀارين

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

فقير عبدالله آخوند جي. اها راحت ۽ رقت جا شاھ ڪريم، شاھ
عنايت ۽ شاھ لطيف جي روضن اندر ايندي آهي، سا ڪانه آئي.
ديوارن تي چوڌاري عاشق جيوڙن جون بيتن ۾ سڪائون لکيل
نظر آيم، اندر ۾ ڪيل- ماندي ٻاهر نڪتس. شايد ٻين تي ٻي
ڪيفيت طاري ٿيندي هجي، پر منهنجي روح کي ڪو ڪوبه ريلو
نه آيو. شل هادي سڀني کي حفظ ۾ رکي!

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

شمس العلماء مرزا قليچ بيگ *

(سندس سوانح ۽ ڪلام تي نهايت مختصر تذڪرو)

سنڌي ادب جي آسمان جو هي چمڪندڙ ستارو، اسي (٨٠) ورهين جي جلوه ۽ جوت بعد ٣ جولاءِ ١٩٢٩ع تي الوپ ٿي ويو. سندس وفات جي ڪري سنڌي ادب کي جو نقصان پهتو آهي، تنهن جي اڃا تلافي ٿي نه سگهي آهي ۽ نڪي سندس ڪو همسر اڃا تائين ڄائو آهي. هن ناچيز سان خاص نينهن هوس. ١٩٢١ع ۾ جڏهن ”ديارام جيٺمل ڪاليج“ ۾ سنڌي زبان تي خطاب ڏيڻ لاءِ تشريف فرما ٿيو هو، تڏهن بندي سندس شان ۾ هڪ فارسي قصيدو چيو هو، جو کيس نهايت پسند آيو هو، ۽ پاڻ سان کڻي ويو هو. خبر ناهي ته ان جو حشر ڇا ٿيو؟ پر مرحوم شمس العلماء جي ادبي هستي ۽ عاليشان شخصيت ان وقت کان وٺي جو اثر ڪيو، اهو اڃا تائين دل تان نه مٽيو آهي. جڏهن مان ولايت کان ڊاڪٽريٽ جي ڊگري وٺي آيس ۽ ”سنڌ مدرسة الاسلام“ جو مدير مقرر ٿيس، تڏهن خاص ڪري غريب وٽ قدم رنج فرما ٿيندو هو. سال ۾ هڪ ٻه دفعو، سنڌي ٽيڪسٽ بوڪ ڪميٽيءَ جي ضمن ۾، جنهن جو آءٌ پڻ ٿاڦيل رڪن هوس، ساڻس مڪا ميلو ٿيندو هو. هونءَ به سرگواسي گربخشاڻيءَ سان هم دوش ٿي شاهه جي رسالي تي عرق ريزيءَ جو کيس گهڻو قدر هوندو هو. سندس وفات حسرت آيات جي خبر جا بجا پکڙجي ويئي. بنده جي ڪنن تي پڻ غير وقت تي پيئي. آنجهاني گربخشاڻيءَ کي اطلاع ڏنم، سو پيئي ڇڏا گڏجي ڀهرين ويندڙ گاڏيءَ ۾ حيدرآباد پهتاسين ته مرحوم جو جنازو تيار ٿي ويو هو ۽ منهن ڏيکارڻ

* ماهنامي ”نئين زندگي“، جولاءِ ١٩٥٨ع تان ورتل

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

لاءِ ٻاهر آندو ھئائون. گربخشاڻي صاحب اگرچہ ھڪ نيڪ انسان ھو، تہ بہ ظاھري ھندو ھئڻ ڪري ڪيس منھن ڏسڻ نہ ڏنائون، جنھن جو ڪين گھڻو ارمان ٿيو، باقي مان سندس ديدار فرحت آثار کان مستفيض ٿيس. سندس چھرو مبارڪ بدرمنير وانگر ٻھڪي چمڪيو ۽ گلاب جي گل وانگر ٻھڪيو ۽ سندس پيشانيءَ مان نور ظاھر ھو. سندس سونھاري جا سفيد وار مچ جي سفيد ڪرڻن وانگر پئي جرڪيا ۽ ٽڙڪيا. پاڻ ائين ستو پيو ھو جيئن ڪو جيئرو جاڳندو انسان مٺيءَ ننڊ ۾ ھجي. مطلب تہ عجيب لقاءُ لڳو پيو ھو. جيئن سندس زندگي پاڪ ۽ پوتر ٿي گذري، گلاب جي مکڙيءَ وانگي مک پيئي ٽڙيس ۽ ھڪ عجيب مرڪ سندس وجود تي نمايان ھئي. ماڻھو سندس فراق ۾ گريان و نالان ھئا، ۽ پاڻ خندان ھو. جيئن فارسي واري چيو آھي تہ ”جمڻ وقت سڀ حاضرين کلندڙ ھئا ۽ تو پئي رنو، ائين زندگي بسر ڪر جو مرڻ وقت تون کلندڙ ھجين، ۽ چوگرد ماڻھو رئندڙ ھجن“. ان بيت جو پاڻ ھيئن ترجمو ڪيو اٿس:

رئندو آئين دنيا ۾، جڏھن تو ڪيو وطن
ٻيا سڀ ٿي کليا، ھو خوش سندن جان و تن،
اِج رہ تون ائين، جو جي سياڻي تون وڃين
کلندو تون وڃين، ۽ ٻيا سڀئي رئندا رھن.

اھا حالت آھي ان شخص جي، جو ”نفس مطمئنہ“ جي منزل کي رسيو آھي. جنھن تي زندگي ۾ ربّ راضي ٿيو، جنھن لاءِ دنيا ۽ عقبيٰ ٻئي سمان ھيون. جيئريئي پاڻ لاءِ قبرستان ۾ تجر تيار ڪري ڇڏي ھئائين، اڪثر اوقات مقام ۾ وڃي پنھنجي قبر ۾ سمھي رھندو ھو، جتان بھشت جي بوءِ ايندي ھيس. جڏھن لحد ۾ ر ڏيائونس، تڏھن سامي اھڙي دل وڏندڙ مرد ھئي، جو يقين ٿيو تہ ھي خدا جو مقبول پانھون، اندر ڏرڻ سان جنت ۾ داخل ٿيو. سبحان الله! شل سڀ جو مرڻ ائين ٿئي!

سندس پاڪيزہ حياتي تي سندس فرزندن ۽ محمد صديق

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مسافر ڪتاب لکيا آهن. ان تي تبصرو ڪرڻ ۽ ان کي دوباره دهرائڻ عبث آهي. سچي نصيحت آميز آهي. پڙهندڙ ان کي تفصيل سان پروڙي سگهن ٿا، مختصر مضمون ۾ ڪيتره بيان ڪري سگهبو. ڪيس نوڪري پسند نه هئي ۽ هميشه چاهيندو هو ته ادب جي خدمت ڪريان. جيڪا به فرصت ملندي هيس سا يا ته مطالعي ۾ گذاريندو هو، جو بلڪل وسيع هو، يا قلم فرسائي ۾. آخر وقت تائين ڪتاب لکندو رهيو. هڪ دفعي جڏهن ڪيس ملڻ ويو هوس، تڏهن اوطاق ۾ پنهنجي ٻي ٽيڪ ڪرسيءَ تي ويٺو هو، ۽ هڪ ساديءَ ميز آڏو ويٺي لکيائين، اهو سندس دائمي شيوو هو، جو ٽيڪ ڏيئي ڪرسيءَ تي نه لکيائين نه پڙهيائين. مرحوم شاگردن جو سو پڙهو ائين ته چوڻي چٽ سان پڙهي پڙهندا آهن: ننڍ جي گهيرت تي، نوڙيءَ جي چڪ ڪين جاڳائي وجهندي آهي. پر هيڙي قسم جو ڏيان ۽ يڪجهتي بيمثال آهي. رات جو پهريون وقت ذڪر ۽ فڪر ۾ گذاريندو هو. اوطاق جي هڪ وڻ تي پيرو ناهي چڙيو هٿائين، جنهن تي پکي وانگر ويهي الله جو نالو ڳنهندو هو.

پاڻ ڪيترائي ڪتاب لکيا اٿس، جن جو عدد ٽن سون کان به مٿي آهي. تمثيل جي فن يا ناٽڪ تي سنڌي زبان ۾ ڪتاب ڪين هئا. پاڻ انگريزي ناٽڪ ترجما ڪري ۽ پڻ اصلي ناٽڪ رچي، اها اوڻائي پوري ڪئي اٿس. جهڙوڪ خورشيد، دلارام، شاه ايليا وغيره، ان ڪري ڪيس سنڌ جو شيڪسپيئر چوندا آهن. نثر ۾ ڪي جزوي ڪتاب هئا، سو جدا جدا موضوعن تي انگريزي توڙي ٻين زبانن مان ترجما ڪيا اٿس، جيئن ته مقالات الحڪمت، تهذيب الاخلاق ۽ فرائض انساني. 'زينت' سندس اصلي تصنيف آهي ۽ نهايت دلڪش پيرايي ۾ لکي اٿس. جدا جدا زبانن خصوصاً انگريزي ۽ فارسي شعر مان چيدا چيدا خيال چونڊي، انهن کي سنڌي نظم ۾ آندو اٿس. اهڙي طرح هن سچي ۽ سڪڻي ٻوليءَ کي مالا مال ڪيو اٿس، جا خدمت ڪڏهن به وسرڻ جي نه آهي.

پڻ چچ نامي، تاريخ معصومي، تحفة الڪرام ۽ ٻين ڪتابن جو مطالعو ڪري انگريزي ۾ هڪ مبسوط ۽ سلسليوار سنڌ جي تاريخ لکي ائس، جو ڪم هيل تائين ڪنهن به نه ڪيو آهي. مطلب ته جهڙس همه گير اديب، نثر نويس ۽ شاعر اڃا تائين پيدا نه ٿيو آهي. شخصي ڪمالات کي ڇڏي جيڪڏهن سندس ادبي ڪرتبن تي رڳو نظر ڪبي ته بي نظير ڏسڻ ۾ ايندو.

سندس طبيعت هميشه اعتدال تي رهندي هئي. منجهس جوش ۽ جولان گهٽ هو، تنهنڪري سندس ڪلام به معتدل ۽ مائيٽو آهي. نه منجهس عشق ۽ محبت جا ڪُن ۽ ڪڙڪا آهن، نه وري منجهس جواني جي تِکَڪَ ۽ تابش آهي. پريل ڦوڪيل ندي واري مانت ۽ ڌيرج مان پيو وهي. سندس استاد به انگريزي شاعر وليم ورڊسورٿ جي اولاد مان هو. انهيءَ شاعر جي متي موجب پاڻ به شعر نهايت سليس ٻوليءَ ۾ چيو ائس. تنهنڪري الهامي موقعن تي وڃيو فصاحت ۽ بلاغت جي توڙ کي پهچي ۽ سندس ڪلام ”سهل ممتنع“ ٿيو پوي، نه ته اڪثر ٽانگهي ۾ پيو ٽاڦوڙا هڻي ۽ سندس ڪلام الوڻو، بي سواد ۽ بي رونق ٿيو پوي، جيئن متيون بيت، يا

فيض جيڪي مون کي ٿيو حاصل سو پنهنجي پيءُ کان ٿيو
رات جو ٿي گڏ ستس جنهن سان ۽ وينس ڏينهن جو.

گهڻو ڪري فارسي اشعار جا ترجما انهيءَ طرز تي ڪيا ائس، جن جي پڙهڻ مان ڪنهن قسم جو ميٺاج ۽ رس خيرڪو ايندو. باقي ”سوداءِ خام“ ۾ درج ٿيل اوائلي شعر، جن ۾ ڪي قدر جواني جو جنون سمايل آهي، سي سونهن ڀريا ۽ سريلا آهن. مون کي نئين هوندي کان سندس هيٺيان شعر وڻندا آهن:

ڪر ڏيان دنيا آهي فاني، ڪنهن نه نباهي جاني.

ماڻا ڪري نه مار سڄڻ تون ذري ذري
پاڻان نه ڪر مون کي ٻرين پيارا پري پري.

ويو اخلاص عالم مان عجب هي دور آيو آ

لانگ فيلو جي ”حياتي جو گيت“ :
مر چئو مون کي حياتي خواب آهي.

منهنجو خدا آهي مون ساڻ .

۽ سهائي راتڙي وغيره.

بهرحال اهو مرحوم ميرزا صاحب جي اڻ ٿڪ محنت جو نتيجو آهي، جو سنڌي ساهت ايتري ڪڙي تي پهتي آهي. جڏهن سنڌي ادب جي ڪامل تاريخ لکبي، تڏهن سندن نالو سونهري اکرن ۾ لکيو ويندو- رحمه الله رحمة واسعة .

حڪيم فتح محمد تغمدالله برحمته *

مرحوم حڪيم فتح محمد صاحب جن علم ادب جي ميدان ۾ گهڻين خوبين ۽ صفتن جا صاحب هئا، ۽ نثر توڙي نظم ۾ امتيازي درجو حاصل هون. سندين وفات بعد اچا ڪو اهڙو جامع الصفات آدمي پيدا نه ٿيو آهي، جو سندن جوڙ ۽ جيس هجي ۽ سندن جتيءَ ۾ پير پائي.

مرحوم جا قرب وند ۽ بزرگانه ناتا، هن لکندڙ سان انيڪ هئا ۽ مرڻ گهڙيءَ تائين سندين شفقت هلندي آئي. خود پنهنجا پويان پساه به منهنجي جوڙن تي ڏنائون، ۽ منهنجا اندوه آگين ڳوڙها سندن مشڪندڙ منهن ۽ زعفراني ڳلن تي پيا. ڪٻن سڪرات جي سختي به ڪانه ڏٺي، ۽ نهايت سڪون ۽ اطمينان سان پنهنجي جان پنهنجي جان آفرين کي سپرد ڪيائون.

سندين ولادت جي پوري خبر ڪانه اٿم. پاڻ سيوهڻ جي عالي نسب ۽ علمي خاندان جا، جنهن ۾ طبابت ۽ حڪمت پشت بپشت هلندي اچي، تنهن جا گوهر گل چراغ هئا. سندن والد صاحب جو نالو خليفو ميان محي الدين صاحب هو، جو پڻ پنهنجي فياضيءَ ۽ فضيلت ڪري مشهور آهي. استاذنا مرحوم مولوي حاجي عبدالرحيم منگسي، سنڌ مدرسةالاسلام جو معلم الفقه، سندن همعصر هو، ۽ ٻئي ڄڻا پاٽ شريف جي عالم ۽ عامل مولوي خيرمحمد صاحب وٽ پڙهيا هئا.

طالبي جي زماني ۾ جناب حڪيم صاحب جن طبع جا وقاد ۽ غضبناڪ ذهن ۽ ذڪاءَ جا مالڪ هئا. عربي توڙي فارسي ۾ نهايت پاڪيزه شعر جُڙي ويندا هئا ۽ بحث مباحثي ۾ پڻ زرنگ

* ماهنامي ”نئين زندگي“، ڊسمبر ١٩٥٦ع تان ورتل:

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

۽ يگانا هوندا هئا، جيڪو به سنڌين مقاربت ۾ ايندو هو، تنهن تي هيءَ حقيقت هويدا ٿيندي هئي تہ هي جوان غير معمولي شخصيت رکندڙ آهي.

سياسي معاملات ۾ گهڻو تجربو ۽ مهارت حاصل هين، ۽ خلافت تحريڪ واري زماني ۾ ذري گهٽ حڪومت جي گرفت کان ڇٽل هئا، ليڪن سنڌين سياست سان واهپو رکي لوٽ ۽ خاص وطن جي خدمت لاءِ هوندو هو، ۽ نہ ٻين سياسي نام نهاد رهبرن وانگي، جن ڪي ڪو نہ ڪو پنهنجو دنياوي مطلب سر ڪرڻو هوندو آهي.

مرحوم سان منهنجي معرفت مولوي عبدالرحيم صاحب جي وسيلي اٽڪل ١٩١٧ع يا ١٩١٨ع ڌاري ٿي هئي. پاڻ مون کي گهڻو پيارا هئا ۽ مان بہ اڪثر ڪري هر هفتي سنڌن ڪچهري روڊ واري مطب تي ويندو هوس، جو دوا درمل کان سواءِ علمي مجلسن جو پڻ مرڪز هوندو هو. بي-اي امتحان پاس ڪرڻ بعد عربي پڙهڻ جو ذوق شوق جاڳيم، جنهن جا سلا اگيئي مولوي عبدالرحيم صاحب جي تربيت هيٺ دل جي پٽيءَ اندر پوکيل هئا. مولوي صاحب پنهنجي روءِ سوءِ فقہ جي درس وقت شاگردن کي عربي پڙهڻ جي ترغيب ڏيندو هو، ۽ پڻ انجمن حمايت الاسلام جو ٻهريون عربي ڪتاب پڙهائيندو هو، ۽ فجر نماز بعد قرآن مجيد جو ترجمو ۽ تفسير سيکاريندو هو. جنهن حلقي ۾ مون سان گڏ پيا بہ ڪيترائي اتساهي شاگرد، جهڙوڪ مرحوم نصير محمد نظاماڻي ۽ مرحوم الله بخش ٽالپر شامل هوندا هئا، ليڪن بي-اي پاس ڪرڻ تائين مون اهو ٻهريون ڪتاب بہ پورو ڪونہ ڪيو هو. جڏهن ايم-اي امتحان لاءِ عربي کنيم، تڏهن فارسي جي زور تي انجمن جا چارئي ڪتاب پاڻهي پڙهيم. باقي مشڪلاتن حل ڪرڻ لاءِ مرحوم حڪيم صاحب جن وٽ هلي ويندو هوس، ۽ اهيءَ سان گڏ پاڻ منهنجي سيکنهن سبق جي ذيل ۾ تمرينن ۽ ترجمي جي تصحيح فرمائيندا هئا. ليڪن وڏن ڪتابن پڙهائڻ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

۽ سندن هئي ڪانه سگهي. ابن قتيبه جي ”الشعر والشعراء“ جي پهرين ئي صفحي پڙهائڻ بعد ٽڪجي پيا. شايد پيشگي مطالعي لاءِ فرصت ڪانه هين، يا مورڳو ڪتاب جي عبارت کي دق ڏسي نابري واريائون. اهڙي طرح مرحوم سيد ابراهيم بغدادي، جنهن وٽ ابن خلدون جو مقدمو پڙهڻ ويندو هوس، سو به ٻن ٽن صفحن پڙهائڻ بعد پڙ ڪري بيٺو، جي مون کي سمجهڻ ۾ نٿو اچي. ڪڏهن واري مرحوم مولوي محمد صادق صاحب علم و ادب کي ماڳهين حرام سمجهي، پڙهائڻ کان عذر ڪيو. ساڳيءَ طرح مولوي محمودعلي صاحب کان پڻ ”نهج البلاغه“ پڙهڻ ڇڏي ڏنم، جو هو صاحب وڃي صرف ۽ نحو جي موشگافين ۾ پوندو هو، ۽ اصلي مطلب تي نه ايندو هو. آخر پيءُ واهه نه ڏسي پنهنجي سر ايم-اي جا سيئي ڪتاب پڙهيم، ۽ عربي انشاء ۽ ترجمي تي دسترس ڪن خاص عربي ڪتابن ۽ سندن انگريزي ترجمن مان پيٺ ڪري حاصل ڪيم. بهرحال حڪيم صاحب جن جي ابتدائي مدد لاءِ مان سندن دائما شڪرگذار رهندس.

ولايت کان تحصيل بعد جڏهن موٽي آيس ۽ اچڻ مان پنهنجي پراڻي درسگاه سنڌ مدرسة الاسلام جو پرنسپال مقرر ٿيس، تڏهن مدرسي جي بري حالت کي بهتر بنائڻ لاءِ هر دم تن مشغول رهندو هوس. ايتري قدر جو ماڻهن سان ملاقات جو موقعو به ڪونه ملندو هوم. هڪ دفعي حڪيم صاحب جن ڪنهن ڪم سانگي مون کي ملڻ لاءِ آيا. مان ڪلاس جو معائنو ڪري مس آفيس جي دروازي تائين پهتس ته حڪيم صاحب جن دوبدو ٿيا. اتيئي ڪائنن احوال پڇي، ڪم جي ايفاء جو وعدو ڪري، ڪائن رخصت ياب ٿيس، جا ڳالهه ڪين نه وڻي. شايد سندن ارادو هو ته ڪين اندر وٺي وڃي وهاريان ها ۽ حال احوال پڇان ها، پر مون کي ايتري فرصت ڪٿي؟ اهو ڏمر دل تي رهجي وين. انهيءَ وقت مدرسي جي شيعه مسجد ۾ قرآن شريف جي درس لاءِ ڪلاس کوليو هوم ۽ مغرب نماز کان پوءِ جڏهن سڀ هئو مئو لهي ويندي هئي، تڏهن ڪن

خواهشمند شاگردن کي پنهنجي اندر جي روشني ۽ علم آهر ترجمو ۽ تفسير سيکاريندو هوس. سڪندڙن مان هڪ ڪڏهن مدرسي جو پڙهيل شاگرد موليٰ جو ويٺل به شموليت ڪندو هو. مان ڪنهن خاص تفسير تي مدار ڪونه رکندو هوس، پر پنهنجي ٿوري علم جي آڌار تي، سائنس ۽ فلسفي جي حقائق موجب سمجهائي ڏيندو هوس. هڪ ڀيري "يؤمنون بالغيب" جي مفهوم تي وياکيان ڏنم، جو رواجي تفسيرن جي خلاف هو. مولويءَ چوڪريءَ اها خبر مرحوم مولوي محمد صادق صاحب کي سڻائي، ۽ جنهن وري وڃي حڪيم صاحب وٽ هائيدوس مچائي، ته "من تلقاء نفسه" (پنهنجي وٽان ويهي) تفسير ڪري فلاڻو اسان جي نوجوانن جا عقيدا ٿو بگاڙي. حڪيم صاحب جن ته اڳيئي آزرد ويٺا هئا، سو خار وچان يڪدم ويهارو کن تهمتون قلمبند ڪري، مون ڏي جواب لاءِ ڏياري موڪليائون، جي اڃا مون وٽ موجود آهن. ساڳئي وقت وڃي مرحوم خانبهادر ولي محمد حسن علي ۽ ٻين مدرسي جي ميمبرن کي منهنجي خلاف ڀڙڪايائون. مرحوم ولي محمد صاحب ته مون کي پٽن کان به وڌيڪ پيارو سمجهندو هو، تنهن مون کي صلاح ڏني ته حڪيم صاحب جن وٽ وڃي سندن تڪل سيني تي چڙهو وڃهه. اگرچه مون گهڻو ئي چيومانس ته مون کان ڪو به ڏوهه صادر ڪونه ٿيو آهي، ۽ مان سندن تڪفير جا جواب باصواب ڏيئي سگهان ٿو، تڏهن به سندن تاڪيد تي فتني ٽارڻ خاطر حڪيم صاحب جن وٽ لنگهي ويس. ٿورڙيءَ گفتگو بعد سندن رنج دور ٿي ويو ۽ آئينده لاءِ باهمي محبت ۽ وداد جو رستو گهڙجي صاف ٿي پيو.

مدرسة الاسلام جي مديريت بعد مون کي اسماعيليه ڪاليج (بمبئي) ۾ عربي پروفيسر (مدرس) مقرر ڪيو ويو. جڏهن ڪڏهن ڪراچي اچڻ ٿيندو هو، تڏهن گهڻو ڪري ڪشنچند ڦاماڻي جي جاءِ تي پريس مٿان ٽڪندو هوس، ليڪن ٽنهي وقتن جي لذيذ ۽ متنوع ماني جناب حڪيم صاحب جن جي گهران ايندي هئي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

بعضي مان سنڌين چار چشميءَ لاءِ سندن مطب تي ويندو هوس ۽ بعضي پاڻ پلائي جاچير پري مون وٽ ايندا هئا. سندن پڻ ڪتاب ”ابوالفضل ۽ فيضي“ ۽ ”بهار اخلاق“ منهنجي ئي ڪوشش سان ميٽريڪيوليشن لاءِ منظور ٿيا. نه سنڌين پاسخاطري ڪري، بلڪ ڪتابن جي استحقاق آهر. جڏهن مون پنهنجا ڪتاب (١) مرشد-المبتديءَ جا ٻه حصا (٢) تاريخ معصومي ۽ (٣) چچنامه شايع ڪيا، تڏهن پاڻ انهن تي نهايت عاليشان ۽ مبسوط تقريظون لکيائون ۽ مون کي آسمان تي چاڙهيائون. اهڙي طرح جڏهن هندن منهنجن ڪتابن ”منهاج العاشقين“ ۽ ”ابيات سنڌي“ تي نازيبا حملا ڪيا ۽ اعرابن واري شرارت شروع ڪئي، تڏهن منهنجي بچاءَ ۾ انهن کي دندان شڪن جواب ڏنائون. وري جڏهن ١٩٣٦ع ۾ ڊي-پي-آءِ ٿي ڪراچي آيس، تڏهن به پنهنجي آخري دم تائين مون تي مهربان رهيا. اگرچه هڪ ٻه دفعا سوءِ فهميءَ ڪري قدري شڪر رنجي به رهي.

پير الاهي بخش صاحب جي سمابي ميلاپ کان پليءَ پت واقف هئا. جڏهن پنهنجي بوقلموني طبيعت کان لاچار ٿي، مون ڏانهن ڪجهه ڏمرو ٿيو، تڏهن حڪيم صاحب سخت تنبيه ڪئي. جيڪي فارسي ۽ سنڌي خط مون ڏي انهيءَ وقت لکيا اٿن، سي اڃا مون وٽ موجود آهن. انهن مان معلوم ڪري سگهجي ٿو ته مرحوم حڪيم صاحب جن کي فارسي ۽ سنڌي انشاء تي ڪيتري نه قدر ڪرڙو هو. سندن عبارت سهڻي ۽ سلوڻي هئي ۽ منجهس استقامت ۽ پختگي ڪوٽ ڪوٽ ڀريل هئي. پاڻ سنڌي لغت ڪاميٽيءَ جا سرجوش ميمبر هئا ۽ نهايت حديث سان اهو اعزازي وظيفو بجا آڻيندا هئا. بسا اوقات مرحوم مولوي دين محمد وفائي سان لغت جي باري ۾ اختلاف ٿيندو هون. ته آخري تصفيه لاءِ مون وٽ ايندا هئا ۽ هميشه حق سندن طرف هوندو هو.

زندگي جي پوين ڏيهاڙن ۾ ڪين استخواني سل جو عارضو ٿي پيو. اگرچه ذيابيطس جي شڪايت اڳ مالن کان وٺي هين،

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جنهن جو علاج پاڻهي پاڻ ڪندا هئا. پنهنجي مرض جي ميلاپ ڪري آخر سندن ڏاڪ جا هڏا ڪاچي هيٺ ٿي پيا، ۽ اگرچ بمبئيءَ کان خاص ڪاٺ جي گهوڙي گهرايائون، تہ بہ هلڻ جهڙا نہ ٿيا. پڇاڙيءَ ۾ انهيءَ ابتلاء ڪري لازم الفراش ٿي پيا، ۽ نيٺ ضعف ۽ نقاهت ڪري هن فاني جهان کي ماہ ذوالحجة سن ١٣٦١هه (مطابق ڊسمبر ١٩٤٢ع) ۾ الوداع چيائون. وفات کان ڪيترو ئي عرصو اڳي پنهنجي وصال جو سال هڪ قطعي ۾ چٽي ڇڏيو هئائون، جو "مشت خاڪ" (١٣٦١هه) مان نڪري ٿو، انهيءَ مان ئي سندن قادرالڪلاميءَ ۽ فراست جو اندازو ڪري سگهجي ٿو - غفرالله لہ والجميع المومنين.

مرحوم حڪيم صاحب جن جون تصنيفون.

هيٺين تصنيفن جي مون کي پوري پروڙ آهي.

(١) احوال لعل شهباز قلندر. نهايت تحقيق ۽ تدقيق سان لکيل آهي. مون وٽ هڪ نسخو هو، سو بہ پاڻ گهرائي ورتو هئائون. هينئر شايد عدم پيدا آهي.

(٢) سيرة النبي. پنهنجي نوع ۾ لاثاني آهي. نهايت مٺي ۽ سليس عبارت ۾ لکيل ۽ سڀني خوبين تي حاوي آهي. پاڻ ڪريمن صلعم جي سوانح عمريءَ تي سڀني ناحيت کان روشني وڌي ويئي آهي. گهڻن سالن جي اڻاٺ بعد، سنڌي ادبي بورڊ جي اهتمام سان ڇپايو ويو آهي.

(٣) تنوير الايمان. قرآن شريف جي تفهيم لاءِ هڪ موزون تمهيد آهي. منجهانئن حڪيم صاحب جـن جـي همہ گير معلومات پکي ٿي ۽ ڪيترين ڳالهين ۾ مولانا ابوالڪلام جي تفسير کان افضل آهي. جديد نموني تي لکيل ۽ مصر جي مشهور مصنف فريد وجديءَ جي ڪتاب "صفوة العرفان" (جو مون کان اڌارو ورتو هئائون) جي طرز تي پڌل آهي.

(٤) ڪمال ۽ زوال. نهايت مٺي پيرايي ۾ لکيل، ابن خلدون

جي معرڪة الارا ڪتاب "المقدمه" جو اختصار آهي، جنهن ۾
حڪومتن ۽ قومن جي ترقي ۽ تنزل جا اسباب بيان ٿيل آهن.
سنڌي زبان ۾ هي پنهنجي نوع جو ڪتاب آهي.

(٥) ميرن جي صاحبي. نهايت سنڌر ۽ سليس سنڌيءَ ۾ لکيل ۽
منجهس ميرن جي صاحبي جي ايامن ۾ سنڌ جي حالت ۽ ماڻهن
جي آسودگيءَ جو دلڪش بيان آهي.

(٦) ابوالفضل ۽ فيضي. هي پڻ سوڌيءَ سليس سنڌي ۾ رچيل
آهي. ٻنهي رتنن کي سيوهاڻي ڪري ليکيو ويو آهي. اگرچه اهي
سورهيه ٻئي ناگور ۾ ڄاوا نپنا هئا، ليڪن اها نسبت قدري درست
به آهي، جو سندن ابا ڏاڏا اصل ۾ عراق کان لڏي سيوهڻ جي
پسگردائيءَ واري ريل جي ٻرگٽي ۾ اچي سڪونت پذير ٿيا هئا.

(٧) آفتاب ادب. جو پنهنجي حياتي ۾ لکي ڇڏيو هئائون، پر هاڻ
مس مس سنڌي ادبي بورڊ جي مهاري هيٺ شايع ٿيو آهي.
منجهس سنڌي ٻوليءَ جي تقدم تاريخ، سنڌس سونهن ۽ سينگار ۽
صنايع و بدايع تي بحث ڪيو ويو آهي.

حڪيم صاحب جن جو شعر.

جيئن ايوناني حڪمت ۾ حاذق هئا، تهڙائي شعر گوئي ۾ پڙ هوندا
هئا، ۽ سيڪنهن مضمون تي فارسي توڙي سنڌي ۾ بلا تڪلف شعر
لکي ويندا هئا. گهڻن ئي وڏاڻن شعر سازيءَ جو هنر پرايو ۽
شاگرديءَ جو شرف حاصل ڪيو. جهڙوڪ منهنجو دوست ڊاڪٽر
محمد ابراهيم "خليل". سندن گهڻو ڪلام ٽڙيل پکڙيل آهي ۽ شايد
سندن لائق فرزندن وٽ موجود هجي. باقي ٿورو ناصحاڻو ڪلام
مٿي ڄاڻايل ڪتاب "بهار اخلاق" ۾ درج ٿيل آهي، جو ١٩٣٥ع
۾ ڇپائي پڌرو ڪيو هئائون؛ ان مان ڪن چونڊ شعرن جو انتخاب
هيٺ ڏجي ٿو:

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اڳيون زمانو ۽ هاڻوڪو وقت.

شل اچي عالم ۾ موٽي ايڪي الفت جو بهار
شل ٿين سرسبز ايڪي جا شجر ۽ شاخسار
شل دليون ٿين صاف ۽ ٿين شامتون شل سڀ معاف
شل وڃي غصو دلين تان، شل وڃي غم ۽ غبار
شل محبت جي عمارت اڄ وري برپا ٿئي
شل منجهس موٽي پسون اڄ نت نوان نقش و نگار
شل وري وڇڙيا ملن ۽ پاڻ ۾ پرچن وري
شل وري سي دوست جاني ٿين، ٿين سي يار غار
شل مبارڪ باد جا نعرا لڳن چارون طرف
شل ملن چوڏاري واڌايون اسان کي لک هزار
شل بکيا بک کان ڇٽن ۽ شل ڏکيا سکڙا پسن
اڄ پيادا سي گهمن، شل سي سپاهي ٿين سوار
شل سيئي هڪ گهر جا ڀاتي ٿي گذارن هيڪ سان
شل ڌريون سڀ گڏ ٿين، جي اڄ ڏسون ٿا ڌار ڌار شل
ياد ٿا سي ڏينهڙا، جڏهن ڀيون قربن ڀريا
اڄ لنگهي دل مان وڃي تير حسرت آرپار
ياد پونم ٿا اڳيان سي ڪل خوشيءَ جا ڏينهڙا
ڇا ٿيو؟ جو اڄ رئن پياڙر ٿا هر جا زار زار
ياد پونم ڏينهڙا، جن ۾ رهياسين موج مان
هاسين همدم، همقدم، غمنار ۽ پڻ غمگسار
ويا سي گذري ڏينهڙا، ڏينهن هي گذري ڏينهن پيو.
عمر ساري آهي ڇا؟ بس ڏينهن آهن ٻي يا چار
ڇو ٿيو مايوس آهين، ڇو ٿو غمگين ٿين ”حڪيم“!
موٽي ايندا ڏينهن قربن جا، نه غم ۾ دل کي ڳار.

حب وطن

خوشيءَ ۾ نه ماپي ٿو منهنجو قلم اڄ
هٿي شاخ طوبيٰ هجڻ جو سو دم اڄ

ڪٿي نـــاز انـداز ســـان ٿو قدم اڄ
ٿي چڙهي عيد ان لئي خـدا جو قسم اڄ
مليـو آهـــي مضمون حـــبِّ وطن جو
مـــليو موقعـــو آهـــي سير چمن جـو
ٿيو صحن ڪاغـذ جو اڄ خـوب رنگين
بهشـت بريـــن جـــو ٿيو فـرش زرين
ٿي مس منهنجي مشڪ ختن، فافه چين
لکان لفظ جنهن سان معطر ۽ مشڪين
وطن جي محـبت جـــو هي داستان ٿيو
وطـــن منهنجو دنـيا ۾ جنت نشان ٿيو
وطن جـــا وڻن وڻ، وڻي ٿاري ٿاري
خـــزان وطـــن ۾ بـــہ آهـــي بهاري
ٿـي چڙهي روز روشن، منديس رات ڪاري
منجهس مثل جنت جي ٿيون نهرون جاري
وطـــن منهنجو هڪ جـنـت آباد آهـي
وطن سان ٿي بس منهنجي دل شاد آهي.

بهار جي موسم

بلبلو! خـوش ٿيو، جو آ باغن ۾ اڄ آيـو بهار
عاشقن جي روح کي، اڄ آهي ريجهايو بهار
طبع منهنجي کي غمن کان ڪانہ هئي فرصت نصيب
پر بهاري شعر لءِ اڄ تنهن کي پڙڪايو بهار
ناز سان آيو چمن ۾ آهـي اڄ محبوب گل
بلبلِ شيرين نـــوا، اڄ واه جـو ڳايـو بهار
باغبان کـان هـو خزان ۾ ويو رســـي بلبل، مگر
باغبان سان اڄ وري بلبل کي پرچايو بهار.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سچي قرباني

ڪي ڏين قربان پنهنجي يار تان
يار جي رفتار ۽ گفتار تان

ڪي وري گهورين سڀڪجهه ڪن نثار
يار جي سر تان ۽ هرهڪ وار تان

مال ۽ زر تان ڪا ڪي ڪن صدقي مِير
ڪي ڪا سر گهورين دنيادار تان

۽ ڏين ڪا ڪي فدا اولاد لاءِ
ڪي عزيز و خويش رشتيدار تان

غرق ٿيا ڪي ڪِن نه ڪنهن سواد ۾
ڪي وڃن ٻلهار ڪا واپار تان

ڪي مرن اڄ پنهنجي ناري لاءِ ڪا
ڪي فدا ڏين ڪرسي ۽ دربار تان.

صدقي ٿيان شل آءٌ خدا جي نانءَ تي
آءٌ ڏيان قربان پالڻهار تان

آءٌ ٿيان صدقي وطن جي خاڪ تي
گهور ٿيان شل آءٌ وطن جي خار تان

شاهه ڀٽائي.

سنڌ جو سهڻو مٺو ۽ سنڌ جو سينگار شاهه
شاعرن شيرين ڪلامن جو سچو سردار شاهه

لال ٿيو جنهن جو لقب ۽ نانءُ ٿيو جنهن جو لطيف
سنڌ جي روحاني دلدارن مان هو دلدار شاهه

جنهن جياريو مارئي کي ۽ عمر ڪيائين ڪي عمر
ساهه جنهن سسئي ڏنو هو، سو پنهون جو يار شاهه

چا سندس ٻولي مٺي، چا سنديس وائي عجيب!
واه خوش رفتار، واه خوش گفتار شاه

—

جنهن پڙهيو آهي رسالو شاه جو رس رمز سان
ڏو چوي سو هيج مان، آهي هئين جو هار شاه
جي منجهي من، دک مان دل پرجي، کڻي پڙهه شاه کي
ڏئي اکين آنند ۽ تو لاءِ ٿئي مثار شاه.

حقيقت جي پچا.

بقا جي ۽ فنا جي سڀ حقيقت
اڙي غافل گل و گلزار کان پڇ
پلائي، پائڇيءَ جو پيد ۽ رمز
مهاجر کان ۽ پڻ انصار کان پڇ
چکو وحدت ۽ آزاديءَ جو پيمم
اچي سا کيفيت سرشار کان پڇ
جهادِ في سبيل الله جو رڪو
جنابِ حيدرِ ڪرار کان پڇ
منهنجي همت ۽ طاقت جي حقيقت
رقيبِ رهزن و مڪار کان پڇ
منهنجي هن شعر جو ڪجهه قدر قيمت
وڃي تون ڪنهن درِ شهوار کان پڇ.

—

شعر اکثر عروض جي بحرن ۽ وزنن تي چيو اٿن، پر ڪاٿ ڪاهي زير اضافت جي علت کان عليل آهي. اگرچه منجهس ايتري اضافت جي گهڻات ناهي، جيتري موجود وقت جي مصنوعي شاعرن جي ڪلام ۾ آهي. بالجمله سندن شعر گهڻي قدر پاڪيزو، صاف ۽ متين آهي. فارسي ادب ۾ 'صائب' ۽ 'ناظم هروي' شاعرن،

فردن جي شڪل ۾ ڪيترائي ٻهاڪا لکيا آهن. جن ۾ حسن تمثيل سمايل آهي. حڪيم صاحب جن شايد پهريان ئي شخص هئا، جن سنڌي شعر کي فرد سان سينگاريو آهي. ڪي ٿورا مثال هيٺ ڏجن ٿا.

لڇڻ جي وچ منجهان پڻ ٿا لڀن ڪي ڪي چڱا انسان
وڇين آڱر ۽ آڱوٺي جي وچ ۾ ڏس ته اشهد ٿي.

نه فڪر نان جو ڪر، پڙهه نماز ۾ پنهنجي
پيرن ۽ نڪ ۽ اکين کي ته آهي "نان" لکيل.

رهي سگهجي ٿو نرمي سان پنهنجي دشمن جي وچ
ڏندن جي وچ ۾ آهي، ڏس! سلامت ڪيئن زبان تنهنجي.

جي پائين تو ۾ برڪت ڏي ته قرباني جو شيوو سک
سڙن سڀ ٿا جي پروانا شمع تي، ته به لڀن لک ٿا.

چڱو انسان سيڪڙن سان چڱو ٿي ٿو هلي هر دم
رسائي ريج دريا، جهڙو باغن، تهڙو جهنگن کي.

---

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

قديم سنڌي نثر *

منهنجي محترم دوست مسٽر ڏيارام مير چنداڻي "سنڌوءَ" جي آگسٽ واري عدد ۾ سنڌي نثر تي هڪ مختصر مضمون لکيو آهي، جنهن ۾ پاڻ ڪوتاهين کي ڇڏي فقط هن ڳالهه تي بحث ڪرڻ گهرون ٿا ته سال ١٨٥٠ع کان اڳ سنڌي نثر بيشڪ موجود هو، پر جنهن صورت ۾ لکپڙه اڪثر فارسي ۾ ٿيندي هئي، تنهن صورت ۾ ٿورو ڪو قلمبند ٿيل آهي. اسان وٽ مرحوم مخدوم عبدالرحيم گرهوڙي (شهادت ١٧ ربيع الاول ١١٩٢هه / ١٥ مارچ ١٧٧٨ع) جا نثر ۾ گفتا موجود آهن، جن مان گهٽ ۾ گهٽ ايتري ته خبر پوي ٿي ته سنه ١٨٥٠ع کان سٺ ڪن ورهيه اڳي هڪ بزرگ جا نثري مقولا قلمبند ڪيا ويا هئا. اسين هيٺ مٿين بزرگ جا قول، جي سنڌي نثر جي هڪ آڳاٽي نشاني آهن، پنجن قلمي نسخن تان پيٽي درج ڪريون ٿا.

(١) ٽڪ ڏنگڙي هلي، ڪڙا ماسٽي جهلي.

(٢) راڻي راوَ سان رُجي، ابو پاڻن ري اڇي.

(٣) ڪافر ڪفر کان اڪار، ڪارو گڏهه ڏوڻي اجار.

(٤) ملون بهشت ڏي هلاءِ، جتوُن پڙهي پروجاءِ.

(٥) ملون ڪيئن بهشت ۾ اڇي، ڪوئي مير سون سن نچي.

(٦) پر پهاچڻ پرچاءِ، ڏٺو مهراو گهڙاءِ، وڏو ڪوهڙو ڪٽاءِ.

(٧) مال ڪهڙو پلو، هو نرنٺا ڏلو.

(٨) رزق ڪنهن پر اڇي؟ جيئن مينهڙو وسي.

(٩) مامي مانڙي پچاءِ، امان ڪٽڙي وڇاءِ، ابا ميهڙي اڏاءِ.

---

* هي مضمون پهريائين سنڌو مخزن ١٩٣٤ع ۾ ڇپيو هو، جيڪو دوباره ماهنامي "نئين زندگي"، ڊسمبر ١٩٦٣ع ۾ شايع ٿيو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(١٠) هاجون سي ڪجن، جيائين ڪاهڙا سڄڻ.
(١١) ڳالهڙيون تيئن ڪجن، جئين مڇڙيون ڪاڇن.
(١٢) ڳرو ڇيلڙا پڙهاءِ، ڪڪڙ ٻچڙا ڇڏاءِ.
(١٣) ڇيلڙا ڪيئن رڇن، جيئن پولڙا نچن.
(١٤) ڪوڙو سپ ٻچ سڻن نهي، ڪنهن پر ٻر ۾ ٻهي.
(١٥) اونداهي ۾ سوجهرو نيشاني نبي، تارا يار رسول جا سڪي
ڪج قوي.
(١٦) هيڪڙو الله، هيڪڙو ڳالهاءِ.
(١٧) وڏو وڙ (در) الله جو، ونهيون الله.
(١٨) سدا وسي الله، مينهه ته منڊن وسڻا.
(١٩) نالو الله جو نماڻو.
(٢٠) وڏي ڪانڌ الله جي، ڪانڌيرو بادشاه.
(٢١) نالائق نوازي، پڳي سڄي ڪري.
(٢٢) جيڪي ڪري سو خدا.
(٢٣) ڏيڻ انهيءَ جو ڪم، ٻندو ڪچاڙو ڏيندو، ٻندو سگهوڻي ورچي.
(٢٤) ٻندو جائي گندو، ٻندو گندو.
(٢٥) ٻاڻ پاڪ، ٻندو جهاڪ.
(٢٦) توڻي اڳلا اوڏ، ته پڻ لاکي چام جا.
(٢٧) ڳولي آڳن وس.
(٢٨) چڱائي ڪجي، ڪنهن جي نه وڃائجي.
(٢٩) شڪرانو سندس در، وڏا ٿورا الله جا.
(٣٠) ٻيڙي جو پنڌ (بنياد) ٻيڙو.
(٣١) جنهن جي وات نه وڃجي، تنهن جو پنڌ نه پڇجي.
(٣٢) سيڪو پاڻ ڪي، آيل پاڻ ڪي، جيجل پاڻ ڪي.
(٣٣) ڪرند پسند، ڏيند لهند.
(٣٤) پيش ڪنهن ڪي نه وڃجي.
(٣٥) لکيو پري، پر نه ٽري.
(٣٦) سيڪو پنهنجي ڪرم جي ڇني ڏو لوڙي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(٣٧) ڪنهن جو ڏوهه ڪونهي، جهڙي ڪري سو الله.
(٣٨) مري جواب ڏيو.
(٣٩) ڪو ڪنهن جو نه ٿيندو.
(٤٠) حق ٿيندو، حق وڪيل ڪندو.
(٤١) سڀڪو پنهنجو وڙ ٿو ڳالهائي.
(٤٢) نيت ولمراد، ڪ ڪانئجي ڪڻ اوبارجي.
(٤٣) جي سچ سچي بانهن ڏي ته سچي نه ڳهجي.

—

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

شاه عبداللطيف رحم
(سوانح، ڪلام ۽ رسالي بابت مطالعو)

شيخ عبداللطيف جو احوال
شاه ڀٽائي ۽ مخدوم محمدي کهڙائي
شاه لطيف جي تصوير
شاه جي عظمت جا اسباب
شاه جو صوفيانو شعر
شاه لطيف ۽ رومي
جبر ۽ اختيار يا تقدير ۽ تدبير جو مسئلو
ڀٽائي جي ڪلام ۾ وحدت الوجود جو مسئلو
شاه جي نظر ۾ انسان جو تصور
شاه جو سارنگ
شاعر ۽ سگهڙ
ڀٽ تي پيرو ("گنج" نسخي جو مطالعو)
رسالي جا قديم قلمي نسخا
شاه جي رسالي جا ٽي آڳاٽا قلمي نسخا
شاه جي رسالي ۾ تحريفون
شاه جا ڪم ڏٺل بيت
سيد عبداللطيف: "سنڌ جي امانت"
تمر فقير جو احوال ۽ ڪلام

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

شيخ عبداللطيف جو احوال*

شيخ (۱) عبداللطيف، سيّد عبدالڪريم بلڙيءَ واري جو پوٽو (۲) هو، جنهن جو هو مٿارين ڪان لڏي آيو هو. هو تمام پرهيزگار ۽ متدين انسان هو، ۽ هالن واري مخدوم نوح جو دادلو مريد هو. سنديس نماڻائي ۽ نهٺائي تمام جهجهي هئي ۽ ان سان گڏ پرهيز ۽ تقويٰ سبب کيس بلڙيءَ ۾ وڏي عزت ڏني ويندي هئي. خدا جي برڪت سان کيس ٽي پٽ هئا (۳)، جن جا نالا هئا: ۱- عبدالوارث ۲- عبدالواسع ۽ ۳- شاهه حبيب. شاهه حبيب جڏهن وڏو ٿيو، تڏهن پنهنجو اباڻو ڳوٺ ڇڏي، هالا تعلقي ۾ وسڻ (وسڻ) جي

* ماهنامي ”نئين زندگي“، ڊسمبر ۱۹۵۸ع تان ورتل. اصل ۾ هي احوال ڪنهن سرڪاري ملازم جو سنڌيءَ ۾ لکيل هو، جو سنڌ سرڪار جي ترجمان ڊبليو، سائوديءَ (Southey) نالي، سر بارٽل فريئر لاءِ ۷ نومبر ۱۸۷۰ع ڌاري انگريزيءَ ۾ ترجمو ڪيو، ۽ وڏن فولسڪيپ پنن تي ڇپيل آهي. سائوديءَ جي انگريزي ترجمي جو هڪ پراڻو ۽ زبون نسخو مون کي جناب محترم نواب عبدالحميد خان ولد مرحوم نواب خداداد خان مؤلف ”تاريخ لب لباب سنڌ“ پراڻي سکر واري جي هٿان مليو، جنهن لاءِ مان منديس نهايت شڪر گذار آهيان. منهنجي نظر ۾ هيءُ آڳاٽي ۾ آڳاٽو شاهه لطيف رحه جي زندگيءَ جو احوال آهي. هي به پڻ اولياءالله جي تذڪرن وانگر ڪرامتن، ڪرشمن ۽ ڏند ڪٿائن سان ڀريل آهي، جي سنڌين حياتيءَ جو حصو آهن، ۽ ڪنهن به طرح جدا ڪري نٿيون سگهجن (ع. ر).

(۱) خبر ناهي ته سوانح نگار سيّد عبداللطيف کي ڇو شيخ عبداللطيف ڪري لکيو آهي. مرشد کي به شيخ چئبو آهي.

(۲) درحقيقت: ڙڙپوٽو- سيد عبداللطيف بن سيد حبيب بن سيد عبدالقدوس بن سيد جمال بن سيد عبدالڪريم.

(۳) هي سارو بيان حقيقت جي برخلاف آهي. شاهه ڪريم کي چار پٽ هئا: (۱) سيد دين محمد (۲) سيد لعل محمد (۳) سيد حسين ۽ (۴) سيد جمال.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پرسان اچي گهر اڏي ويٺو، جنهن کي سنڌس ڌالي پڻيان سڏبو آهي، پر جا هيٺئر ويرانيءَ جو ڍير آهي. هتي ان کي (١١٠٢هه = ١٦٩٠ع هڪ فرزند ڄائو. (هن حڪايت جو سورمو) يعني بزرگ ميان شاهه عبداللطيف، جو سنڌين جي چوڻ موجب ”ڄاپندي ڄام“ هو ۽ ولادت کان وٺي فوق الفطرة طاقتن جي ذات مليل هيس. هن پنهنجي زندگيءَ جي عرصي ۾ ڪيترين ئي ڪرامتون ڪيون، جي هن احوال ۾ ڄاڻايون وينديون. منجهس اهي وڏيون طاقتون هن ڪري پيدا ٿيون، جو هن کي سڄي مخلوق شين لاءِ گهاٽو عشق هو. انهيءَ عميق پيار ٿي هن جي طبيعت کي روحاني شين جي طلب ڏانهن مائل ڪيو. انهيءَ مخلوق ۽ روحاني اسرارن جي گذيل نينهن هن کي ڪامل ترين ۽ ديندار انسان بنايو.

گهڻن ٿي مقدس شخصن هن ڳالهه تي قرار ڏنو آهي ته خالق سان محبت رکڻ جو پهريون قدم آهي ان جي مخلوق سان محبت؛ ۽ اهوئي پنهنجي من جي مرادن حاصل ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿيندو، جو انهيءَ راهه تي راسخ رهندو، ۽ جنهن جي پهرين وک اهو مخلوق جو نينهن آهي. پر اهي جن کي انهيءَ پيچري تي هلڻ جي همت ناهي، سي وات وڃائي ويهندا. اهي جن کي الله تعاليٰ جو سچو عشق آهي، سي خدائي صنعتن کي فقط ظاهر مورتن وانگر نٿا ڏسن، بلڪ انهن مان سندن صانع جي قدرت جو سبق سکن ٿا. اهي جيڪڏهن اتفاق سان دنيائي (يعني مجازي) عشق جي گهپ ۾ عارضي طور آڙجندا، ته به خدا تعاليٰ جي لطف سان سنتئي سواءِ ڪنهن آسيب جي ٻاهر نڪري ايندا.

اها هڪ تاريخي حقيقت آهي ته شاهه عبداللطيف [جوانيءَ ۾] مرزا بيگ (مغل) جي حسين نياڻيءَ جي عشق ۾ ڦاٿو، جو ڪلهوڙن کان اڳ حڪومت ڪندو هو. سنڌس نينگر هالا ۾ سانگڙي واهه جي ڪپ تي رهندي هئي. شاهه جو عشق ڏينهون ڏينهن تکو ٿيندو ويو ۽ آخرڪار سندس ذهن ۾ آيو ته اها ڳالهه ٺيڪ ٿيندي جو مرزا بيگ کيس پنهنجي نياڻي جو سڱ بخشي. سنڌس

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

الفت جي مرزا بيگ جي ماڻهن کي ڪَٽڪَ پئجي ويئي. پر اهي مرتبي ۽ مال جي آڪڙ تي ٺانءِ ۾ پرجي ويا، ۽ انهيءَ قصي کي ڪن لاٿار ڪري ڇڏيائون. سمجهيائون ته شاهه صاحب هڪ سچو فقير آهي، سو جيڪڏهن ڪا تڪليف ڏنائين ته ڪيس سولائي سان آڪلائي سگهبو. شاهه کي جڏهن سندن انهي رويي جي خبر پيئي، تڏهن پاڻ پتوڙڻ ۽ ڪرامتون ڏيکارڻ لڳو. هو بار بار اهي جايون ۽ گهٽيون گهمندو هو، جتي سندس معشوقه رهندي هئي. جڏهن مغلن کي اها سڌ پيئي، تڏهن سندس اچڻ وڃڻ جون واهون بند ڪري ڇڏيائون. تنهن تي شاهه پنهنجي محبوبه کي ملڻ ۽ سندس منوهر جي منهن پسڻ لاءِ پاڻ کي بعضي پوڙهر جي شڪل ۾، بعضي ڪبوتر ۽ ڪاريهر جي صورت ۾ بدلائي، مخفي طور سندس خاص حجري ۾ لنگهي ويندو هو. آخر مغلن کي انهي مام جي چاڻ پئجي وئي ته شاهه ڪيئن نه پنهنجو ويس مٽائي، پنهنجي من موهن وٽ ڪجهي طرح اچي ٿو. سو گهر جا سيئي چارا بند ڪري ڇڏيائون. جڏهن شاهه جا سيئي سعيا صاب نه پيا، تڏهن لاچار ٿي مرزا بيگ جي نياڻيءَ جي ماڙيءَ جي سامهون هڪ واريءَ جي دڙي تي وڃي ويهي رهيو. ڪيترائي ڏينهن اهڙي انتر ڌيان ۾ محو رهيو، جو مٿي کان سواءِ ساري دڙ مٿان واري وري ويس.

ڪنهن کي به انهيءَ اسرار جي ڪل ڪانه رهي. سواءِ هڪ 'چام' نالي پڪرار جي، جنهن اتان لنگهندي فقط شاهه جو مٿو ڏٺو، مگر سچو دڙ واريءَ ۾ پورجي ويو هوس. هن سندس مٿي کي هٿ لاتو ۽ ڏٺائين ته جٺوئن سان پريو پيو آهي. دانهن ڪري چيائين ته "او شاهه! تنهنجو مٿو جوئن سان جهنجهيو پيو آهي." جنهن تي شاهه هيٺيون بيت ڏنو:

ڏهلا مون ڏينهن ٿيا، پيم چام چيون
ڪندي پند پهاڙ ۾، ٿيڙم روح ريون
لڇيو ٿيان، لطيف چئي، ڪارڻ دوست ڏيون

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

يانيان لوڪ ليون، جي سور پريان جا ساڻ مون. (١)

اهي لفظ ٻڌي ٻڪرار کي ڏاڍو افسوس ٿيو ۽ وري جڏهن ٻن ٽن ڏينهن بعد اتان لنگهيو، تڏهن ڇا ڏسي ته شاهه جو مٿو ٻه واريءَ ۾ پورجي ويو آهي. تنهن ڪري يڪدم شاهه حبيب ڏي ڀڄندو ويو، ۽ ساري روبڪار جو وچي احوال ڏنائين. شاهه صاحب اها ڳالهه ٻڌي يڪدم انهيءَ هنڌ وڃي پهتو، ۽ شاهه کي مٿل سمجهي غم مان هيءَ سٽ چيائين:

لڳي لڳي واءُ، ويـا انگرا لنجي. (٢)

شاهه واريءَ هيٺان وراڻيو:

پئي ڪٺي پساهه، پسڻ ڪارڻ پر جي. (٣)

پوءِ پٽ کي واريءَ کان ٻاهر ڪڍيو ۽ غسل ڏياري گهر وٺي آيس. جڏهن قوت قرارو ٿيو، ۽ گهڻو ڦرڻ جهڙو ٿيو، تڏهن هڪ واقف واڍي وٽ ويو ۽ چيائينس ته مون سان ساڳري واد جي پرسان مقام ۾ هل ۽ هن ڳداموڙيءَ جي پوري ٿڙ ۾ منهنجي لاءِ جاءِ جوڙ، ته اندر يڪ منو ٿي ويهي الله جي عبادت ڪريان. واڍي سندس عرض اگهايو، ۽ شاهه وڻ جي ٿڙ اندر پيهي ويو، ۽ واڍي کي چيائين ته انهيءَ پور کي پنجو ڏيئي ڇڏ، ۽ پوڻ ٻوهي وڌائينس ته اهو راز ڪنهن سان به نه کولي، نه ته ڪوڙهجي پوندو. شاهه حبيب، شاهه لاءِ هر هنڌ ڳولا ڪئي، پر

(١) انگريزيءَ ۾ مطلب ٻيءَ طرح ڏنل آهي. شايد اهو ٻئي ڪنهن بيت جو ترجمو آهي، جو رسالي ۾ موجود ناهي: اي چارڻ، مون کي جونئن هلاڪ ڪيو آهي، ڇاڪاڻ ته هي ڏينهن مون لاءِ ڏکيا گذريا آهن. هنئين جي هنجن سان مون تڪليفن جو مقابلو ڪيو آهي، اهي مشڪلاتون اوائل ۾ وڏيون نظر نٿي آيون. پر جلد ئي اهي مون کي ڏکوئڻ لڳيون، ڇڪ ڪندا آهن.

(٢) انگريزي جو اکري ترجمو: واريءَ هن کي پوساٽي ڍڪي ڇڏيو، تان جو هو مري ويو.

(٣) انگريزيءَ جو لفظي ترجمو: جيستائين هن کي ساهه آهي، تيستائين هو پنهنجي محبوب جي پسڻ جي ڪشش کان نه رهندو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪٿان به پرو ڪونه پيس. ڪن ماڻهن صلاح ڏني ته فلاڻي مونهر
ڪان جو اوهان جي فرزند سان گهرو آهي، تنهن ڪان پڇو، اهو اوهان
کي ڪو نه ڪو ڏس پتو ڏيندو. تنهن تي شاه حبيب واڌي ڪان
پڇيو ته وس آهر سندس نشان ڏينو. واڌي پهريائين ته انڪار
ڪيو، چي "مون کي شاه منع ڪئي آهي". پر پوءِ گهڻي
منٿ ۽ معذرت بعد ۽ اڪيچار آپسن جي انجام تي هن اهو ڪجهه
ظاهر ڪيو. ليڪن اهو به چتايائينس ته انهيءَ راز فاش ڪرڻ ڪري
پاڻ ڪوڙهيو ٿي پوندو. تنهن تي شاه حبيب دلداري ڏيئي چيس
ته تون خوف نه ڪر، مان تنهنجي حق ۾ دعا گهرندس [۽ تون
نوبنو ٿي پوندين.]

واڌو شاه حبيب کي انهيءَ هنڌ وٺي ويو، جتي سندس
فرزند لڪو ويٺو هو. ۽ وڻ جو ڏڙ ڪوليائين، جتي شاه لطيف
جيئرو جاڳندو تفڪر ۾ مستغرق ڏسڻ ۾ آيو. واڪو ڪري چيائين
ته "اي ڪوڙهيا! مون توکي نه چيو هو ته انت ڪنهن سان نه
اورجانءِ؟ تو ائين چو ڪيو؟". واڌو هڪدم ڪوڙهيو ٿي پيو.
پر شاه حبيب سندس سارو بدن پنهنجي زبان سان چٽيو، ۽ هو مرض
کان آزاد ٿيو، مگر ڪوڙهه جو هڪ ننڍڙو چٽو منهن تي رهجي
ويس، جو ميٽجي نه سگهيو. شاه لطيف چيس ته اهو ٽڪو مرڻ
گهڙيءَ تائين نه لهندءِ. انهيءَ تي شاه حبيب کي ڏاڍو غصو آيو،
۽ شاه لطيف پيءُ کي اٿيئي ڇڏي وڃي رمتو ساڌي فقيرن جي
ٻهير سان شامل ٿيو، جي لڪپت (١) ۾ پنهنجي نانيءَ جي جاتا
لاءِ اتان پنڌ ڪندا ويا.

---

(١) حقيقت ۾ نانيءَ جو مڪان لس ٻيلي جي نزديڪ هڪ ٽڪر تي آهي
۽ نه لکپت ۾، جتي رمتو فقير زيارت لاءِ ويندا آهن. ناني اصل ۾ هڪ
متقي عورت جو نالو هو، جا انهيءَ هنڌ پوريل آهي. ڪيس حضرت
علي ڪرم الله وجهه دعا ڪئي هئي، جنهن ڪري وڃي ولايت جي درجي
کي پهتي. سندس مقبري جي آس پاس پٽ آهي جنهن کي 'علي جو ميدان'
چوندا آهن.

لکپت ۾ پهچڻ شرط، هو مندر ڏي ويو، جتي هڪ ٻهڻ جو بت هو، جنهن تي هرهڪ فقير ڪير جو ڪوزو ٿي هاريو، ائين چوندي ته ”او ناني! هي سڀ ڪير پي وڃ“. بيجان بت ڪجهه به پي نٿي سگهيو. تڏهن شاه ڏڪ ڪير جو ڪوزو آندو، ۽ هڪڙو پادر هٿ ۾ جهلي بت کي چيائين: ”اي مامين جي ناني! هيءُ ڪير پيءُ، نه ته هن موچڙي سان لاک لاهيندو مانءِ.“ بت يڪدم ڪوزو ورتو ۽ ”گٽ گٽ“ ڪري پي ويو. مامين انهيءَ دم مڃي ڪيو ته شاه ڪرامت جو صاحب آهي، ۽ مندن پيئائون ڪنهن به ڪم جون نه آهن. تنهن تي منصوبو مٽيائون ته شاه کي ڪهي ڪاڻجي، انهيءَ لاءِ ته ڪين به اها ڪرامت جي شڪتي حاصل ٿئي. شاه کي مندن باطن جي نيت پئجي ويئي، ۽ پاڻ کي خطري ۾ ڏسي هڪدم وٺي زمين ۾ لڪي هليائين، تان جو ڪوڙي ڪان اچي نڪتو، جتي مغل راڄ ڪندا هئا. (۱)

پوءِ هو هڪ وڻ هيٺ ويهي رهيو، پر ڪير هن کي سڃاڻي نه سگهيو، ڇاڪاڻ جو هو مامين جي لباس ۾ هو. هتي سڀڪنهن ڏينهن ڪيس از غيبي طور پنج رپيا ملندا هئا، جن کي هو هٿ به نه لائيندو هو. هڪ مُلان جو پرسان رهندو هو، سو اهي رپيا ڏهاڙي کڻي ويندو هو. ڪنهن ڏينهن هن کي هڪڙي ڪاسائيءَ ائين ڪندي ڏٺو، سو پئي ڏينهن ملان کان اڳ پهچي اهي پئسا کڻي رمندو رهيو. اهڙيءَ طرح ٻه ٽي ڏينهن ڪيائين. آخر ملان بيزار ٿي شاه کي هيئن چيو ته ”اي برهمڻ! رپيا ڪٿي آهن؟ تو لڪائي رکيا آهن ڇا؟“. شاه ڪو به جواب نه ڏنو، تنهن تي ملان چيو ته ”تو وڏو گناه ڪيو آهي، تو کي مسلمان ڪرڻ گهرجي.“ شاه انهيءَ جُسَتِ ۽ گارگند بعد پنهنجو آواز بلند ڪري چيو:

---

(۱) اهڙي قسم جي خرافات علم ۽ عقل جي خلاف آهي، جيڪڏهن ائين ممڪن هجي ها ته خود پاڻ ڪريم صلعم جن دشمن جي تعقب کان غارثور مان لڪي ڌرتي وچي مديني نڪرن ها.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ملان ملان مرَ ڇٽو، ملان ڪانڊي ڪنب
مٿي وظيفن ونڊ، ڏٿيءَ ڏتاري ڇڏيا. (١)

--

ملان ملان مرَ ڇٽو، هي آهيڙي آهين
مروَنءَ سندي ماس آيءَ ٿا ماڻڪ مڻائين
اهڙائي آهين، لالچي لطيف چئي. (٢)

ماڻهن پڌنديئي شاهه کي مڃاڻي ورتو، ۽ ملان صاحب سندس پچر ڇڏي ڏني.

شاهه پوءِ وڻ هيٺ وهڻ ڇڏي ڏنو ۽ وري اڳئين وانگر شهر جون بازاريون ۽ گهٽيون گهمڻ لڳو. تنهن تي مغلن کي ڏاڍي مڙيان لڳي ۽ لاله بيگ (؟) حڪم ڏنو ته شاهه کي قتل ڪيو وڃي. اهي ماڻهو جيڪي ڪيس مارڻ لاءِ موڪليا ويا، سي جڏهن شاهه جي جاءِ تي پهتا، تڏهن ڇا ڏسن ته شاهه اڳيئي مئو پيو آهي، ۽ سندس عضوا ڌڙ کان ڌار پيا آهن. اهو منظر ڏسي هو واڙا ٿي ويا ۽ اٿي پوئتي پڳا. پر سندين حيرت جي حد نه رهي، جڏهن ڏٺائون ته شاهه جيئرو جاڳندو بازار جي هڪ هٽ تي ويٺو آهي. سيئي سندس پيرن تي ڪري پيا ۽ ٻڌايائونس ته مغلن کين سندس ڪهڻ لاءِ حڪم ڏنو هو. شاهه چيَن ته وڃي پنهنجي مالڪ کي ٻڌايو ته اوهان ڇا ڏٺو. لاله بيگ اها روئداد ٻڌنديئي پنهنجي بيٺڪ تان اٿي ڪڙو ٿيو، ۽ ڏوڪيندو انهيءَ هنڌ ويو جتي شاهه ويٺو هو، ۽ خوب چنبڙ ڪيائينس ۽ گاريون ڏنائينس، تڏهن شاهه هيئن چيس:

بيگ! تنهنجي بيگي، ڪوڙيءَ ۾ ڪانَ!
اٿم آس الله ۾، دل مارينئي مانَ!

---

(١) انگريزيءَ جو لفظي ترجمو آهي: ملان ڪانڊيرا آهن، تنهنڪري کين ڪُڙي ۽ پيچ، مٿان ڪنبن سان ڪپڙا نه ڇيهه ڇيهه ڦاٽيون تي پوندي.
(٢) انگريزيءَ جو لفظي ترجمو آهي: ملان ۽ برهمڻ، ڇهڙا ۽ نيچ آهن. اهي سواءِ مانين پنڻ جي ٻيو ڪجهه به نٿا ڪن.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هن واقعي کان ٿورائي ڏينهن پوءِ دلـّي ڳوٺ جي دلـّن جو هڪ ٻلو، جي مخدوم نوح (جي درگاهه) جا مريد هئا، سي وات ويندي مخدوم صاحب جي مقبري جي زيارت خاطر اچي ڪونڙي کان نڪتا. اتفاق سان انهن جو شهر جي هڪ واٽئي سان تڪرار ٿي پيو. جڏهن اهو اطلاع بيگ کي مليو، تڏهن هو انهيءَ جاءِ تي ويو. ٻنهي ڌرين جي وچ ۾ چٽاڀيٽي لڳي، جنهن ۾ هو مارجي ويو. اهڙي طرح شاه جي پيشن گوئي پوري ٿي. دلَ پنهنجي جان بچائي وٺي ڀڳا.

شاه جون ڪرامتون گهڻو توجهه ڇڪائڻ لڳيون. سندس پيءُ [شاه حبيب] وٽس آيو، ۽ بيگ جي قضيي جو ٻڌي پٽ کي گهڻو ڇينڀيائين، جنهن تي شاه کي ڏاڍي ٻڇان لڳي، سو ڪونڙي ڇڏي، وٺي جهنگ منهن ڪيائين. پڻس پٺيان ويو ۽ موٽڻ جي منٿ ڪيائين، پر شاه نه مڙيو، تنهن تي شاه حبيب چيو:

ڪنهن جنهن نينهن ننڍا، جو مون واجهيندي نه ورو؟
جيڪي مٺي ڪندا، سو جانب ڪريو جيئري.

شاه وراڻيو:

متان ٿئين ملور، ڪين اڳانهون آهيان
ڏسڻ ۾ ڪر ڏور، حد ٻنهين جي هيڪڙي.

شاه پوءِ پنهنجو رستو وٺي رمندو رهيو، ۽ شاه حبيب [غمگين ٿي] گهر موٽي ويو.

خدا جي حڪم سان مغل سپ جلد ٿي مري ويا، ۽ سندن سردار پڻ دنيا کي الوداع ڪري ويا. شاه "ڪوهه نور" ڏي هليو ويو، جو مڪران ۾ لاهوت لامڪان جي پرسان آهي، آتي سارو وقت روزن ۽ رياضت ۾ گذارڻ لڳو. سندس والد کي ڏاڍو فڪر ٿيو، سو هر روز مخدوم نوح جي درگاهه تي پنهنجي پٽ جي مراجعت لاءِ دعا گهرڻ ويندو هو. آخر هڪڙي ڏينهن مقبري مان آواز آيس ته "او شاه حبيب! توکي پنهنجو پٽ ملندو، پر ضرور پنهنجو مريد ڪجانس." ٿورن ڏينهن کان پوءِ شاه موٽي آيو ۽ شاه حبيب

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪيس ”الله“ جي نالي وري وري چوڻ بعد پنهنجو مريد ڪيو. هاڻي مغلن سردارن مان فقط هڪ ڇوڪر ”گولي“ نالي وڃي بچيو هو، جنهن کي شاھ جي معشوقه دعا لاءِ وٺي آئي، چاڪاڻ ته هو مغلن جو آخري پونئير هو ۽ پيا سڀ شاھ جي پِٽَ سببان مري چڪا هئا. شاھ چيو ته پل گولو به مري وڃي جيئن اڳتي کو اهنج نه رسي [”مٺو گولو لٿو پولو“]. ٿورن ئي ڏينهن ۾ گولي جا پساھ پورا ٿيا، ۽ شاھ انهيءَ حسين مغل نينگريءَ مان شادي ڪئي.

شاھ جي ڳوٺ پرمان (مخدوم) نوح هالائي جو مقبرو هو، [جنهن جي جاءِ نشين] ڳچ ڳيءَ طرح ڪوشش پئي ڪئي ته شاھ کي ڪنهن طرح پنهنجي نزديڪي ۾ رهڻ کان روڪي. شاھ لاچار ٿي ملتان ڏي هليو ويو، جتي پنهنجو احوال غوث بهاول شاھ (١) مان وڃي ڪيائين. انهيءَ فرمايس ته سنڌ ملڪ ڏي موٽ ۽ وڃي سيّد معصوم شاھ مان اڏيري لعل جي نزديڪ سندس ”ديري“ تي مل. شاھ ائين ڪيو، ۽ سيّد معصوم شاھ حڪم ڏنس ته وڃي هڪ وڏي پِٽ وارو، جنهن جي هيٺان پاڻيءَ جي ڍنڍ آهي، ۽ جنهن جي تري ۾ لڏڙن جي لڏ پيل آهي. انهيءَ هنڌ کي هينئر ”شاھ جي پٽ“ سڏبو آهي.

شاھ جڏهن اتي پهتو تڏهن ساڻس فقط ٿورا فقير هئا، چاڪاڻ ته هن فقط اتي هڪ رات جي ڏاپي جو ارادو ڪيو هو. پنهنجا

---

(١) هي بيان نسورو غلط ٿو ڏسجي، چاڪاڻ ته غوث بهاءالحق، ڪيترين صديون شاھ جي زماني کان اڳي ٿي گذريو آهي. شايد شاھ پنهنجي همعصر، غوث بهاءُ الدين جي ڪنهن معاصر مسند نشين وٽ ويو هجي. پر ڪاڏي وئي شاھ جي ڪاني ڪرامت، جو پاڻ جهڙي يا پاڻ کان گهٽ پير وٽ مدد لاءِ وڃي؟ ۽ ان کان سواءِ ”پٽائي ۽ هالن جي مخدومن جي تعلقات“ تي حضرت مخدوم نوح رحه جي موجوده سجاده نشين حضرت مخدوم محمد زمان صاحب طالب المولي هڪ ڪتاب لکيو آهي، جو ان ڳالهه تي وڌيڪ روشني وجهي ٿو ۽ انهن سمورن ڪوڙن روايتن جي ترديد ٿئي ٿي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ٻار ۽ مائٽ پڻ واري وسڻ جي ڳرڻ (؟) ۾ ڇڏي آيو هو. ٻئي ڏينهن فجر جو سوير هو جاڳيا ته ڇا ڏسن ته هڪ نانگ ٻچڙي وات ۾ وجهيو، سندن گرد و ڪيو ويٺو آهي. شاهه اهو عجيب نظارو ڏسي گوڏن ڀر ڪري پيو، ۽ سيد معصوم شاهه کي هن طرح سڏڻ لڳو: ”او سيد! سون تنهنجي حڪم موجب هتي سڪونت ڪرڻ جو ارادو ڪيو هو، پوءِ ڇو هن بلا کي موڪل ڏني اٿيئي، ته اسان کي گهيرو ڪري؟“. جواب ۾ هڪ آواز آيو: ”توکي جو هيڏيون ڪرامتون آهن ۽ پنهنجي ڪٽنب کي دت رهائڻ ٿو چاهين، ڇا توکي ايتري طاقت ناهي ته هڪ ننڍڙي نانگ جي سنڀال ڪرين؟ جوڳيڪو ويس پائي نانگ کي ٻگري ۾ وجهي ڇڏ.“ شاهه ائين ڪيو. ماڻهن جو اعتقاد آهي ته اهو ڪو سچو پچو نانگ ڪونه هو، پر مخدوم نوح [جي گادي نشين جو خاص خليفو] سيد حسن شاهه هو، جنهن لاچار ٿي نانگ جي صورت ورتي هئي ته شاهه کي مخدوم نوح جي پسگردائي ۾ رهڻ کان روڪي. مخدوم محمد زمان جو مخدوم نوح جي درگاهه جو پنجون مسند نشين هو، تنهن جڏهن نانگ جي پڪڙجڻ جي خبر پڌي، تڏهن شاهه کي عرض ڪيائين ته سيد حسن شاهه جا بند خلاص ڪري، ۽ جيڪو ماڪ ماڳڙي واهه جي پريان پيو آهي، سو بيشڪ پنهنجي قبضي ۾ آڻي.

شاهه نانگ کي آزاد ڪيو، ۽ پنهنجو قبيلو الڏائي اچي پٽ تي جاءِ اڏائي ويٺو. هاڻ شاهه کي مريدن جي وڏي جماعت هئي، جن مان مکيه مريد ”تمر فقير“ ٿي گذريو آهي، جو شاهه جي وفات تائين سندس خدمت ڪندو رهيو. هو شاهه جو ڪاتب پڻ هو، ۽ پنهنجي سائينءَ جو ڪلام قلمبند ڪندو ايندو هو. اهڙي طرح هڪ وڏو پستڪ ٺهي پيو، جنهن کي ”شاهه جو رسالو“ ڪري سڏيندا آهن. هو پنهنجي مريد جي باري ۾ چوندو هو ته ”جنهن تمر کي ڏٺو تنهن گويا دنيا ۽ عقبيٰ حاصل ڪئي“. ڪيس ٻيو به هڪ مريد سيد بلال نالي هو، جنهن کي هو پنهنجو پٽيلو ڪري سمجهندو هو. هو پٽ کان ٻه ميل پري ماڳڙي واهه جي

ڪپ تي رهندو هو.

هڪ دفعي جيئن شاه صاحب بلال جي ملاقات ڪري موٽيو ٿي ته واٽ تي جاني فقير جي گهر وٽ وڃي وسرام ورتائين. جاني فقير جي پٽ (عفات) جي شاه سان الفت ٿي ويئي، ۽ پوءِ ڪيترائي سال سندس ڪنجڪ ۾ رهيو. پڻس نيارو ڏياري موڪليس، پر هن ورڻ جي نه ڪئي. انهيءَ تي جاني فقير ڪاوڙجي شاه عبداللطيف کي پاراتو ڏنو ته ”پٽ ڪونه ڏيندءِ“ شاه مٿڪي جواب ڏنو ته ڪيس پٽ جي ضرورت ناهي، سندس مريد سندس ٻانڪائي آهن.

شاه سچ پچ ته لاولد وفات ڪئي. سندس مسند نشين سيد جمال شاه جي نسل مان ٿيا، جو شاه حبيب جو پاڻيٽيو هو. جڏهن شاه جي جماعت مقيم ٿي ويئي، تڏهن فقير راڳ ڳائڻ ۽ تنبورن ستارن وغيره ٻين سازن وڄائڻ ۾ دل پوري ڪرڻ لڳا. اها ڳالهه ٺٽي نگر جي مخدوم نوح (١) جي ڪنن تي پيئي، جو هڪدم اچي پٽ تي سوڙيو ته شاه کي اهڙي منڊل ۽ ڪلول کي درس ڏيڻ کان منع ڪري. شاه اڳيئي پاڪ دين جو مرم ڪري فقيرن کان سيئي ساز وٺي هڪ ڪوٺيءَ ۾ تالو ڏيئي بند ڪري ڇڏيا هئا. جڏهن مخدوم نوح اتي آيو، تڏهن ان ڪوٺيءَ مان سازن جو آواز نڪرندو ٻڌائين. پڇيائين ته سازيندڙ ڪير آهن. شاه فرمايو ته واڍوڙيل ۽ ڪٺل پاڻ ۾ ڳالهيون ڪندا آهن، تڏهن ڪاٺ ڪوڪيندو آهي ”يا ڪريم، يا ڪريم“ ۽ تندون تنواريندڙيون آهن ”تون هي تون.“ اهي دانهون ڪندا آهن جو گهٽي وڇوڙي بعد پاڻ ۾ مليا آهن. ويڇل آهن الله جا سچا عاشق، جي شڪايت ڪن ٿا. مگر جنهن درد سان سندن دل ڀريل آهي، تنهن کي اظهار نٿا ڪن. ”اها ڳالهه به ٻاهر نٿا ڪڍن، رڳو سڪ ۽ سوز سان

(١) مخدوم معين الدين، جنهن کي ماڻهو عام طرح ”مخدوم نوح“ سڏيندا هئا.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پنهنجي مقصود جي طلب ۾ مشغول آهن" (١). انهن لفظن مخدوم نُوح جي دل] تي هڪ عجيب اثر پيدا ڪيو ۽ هو هڪدم شاھ جو مريد ٿي پيو. جڏهن شاھ جوان هو (٢)، تڏهن سڀ ڪنهن ڏينهن ٺٽي وڃي مخدوم جو وعظ ٻڌندو هو. هڪ ڏينهن ڪنهن قضاني هو حاضر ٿي نہ سگهيو ۽ مخدوم جي وعظ ٻڌندڙن جي دلين تي ڪوبہ اثر ڪونہ ڪيو. جڏهن ڪانئس انهيءَ ڳالھ جو سبب پڇيائون، تڏهن چيائين تہ "اهو شخص جو دل ۽ جان سان وعظ ٻڌندو هو، سو غائب آهي". ٻئي ڏينهن شاھ اچي مجلس ۾ شامل ٿيو. وعظ تمام زور وارو هو ۽ هر ڪنهن ٻڌندڙ تي وڏو اثر ڪيائين. وعظ جي آخر ۾ مخدوم سڀني سامعين کي سڌي شاھ ڏي اشارو ڪيو، جو هڪ سامي فقير جي ويس ۾ ويٺو هو. چيا ڏسن تہ شاھ جي پوشاڪ سڄي رت جي ٽڪن سان ڀري پئي آهي (٣). شاھ ٽيهٺ ورهين جي ڄمار ۾ وفات ڪئي. هن کي ڪابہ بيماري ڪانہ ٿي، پر مراقبي ۾ پران ڏنائين (سن ١١٦٥هہ-١٧٥١ع). ڪيس ڀٽ تي دفنيائون، انهيءَ گنبذ واري مسجد جي لڳ، جا پنهنجي هٿن سان جوڙي هئائين. سڪر جي مشهور رازي عيدن غلام شاھ ڪلهوڙي جي حڪم سان سندس مقبرو (١١٦٧هہ ١٧٥٣ع) ۾ اڏيو. ٻيون قبرون پڻ ٺاهيون ويون، جن ۾ سندس ڪٽنب وارن ۽ فقيرن جا جنازا رکيل آهن. مير مير محمد خان منتئي شاھ جي مقبري کي هڪ صندل جو دروازو چانديءَ جي پٽن سان وجهايو. خيرپور جي لونگ فقير، جو هڪ شاھ جو مريد هو، تنهن مقبري جي ڏاکڻي طرف [ڪراڙ] ڍنڍ جي ڪپ تي هڪ

---

(١) هيءُ شاھ جي هيٺئين بيت جو شرح ٿو ڏسجي:

وڍيل تـــي وايون ڪـــري، ڪٽل ڪـوڪاري
هن ٻن پنهنجا ساريا، هوءَ هنجون هڏن لاءِ هاري.

جو خود مولانا روميءَ جي مثنويءَ جي پهرين بيت جو اقتباس آهي.

بشنو از ني چون شڪايت ميڪند- از جدائيها حڪايت ميڪند.

(٢) مخدوم نُوح ۽ شاھ صاحب اڳ پڳ هم عمر هئا.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪوٺا ٻن ٻوڙين سان ڪڍايو، ۽ ٻيڻ ٻه وڏا گهر ۽ گچ ڪنهڙا ڪرڙا ڪيائين. ٻيون جايون زيارتين ۽ فقيرن جي رهائش لاءِ ٻوءِ پيرو شاھ صاحب جي سجاده نشين ٺهرايون. موجوده [١٨٧٠ع] جو سيّد مسند ڏڏي آهي، سو شاھ عبداللطيف جو ستون قائم مقام آهي.

شاھ جي ٻونين ڪي گذران ۽ معاش لاءِ پنهنجا مستقل ذريعا آهن، ۽ آرام سان رهن ٿا. مير ۽ ٻيا رئيس سندن مريد آهن، جي ڪشادہ دليءَ سان شاھ جي مقبري تي پيناڻون ڏيندا آهن.

شاه ڀٽائي ۽ مخدوم محمدي کهڙائي *

تازو مخدوم شفيع محمد کهڙن واري مخدوم محمد عاقل صاحب جي فارسي تاريخ ”گنجينهء جهان نما“ جي هڪ حصي جو ترجمو مطالعي لاءِ ڏنو. ان ۾ قديم سنڌ جي ڏند ڪٿائن مان پربل تاريخ ۽ اولياءالله جي ڪرامتن مان ٺمٺار احوال ڏنل آهي، جنهن کي ڪابہ تاريخي اهميت ڏيئي نٿي سگهجي. تاهم منجهس ڪي نيون ڳالهيون آهن، جي دلچسپيءَ کان خالي نہ آهن. انهن مان شاه لطيف رحہ ۽ مخدوم محمدي رحہ جي ملاقات جو مختصر ذڪر هيٺ ڏجي ٿو.

هڪ دفعي شاه صاحب سير ڪندو اچي کهڙن جي شهر ۾ نڪتو ۽ فقير ميان چنيه جي کوه تي اچي منزل انداز ٿيو (۱)، ۽ ساڻس گڏچ خليفا ۽ قوال بہ طنبورن سميت همراه هئا. مخدوم محمدي صاحب جي ماڻهن شاه صاحب کي نہ سڃاتو ۽ سندس اها روش غير شرعي محسوس ڪري، قدري ناراضگي بہ ڏيکاريائون. شاه صاحب کانئن پڇيو تہ جيڪڏهن ڪو آدمي هن شهر ۾ اهڙو غير شرعي ڪم ڪري، تہ ان کي ڪهڙي سزا ڏيندا آهيو؟ جواب ڏنائون تہ ان کي تعزير ڪندا آهيون، يعني ان جو ڪارو منهن ڪري، ڀڃيرو گڏه تي چاڙهي ۽ شهر ۾ ڦيرائي 'هيڙو هيڙو' ڪندا آهيون. تنهان پوءِ خليفن وڃي مخدوم صاحب کي خبر ڏني تہ هڪڙي وضع وارو شخص طنبورن ۽ قوالن سان اچي ٻرگهٽ ٿيو آهي. مخدوم صاحب کي مڪاشفي سان

---

* ماهنامي ”نئين زندگي“، جولاءِ ۱۹۵۵ع تان ورتل.

(۱) اهو کوه اڄ تائين کهڙن جي شهر جي اوڀر طرف ”نبي وارو کوه“ جي نالي سان مشهور آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

معلوم ٿيو تہ اھو شخص خود حضرت شاہ ڀٽائي آھي، تنھن تي پنھنجو خاص ماڻھو دعوت لاءِ ڏانھس موڪليائين. شاہ صاحب ھڪ ٺڪريءَ تي ڪوئلي سان ھيٺيون جواب بيت ۾ لکي موڪليو (١):

اڄ نہ آيس آنءٌ، سيڱان ايندس سپرين

توڙي جنھن جو نانءُ، ڪٿي بار ڪُھيَنِ جو.

مخدوم صاحب اھو جواب پڙھي وجد ۽ حال ۾ اچي ويو.

ٻئي ڏينھن صبح جو حضرت شاہ صاحب ٻان چوڻ چائڻ پاڻ کي تعزير ڏيئي، گڏہ تي سوار ٿي گھيٽيون گھمندو اچي مخدوم صاحب وٽ پھتو. مخدوم صاحب کيس سڃاڻي چيو تہ "توھين پنھنجي مشرب کان مجبور آھيو. توھان جو پاڻ کي تعزير ڏيڻ اجايو آھي." ڀٽائي صاحب وراڻي ڏني تہ "شرع محمدي برسر و چشم منظور آھي."

حضرت شاہ ڀٽائي جو سفر خواہ حضر ۾ دستور ھوندو ھو تہ پوئين رات جو تھجد جي نماز کان پوءِ، سرودن سان قوالن فقيرن جي مدح خواني ۽ قوالي ٻڌندا ھئا. جڏھن مخدوم صاحب وٽ اچي مھمان ٿيا، تہ ان رات مخدوم صاحب جي خليفن سرودن وغيرہ کي قفل ڏيئي حجري واريءَ ڪوٺيءَ ۾ بند ڪري رکيو ھو. جڏھن سحور جي وقت تھجد کان پوءِ حضرت شاہ صاحب مراقبي ۾ ويھي رھيو ۽ فقيرن قوالي شروع ڪئي، تڏھن ڪوٺيءَ ۾ بند ٿيل سرود ازخود وڄڻ لڳا. مخدوم صاحب خليفن کان پڇيو تہ: اھي مزامير ڪير ٿو وڄائي؟ خليفن چيو تہ: قبلا سائين! اھي تہ ڪوٺي ۾ اندر قابو آھن ۽ پاڻھي پاڻ ٿا وڄن. تنھن تي مخدوم صاحب فرمايو تہ: اھي انھن تي مباح آھن.

الغرض تہ ڀٽائي صاحب ڪھڙن ۾ مخدوم صاحب وٽ ھفتو کن رھيل ھو. ان کان پوءِ موڪل وٺي درازن ۾ فقير ميان صاحبڏني فاروقيءَ وٽ ويو، جو ان وقت سرڪاري اھلڪار ھو. کيس

(١) ھيءَ بہ شاہ صاحب جي آھي نہ ھٿ جي ھڪ نشاني آھي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

چيائين ته: اوهين سرڪاري نوڪري ڇڏي ڏيو، جو اوهين صاحب امانت جا ٿيندؤ. ڪيس هڪ ڪوهي ڪٽڻ جو حڪم ڪيائين، انهيءَ جاءِ تي جتان پاڻ اڳيئي ڪوڏر جو ٽپو هڻي مٽي ڪڍي هٺائين. پوءِ رخصت وٺي واپس پٽ شريف تي هليو ويو - ”دروغ بر گردن راوي“.

شاه لطيف جي تصوير*

(شاه جي سچي تصوير اصل ڪان موجود ناهي)

اسان جي سونهاريءَ سنڌ قديم زماني ۾ اهي اڪابر پيدا ڪيا، جن دنيا جي مسلمانن کي ديني ۽ روحاني علوم جا سبق پڙهايا، جن جي فيض جي چشمي مان گهڻائي آسائيل سيراب ٿيا؛ جن اجتهاد جو نعرو هڻي تقليد جي تاڙي ڀڳي ۽ جن پنهنجو فضل ۽ ڪمال اوج تائين پهچايو. اڄ انهن جا پويان اصليت کي ڇڏي نقليت کي چنبڙي ويا آهن، ۽ پنهنجي دماغ جا در ٻوري ٻين جي ٻرندڙ چراغ کان روشني اڌاري، وٺي رهيا آهن.

ويا سي وڻجهار، هيرو لعل وندين جي
آئين سنڌا پوٺيان، سيهي لهن نه سار
ڪئين ڪٽ لوهار، هاڻي آنهين پيٺيون.
(شاه)

ادبي نقالي ۽ چوري ته ايتري قدر وڌي ويئي آهي، جو ڪي نو ساخته، نام نهاد اديب ٻين جا مضمون چورائي، انهن تي پنهنجو نالو ڏيئي ٿا، ڪي وري مصنفن جا نالا مٽائي ڪتابن جا ڪتاب پنهنجي نالي ڪن ٿا. ڪي وري ٻين کان ٿورن پئسن تي ڪتاب ۽ شعر لکرائي، انهن تي پنهنجو نالو ڏئين ٿا، ۽ ڪي وري امانت تي ورتل ڪتاب ڳائي، انهن جي موٽائي ڏيڻ کان نابري وارين ٿا. آءٌ حيران آهيان ته هيڏي سرقه مان ڇا ٿو هٿ اچين! ايترو به احساس نه اٿن ته آخر خون ۽ ڪستوري ڳجها ڪين رهندا ۽ اها سندن چوري آره زوري نيٺ ڦاٽندي، پوءِ خداوند ۽ خلق کي ڪهڙو منهن ڏيکاريندا. يوم تبلي السرائر فماله من قوة

* ماهنامي ”نئين زندگي“، فيبروري ١٩٥٢ع تان ورتل.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ولا ناصر. شايد دنيا ۾ اها بازي ڦٻي وڃين، پر آخرت ۾ ته ضرور انهن جو ڦورو ڦلهندو.

مان قارئين ڪرام جو ڌيان هڪ عبرتناڪ ۽ دلير تدليس ڏي ڇڪايان ٿو. ادبي نقطه نظر کان بالڪل واجب آهي ته اهڙو ڏوهه ظاهر ڪجي. عالم آشڪار آهي ته اسان جي سنڌ جي شاعرن جي سرتاج شاه لطيف رحه جي ڪابه تصوير موجود ڪانهي. باقي سندن حليو مبارڪ سو معلوم آهي. مرحوم مير عبدالحسين سانگي جي لفظن ۾: ”سندن قد بلند بالا ۽ سنئون هو، سندن چمڙي ڪڻڪ رنگي هئي ۽ سندن سونهاري هموار ۽ شرع شريف جي مواقف هئي ۽ شهپرن (١) کي برو سمجهندا هئا. سندن حق بين اکيون ڪشاديون ۽ ڳاڙهيريون ۽ ماڪيون ڪاريون هيون. سندن پيشاني صاف ۽ ڪشادي هئي. سندن سينو، جنهن ۾ ڪيني جو ذرو به ڪونه هو ۽ الاهي معرفت سان ڀريل هو، موڪرو هو. بدن ۾ پورا پنا هئا، نه پتلا نه ٿلها....“. باوجود انهيءَ صاف بيان جي سنڌ جا صورت پرست، معنيٰ جا محتاج اٿين پائيندا آهن ته شاه جي ڪا خيالي تصوير ڪڍون. مورک بني اسرائيلن سامريءَ جي هر ڪاهڻ تي خدا کي ڳابي جي صورت ۾ پوڄيو ۽ بت پرست هندن خدا جي ذات والا صفات کي ته مورتي جي شڪل ڏني ۽ ايران جي پليل نقاشن رسول الله صلعم جي معراج واري منظر کي هڪ براق تي سوار برقع زده انسان سان تشبيهه ڏني. گويا ظواهر ۾ ڦاٿل پوڙهن کي آڪاريءَ صورت بغير معنيٰ جي سخت مشڪل نظر آئي. اندر ۾ گهٽا ٿي گهات گهڙيائون، گهٽائي بوتا ۽ صنم ٺاهيائون، پر معنيٰ جي مغز کان محروم رهيا. شاه لطيف جي شان واريءَ شخصيت جي سمجهڻ لاءِ هنن کي ظاهري صورت جي ضرورت ٿي ۽ ان جي معنوي لطائف ۽ فضائل کان مهجور رهيا.

---

(١) منهنجي ڪيئن ڪاڏل ”لطائف لطيفي“ جي نسخي مان هي لفظ ڪاجي ويو آهي، تنهن ڪري اوت تي لکيو اٿم.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

شاه جي تصوير شايع ڪرڻ جو خيال پهريائين پهريائين مرحوم شمس العلماء ميرزا قليچ بيگ جي دل ۾ پيو تہ ڏسجي. ڪيس شاه لطيف بريءَ (١) جي تصوير ڪنهن طرح هٿ چڙهي، جا پنهنجي ١٩١٣ع واري شاه جي رسالي جي ڇاپي اڳيان سرورق تي ڇپائي، پانيا ٿين تہ شايد ڪو بيو شاه لطيف بحري ٿي گذريو آهي. سو هيءَ تصوير ضرور شاه عبداللطيف ڀٽائي جي هوندي. پر هن فضيلت جي صاحب ايمانداريءَ سان ”بري“ لفظ تصوير هيٺان باقاعدي بحال رکيو ۽ هروڀرو اٿين ڪونہ لکيائين تہ هي شاه عبداللطيف جي تصوير آهي. هن تصوير ۾ هڪ شخص مٿي اگهاڙو، مڇون وڏيون، ڇيٽي جي ڪُل جي لنگوٽ سان، ڍنڍ جي ڪناري تي وڻ هيٺ مراقبي ۾ ويٺو آهي، وڻ جي ٿڙ ۾ ٻہ ٽي ستارون بہ ٽنگيون پيئون آهن. جي شاه لطيف جي حليي کان بيخبر آهن، سي ضرور دوکي ۾ پوندا تہ اها صورت شاه لطيف جي ئي آهي.

بهرحال شاه لطيف بريءَ جي شبيهہ وڏيڪ انگور ڪيا. سنہ ١٩٣٦ع ڌاري شاه لطيف جي ٻاريءَ وارن، هڪ هندو مصوّر مسٽر دادلاڻيءَ هٿان شاه لطيف جي هڪ بي تصوير ڪرائي. انهيءَ رسام جي تخيل تہ هيڪاري وڃي توڙ ڪيو. شاه کي هڪ ننڍڙي ڳڀرو جوان جي هيئت ۾ ظاهر ڪيو اٿس. مٿو اگهاڙو، ننڍڙي شهور ڏاڙهي، ڪنن ۾ ڪيوٽيون، پير اگهاڙا، ڪاڇي پير ۾ ڪڙي، پيرسان سنهيءَ ڳچيءَ وارو ڪونرو ۽ پريان هڪ پوشيدي ملتاني جتي نهي ٽکي رکي اٿس. وري دعويٰ تہ اِها شڪل

(١) شاه لطيف بري ڏهين صدي هجريءَ جو هڪ صوفي قادري بزرگ ٿي گذريو آهي. سندس مزار راولپنڊيءَ جي ڀرسان 'نور پور' جي ننڍڙي ڳوٺ ۾ آهي، جتي هر سال ويساک مهيني جي ١٥ تاريخ کان پوءِ پهرئين خميس تي ميلو لڳندو آهي. مون کي معلوم ٿيو آهي تہ اهو فوٽو ميرزا صاحب جن کي خبر ڏيڻ کان سواءِ پوڪرداس وارن ڇاپيو هو ۽ ميرزا صاحب جن جو انهي فوٽي سان ڪو تعلق ناهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مرگهواسي ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جي ذيل بيان موافق آهي. سبحان الله!

هن کان پوءِ پر سال تازو مرحوم غلام محمد شهواڻيءَ، شاهه جو رسالو ٻن ڀاڱن ۾ شايع ڪرڻ گهريو، تڏهن دل ۾ خبط جاڳيس ته رسالي جي سرورق تي ڪا نه ڪا شاهه جي مورت ڇپايان. سو ٽڪا ڪيائين هم، ٽڪا ڪيائين تم، مسٽر ايم. گدواڻي جي انگريزي ڪتابڙي ”شاهه لطيف“ تان، هڪ هندستاني صوفي (اِنڊين صوفي) جي تصوير، جا ڪيس ١٩٢٢ع ۾ برٽش ميوزيم (برطانوي عجائبخاني) جي ڪنهن قلمي نسخي مان هٿ آئي هئي، سا کڻي ڇپايائين. اهو ته ٺهيو پر هڪ هندستاني صوفي جا لفظ ٻه محو ڪري، ان جي هيٺان لکيائين ”شاهه عبداللطيف ڀٽائي“. انهيءَ تدليس ۽ جعلسازيءَ تي مون مرحوم کي گهڻو ئي ڇينڀيو هو، پر ڏڌل کير اٿڻ ۾ پئجي نٿو سگهي.

پر اها خرابي اتي ختم نه ٿي. مارچ ١٩٥١ع ۾ جڏهن ميان محمد عثمان ڏيپلائيءَ پنهنجو ”اصلي وڏو مڪمل (؟) شاهه جو رسالو“ شايع ڪيو، جو سندس دعويٰ موجب ”سيني رسالن کان گهڻن بيتن وارو آهي“ (!)، تڏهن ان جي غلاف توڙي سرورق تي ساڳي برڪت واري تصوير ڇپايائين، ۽ پڻ ان جي سرورق تي هي لفظ وڌائين ”اصلي تصوير حضرت شاهه عبداللطيف ڀٽائي رحمت الله عليه“. مطلب ته جيئن ٺلهه ايئن وڏ. هن تصوير ۾ اهو هندستاني صوفي ويهڻ جي تڏي تي، ساڄي پاسي کان صندل تي طول رکي ٽيڪ ڏيو ويٺو آهي، کاٻي هٿ ۾ وڄڻي اٿس، ۽ مٿي تي اچي ڪپڙي جي ٻڌائين ٽوپي. عجب جهڙي ڳالهه آهي جو هڪ متشرع صوفي، ٿي ٽڪي پنهنجي صورت ڪيائي، ۽ اندر جي اصنامن کي ڀڃڻ بدران الٽو پنهنجي بت کي پوڄڻ لڳي! آنجهاني سر ٽي. ڊبليو. آرنلڊ، جنهن گدواڻيءَ جي ڪتاب تي تمهيد لکي آهي، تنهن تمهيد جي آخر ۾ انهيءَ تصوير جي باري ۾ هي لفظ فرمايا آهن: ”شاهه لطيف جي ڪابه سچي صورت معلوم ناهي، مگر سرورق تي ڏنل تصوير هڪ اهڙي طبقي جي مسلم

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ديني بزرگ جي آهي، جنهن ۾ شاه لطيف به هو."

هينئر جڏهن هر سال شاه جي ورسيءَ ملهائڻ جو تحرڪ زور ورتو آهي، تڏهن هرڪو واجهه وجهي رهيو آهي ته ڪوڙي به طرح شاه جي تصوير ايجاد ڪريون، خواه حقيقي هجي خواه موهومي. اسان جي فاضل دوست مولوي عبدالواحد سنڌي ايڊيٽر "نئين زندگي" جي اڳيان شهواڻي صاحب جو شاهڪار موجود هو. سو ڪيس خيال آيو ته ڇو نه "شاه لطيف عدد" کي انهيءَ تصوير سان سينگارجي. ڇا ڪيائين جو انهيءَ "هندوستاني صوفي" جي تصوير جو بلاڪ ٺهرائي، ان جو ٺپو "نئين زندگيءَ" جي عنواني صفحي تي هڻڻ گهريائين. اتفاق سان مون وٽ آيو، ۽ انهيءَ مورت جو تذڪرو ڇيڙيائين. تنهن تي مون کيس گدواڻيءَ وارو ڪتاب هوبهو ڏيکاريو ۽ چيومانس ته: اها تصوير شاه لطيف جي ناهي، بلڪ هڪ هندوستاني صوفي جي آهي، جا مرحوم شاهواڻي ماڻهن کي موجهاري ۾ وجهڻ لاءِ شاه ڏي منسوب ڪئي آهي. انهيءَ باري ۾ مون هڪ خط پاڪستان جي "اداره مطبوعات" جي نائب مدير مسٽر عزيز احمد ڏانهن به لکيو ۽ روبرو به سمجهايومانس. آخر پنهنجي چوڪ قبول ڪيائون، پر چيائون ته: جنهن صورت ۾ بلاڪ وغيره تي ڪافي خرچ ٿي چڪو آهي، تنهن ڪري رڳو تصوير شايع ڪئي ويندي. پر ان جي هيٺان نڪي شاه جو نالو نڪي هندوستاني صوفيءَ جا لفظ درج ڪيا ويندا. بهرحال اها مورت "نئين زندگي" جي سر صفحي تي لڳي، ۽ نئين چشم بندي شروع ٿي. جيئن ته انهيءَ مورت جو واسطو شاه جي ورسيءَ سان هو، نه فقط عام ماڻهن دوکو کاڌو، پر الوحيد جي سابق فاضل ۽ محقق ايڊيٽر به ان کي "شاه جي تصوير" ڪري ليکيو.

"چو ڪل بسيار شد، پيلان بلغزند"ــ فاعتبرو يا اولي الابصار.

شاه جو شان ڪاغذي تصوير کان مٿهون آهي. سنڌس مورتون ڇپائڻ سنديس شخصيت جي اهانت ۽ بي مروتي آهي. اهڙين حرڪتن کان باز اچڻ گهرجي. جن جو اندر اجرو آهي

۽ دل جون طاقتون ڪليل اٿن، تن کي شاهه جي بزرگيءَ جي تصور لاءِ ٻاهرين ٽيڪن جي ضرورت ناهي. شاهه جي عظمت ۽ بلندي انهيءَ ۾ آهي ته خود سندس ڪلام پڙهي پرجهون ۽ دوئيءَ جا ورق ورائي ڇڏيون. اهي صنم ۽ صورتون پاڻ حجاب آهن ۽ دوست جي ديدار کي ڇپائين ٿيون. اهي گهڙا ٿي گهوريا جي محبوب جي ملڻ ۾ گهڙيون وجهن.

صورت سوجهه مَ تنهن جي، پيءُ پڇين ٿو جو
اِي سخن آهي سو، جو منهن مقابل نه ٿئي.
(شاهه)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

شاه جي عظمت جا اسباب *

هيءَ ڳالهه ته عام مڃيل آهي ته شاه لطيف دنيا جي وڏن شاعرن مان هڪڙو آهي. سنڌ جي شاعرن ۾ ته سندس درجو سڀني کان مٿانهون آهي، خصوصاً بيت گوئي جي باب ۾ پنهنجو مٽ پاڻ آهي. ڪانئس اڳ توڙي پوءِ ڪيترائي نام ڪٺيا شاعر ٿي گذريا آهن، جن انهيءَ فن ۾ طبع آزمائي ڪئي آهي. پر انهن جو ڪلام ڄڻ ته بيجان بوتو آهي، جنهن مان ڪنهن به قسم جو روحاني رس ڪونه ٿو اچي، اِلا ماشاءالله. خدائي ڏنل ذات مان ڪنهن جي ريس ڪانهي. ڪو به لئيءَ مان لٺ پڇي شاعر ٿي نٿو سگهي.

ٻه ٽي سال ٿيا جو مون کي سنڌ جي سڄڻ ۽ شاه جي شائق ڊاڪٽر سارلي پنهنجو دنيا جي ڇهن قديم ۽ جديد ٻولين (جهڙوڪ، يوناني، لاطيني، فرانسوي، عربي، سنڌي ۽ اردو) مان ١٣ چيده شاعرن جي غنائي شعر جو انتخاب، پنهنجي انگريزيءَ ۾ شاعراڻي ترجمي سان هديه طور موڪليو هو. افسوس جو انگريزي، الماني، اسپاني، لاطيني وغيره موجوده زبانن مان ڪي به ٽڪرا نموني طور ڪونه ڏنا اٿس. سنديس راءِ موجب غنائي وجداني شعر جي ميدان ۾ شاه سڀني کان سرس آهي، ۽ انهن تيرهن شاعرن مان ڪو به ساڻس برميچي نٿو سگهي. خود پاڪستان جي مشهور شاعر اقبال تي به شاه کي ترجيح ڏني اٿس، ڇاڪاڻ ته اقبال سواءِ ڪن جزوي نظمن جي پنهنجي ساري ڪلام ۾ فارسي شاعريءَ جي تقليد ڪئي آهي، جو فقط موجوده وقت جو اردودان طبقو به اڻپوري طرح سمجهي سگهندو. ان جي برعڪس شاه جو ڪلام

* ماهنامي "نئين زندگي"، آگسٽ ١٩٥٩ع تان ورتل

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سراسر فطري، سادو، سلوڻو ۽ شيرين آهي، جنهن ڪري عام خاص ماڻهو پوريءَ طرح پروڙي ۽ ڳائي وڄائي ان مان پورو حظ وٺي سگهن ٿا ۽ ڪنهن به خاص طبقي تائين محدود ناهي.

مارلي صاحب شايد وطن پرستيءَ جي مرض کي لڪائڻ خاطر انگريزي غنائي شعر ڏي اشاري ڪرڻ کان احترام ڪيو آهي، نه ته هوند چئي ڏئي ها ته شاهه جو غنائي شعر نه فقط مذڪور شاعرن جي شعر کان اعليٰ ۽ اتم آهي، پر خرد شيڪسپيئر، شيلي، ورڊس ورٿ، ڪيٽس وغيره کانئس گهڻو هيٺ آهن. سوال آهي ته آيا شاهه جو شعر مٿين انگريزي شاعرن جي شعر کان افضل ۽ احسن آهي، يا اها دعويٰ ڪرڻ ٺي مورڳو حقيقت جي ابتڙ ۽ مبالغي آميز آهي؟ منهنجي ناقص خيال موجب ته تنوع ۽ تفنن جي لحاظ کان اهي انگريزي شاعر ڪٿي شاهه کان ڪي ڪي رنگين ڪثر هجن، پر روحاني نقطهء نظر کان شاهه جو ڪلام گهڻو بلند ۽ بالا آهي. ازانسواءِ شاهه جو وطني شعر، جو هن مارئي جي وجود ۾ مجسم ڪيو آهي، تنهن جو مثال ساري دنيا جي شاعرن ۾ ڪو مشڪل ملندو. اهڙي هڪڙو گڻ آهي، جنهن کين ٻين شاعرن تي فوقيت بخشي آهي.

ڪنهن به شاعر جي بزرگي يا ڪوچڪي ان جي ماحول تي منحصر آهي. ملڪ جي مادي ۽ روحاني فضا، آب و هوا وغيره سندس ذهنيت ۽ ڪيفيت تي اثر وجهن ٿا، تنهن ڪري ائين ڪين چئي سگهبو ته فلاڻو شاعر فلاڻي شاعر کان پلو ۽ بهتر آهي. ڇاڪاڻ ته بزرگي يا وڏائي هڪ اضافي يا اعتباري امر آهي. مثلاً هيئن چوڻ ته ابسن، شيڪسپيئر کان اڳرو آهي؛ يا شاهه روميءَ کان، بالڪل حيف ۽ ظلم آهي. سڀڪو پنهنجي پر ۾ ماحول جي موافق وڏو يا ننڍو آهي، ۽ مقابلو ۽ مشابهت هر حالت ۾ مڪروه ۽ نامنظور آهي. هان! ڪي ٿورڙا شاعر برابر پنهنجي ماحول ۽ بسيط کان ٻاهر ٽپي، اهڙيون همه گير ۽ سرو پڌري حقيقتون سهڻي ۽ سندر پيرايه ۾ اظهار ڪن ٿا، جي هر زمان ۽ هر مڪان سان

عام لاڳو آهن. اهڙائي شاعر سدا جيئرا ۽ جڳ جا رهبر آهن، جن ۾ ذات پات جو ڪو سنڌو سيڙهو ناهي، ۽ جي سڀڪنهن کي يڪسان پنهنجو فيض پهچائين ٿا:

ذات نه آهي ذات تي، جو وهي سو لهي.

اهڙا شاعر آهن شاهه ۽ رومي، جن جي عظمت کان سارو عالم آهستي آهستي واقف ٿيندو وڃي.

سنڌ جي صحرا ۾ جو هي سرسبز گل پيدا ٿيو، جنهن جي سڳنڌ ۽ سرهاڻ سڀ ولايت واسي ڇڏي آهي، تنهن جي بزرگيءَ جا اسباب ڪهڙا هئا يا آهن؟ ڇا هن جي واقعي نگاري؟ ڇا هن جي اسلوب بياني؟ ڇا ڏن جي اخلاق پردازي؟ ڇا هن جي منظر مصوري؟ ڇا هن جي لساني نزاڪت ۽ خوبي؟ ڇا هن جي انساني عظمت ۽ انڪساري؟ ڇا هن جي روحاني لطافت ۽ خود انڪاري؟ اهي سڀ وصفون منجهس ڪوٽ ڪوٽ ڀريل هيون. بلڪ هو ڪن اهڙين غير مفهوم صفتن سان به سينگاريل هو، جن جي بيان کان زبان ۽ قلم قاصر آهن. اسين فقط ڪن جزوي لساني خوبين تي اجمالي نظر وجهون ٿا، جي سنديس شاعرائيءَ بزرگيءَ تي دلالت ڪن ٿيون.

عام طرح شاهه جي ڪلام کي هيٺين قسمن ۾ ورهائي سگهجي ٿو: (۱) غنائي (۲) بياني (۳) قصصي ۽ (۴) روحاني. روحاني يا صوفيائي رمزون ته سڄي ڪلام جي رڳ ۽ ريشه ۾ سمايل آهن. هرهڪ بيت ۾ ڪو نه ڪو اونهو اسرار رکيل آهي، جنهن کي ڪي رند پروڙي سگهندا. تصوّف شاهه جي ڪلام ۾ ائين آهي، جيئن ”سرنڌڙي ۾ وڇون سڳو“. هيتان هُتان تصوّف جو درياهه پلٽيو پاريون پيو ڪري. غناء يا راڳ يا نغمو سندس ساري ڪلام جي جند ۽ جان آهي. هر ڪنهن قسم جو سُر خوب آلاپي سگهجي ٿو. دهلن، دمرن ۽ شرنائن جي ضرورت ناهي ۽ اهڙو نه مَن موهيندڙ، مٺو ۽ رقت انگيز آهي، جو دل ڏاريو ڇڏي ۽ پڙهندڙ ۽ ٻڌندڙ جي اکين مان بي اختيار رحمت جا لڙڪ لڙيو

پون. ڪهڙي به ڪنور منڊيءَ اڳيان شاه جو بيت چئبو ته سندس جگر پاڻي ٿي ويندو. اهڙو اثر ۽ جذبو دنيا جي ٻئي ڪنهن به شاعر جي ڪلام ۾ ورلي لڀندو.

سندس بياني طرز به عجيب ۽ نياري آهي ۽ ڪو به سنڌي شاعر انهيءَ ڏس ۾ ساڻس همسري ڪري نه سگهندو. قصصي يا تمثيلي شعر رسالي ۾ تمام ٿورو آهي. سنڌ جا پنج مشهور قصا (١) سهڻي ۽ ميهار (٢) سسئي ۽ پنهون (٣) مومل ۽ راڻو (٤) ليلان ۽ چنيسر ۽ (٥) مارئي ۽ عمر حقيقت ۾ هڪ ڪانگڙه وانگر آهن، جنهن تي شاه پنهنجي روحاني ڪلام جي ماڙي اڏي آهي. ڪهاڻيءَ سان سندس سروڪار ڪونهي ۽ هڪ مرڪزي خيال هٿ ڪري ويٺو منجهانئس روحاني راز پلٽي. سهڻيءَ جي ساهڙ لاءِ بي پناه سڪ، سسئي جي غفلت ۽ ننڊ، مومل جو سومل ڪي مڙساڻو لباس پهرائي پاڻ سان سمهاري راڻو رسائڻ، ليلان جو هار تي هرکي چنيسر کي هٿان وڃائڻ ۽ مارئيءَ جي وطن لاءِ اڇهل آڪيرُ، اهي سڀ هن کي ڪٿان جو ڪٿان وٺي وڃي روحاني عالم ۾ ڇڏا ڪن، ۽ پڙهندڙ به ساڻس پيو ملڪوت جو سير ڪري.

عام طرح جو سمجهيو ويندو آهي ته اهي قصا تمثيلي يا ناٽڪي آهن ۽ انهيءَ شعر جي صنف ۾ شاه پڻ شيڪسپيئر ٿيو پوي، سو منهنجي نظر ۾ سراسر صحيح ناهي. البت شاه هڪ مرڪزي نقطي تي حاوي ٿي، جنهن تي سڄيءَ ڳالهه جو مدار آهي، ان کي اهڙي تمثيلي نموني ۾ پيش ڪري ٿو، جو پڙهندڙ يا ٻڌندڙ جو خيال جزوي تفصيلات کي ڇڏيو وڃيو انهيءَ نقطي تي کُپي، جا انهيءَ فن جي اعليٰ انتها آهي، ۽ جا فقط شاه ۽ شيڪسپيئر جهڙن قليل ڪتوِيسرن کي ئي حاصل ٿي آهي. اهڙي طرح شاه رزمي شعر به ڪو ڇڏيو ڇيو آهي. ڇاڪاڻ ته ڪيڏاري جي سر جي ڏانهس نسبت نهايت ٿڪ ڳاڏئين آهي.

شاه کان اڳ ڪيترن ئي بزرگن پنهنجا خيال شعر جي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

رمتي ادا ڪيا آهن. قاضي قاضن، مخدوم ابوالحسن، مخدوم ضياءالدين، سيد عبدالڪريم بلڙائي، لطف الله قادري ۽ ميين عيسيٰ جا نالا ڪنهن کان ڳجها هوندا؟ انهن سڀني صاحبن سنڌي شعر جي چمن جي آبياري ڪئي آهي ۽ سنڌي زبان جي کهرن ۽ ڪرڙن لفظن کي گهڙي صاف ڪري سرود وارو بنايو آهي. اها سنڌ ۽ ٻاجهاري ٻولي شاه جي ورثي ۾ آئي، جنهن پنهنجي قلب جي ڪٺاري ۾ ڪيس پگهاري اهڙو ته ملائم ۽ جلادار بنايو، جو هن ۾ اهي استعداد ۽ ممڪنات پيدا ٿي پيا جو هوءَ هر خيال کي هر رنگ ۽ روپ ۾ ظاهر ڪري سگهي ٿي. سنسڪرت، عربيءَ ۽ فارسي جي آميزش ڪري منجهس ايتري قدر ته وسعت ۽ مروت آهي، جو اسين دقيق ۾ دقيق خيالن جو ان ۾ تعبير ڪري سگهون ٿا. شاه انهيءَ سهڻي سماجوڳي مان جڙيل لفظن جي مجموعي کي پنهنجي لاثاني عبارت ۾ هميشگيءَ جي بود ۽ هستي پيدا ڪئي آهي، ۽ منهنجو عقيدو آهي ته جيسين شاه جو ڪلام جيئرو آهي تيسين سنڌي زبان کي وسوٽي ڪونهي. ڪاش، سنڌ جي ٻچن ۾ اها غيرت ۽ جذبو جاڳي، جو هو پنهنجي مادري زبان جي سار سان سنڀال ڪن ۽ کين مدخواهن جي نرغي کان بچائين!

شاه جي بزرگي ۽ شهرت هن حقيقت ۾ سمايل آهي، جو هن پنهنجي ٻاجهاريءَ ٻوليءَ جي وسيلي، سنڌ جي خاص ٽوڙي عام ماڻهن جي خيالن ۽ افڪارن جي خاصي ترجماني ڪئي آهي. سندس زبان ۾ اها سلاست ۽ صفائي، اها شيريني ۽ شيوائي، اها رنگيني ۽ رعنائي، اها جاذبيت ۽ ارڏائي، اها فصاحت ۽ بلاغت، اها لطافت ۽ نزاڪت، اها اونهائي ۽ ٻهنائي رکيل آهي، جو پڙهيل سواءِ دقت جي کين پڙهي ۽ پرجهي سگهن ٿا. جهانگي جهنگن ۾ جهڄندي، ڍڳار ڍڳ چاريندي، هاري هر ڪاهيندي، زالون اَن ڇڇنديون، هنڌ سوريندي، پورهيت پورهيو ڪندي، غريب ۽ شاهوڪار، اعليٰ ۽ ادنيٰ، هندو ۽ مسلمان سندس بيت جهونگارين ٿا. دل وهمن مان ويڙهيل هجي، هم ۽ غم هنئين کي وڪوڙي ويا هجن، مصيبت

جا مينهن وسندا هجن، ڏک ۽ ٻک ڪري ڏيل ڏهيون ڏيندو هجي، جدائي ۽ فراق ڪري جهڄندڙ ۽ جدا ٿيندڙ هجي، شاهه جو هڪ ٻه بيت ڳائيبا ته دم ٻل ۾ سڀ اولا لهي ويندا. سيني کي اهڙا راحت رسندي ۽ دل کي اهو آٿت ۽ آرام ايندو، جو هزار حڪمتن سان به حاصل نه ٿئي.

جي تو بيت ڀانئيا، سي آيتون آهين،
مڱر مونهائين، پريان سندي پار جو.

شاه جو صوفيانو شعر *

شاه لطيف جو سارو شعر صوفيانه روحاني خيالن سان ڀرپور آهي. ان تي تفصيل سان بحث ڪرڻ ۾ گهڻو وقت ۽ اڀياس گهرجي. هت فقط ڪن نُورن نڪتن جو بيان ڏنو ڪجي. شاه هڪ سچو صوفي هو. هي جو گربخشاڻي ۽ ٻين پڌرو ڪيو آهي ته شاه محرم مهيني ۾ ڪارا ڪپڙا ڍڪيندو هو ۽ محرّم ڪندو هو، سو بلڪل نادرست هو. اهو انومان سرڪيڏاري سان ڪيو ويو آهي، جو اڪثر احسان فقير ۽ ٻين سگهڙن جو چيل آهي، فقط شاه ڏانهن منسوب آهي. پاڻ شريعت جو پابند هو، ليڪن طريقت، حقيقت ۽ معرفت جون منزلون طيءِ ڪيون هئائين، جيئن هيٺين بيتن مان پڌرو آهي. هي جهان حرص ۽ هوس جو مڪان آهي، جنهن ۾ خدا تعاليٰ انسان کي آزمايش لاءِ موڪليو آهي ۽ چيو: سڌيءَ سڙڪ تي هلجانءِ، پنهنجو روح نفس جي حملي کان سالم رکجانءِ، پنهنجو پاند هن پليت پاڻيءَ ۾ نه پسائجانءِ؛ انهيءَ ۾ ڪهڙو راز سمايل آهي؟

سون کي سون پرين، ٻڌي وڌو ٻار ۾
آيا اتي ئي چون، متان پاند پسائين!

حيرت ۾ پئجي سوال ڏنو پڇي ته پلا ڪهڙي طرح پنهنجو پاند آلود نه ڪجي؟

پيو جو پاتار، سو پسڻان ڪئن پالهو رهي؟

جواب ڏنو ڏئي:

شريعت سڄاڻ، ڪر طريقت تڪيو
هنيون حقيقت هير ڏون، ماڳ معرفت ماڻ
هوءَ ثابوتي ساڻ، ته پسڻان پالهو رهين.

* ماهنامي ”نئين زندگي“، اپريل ١٩٥٠ع تان ورتل.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

امام قشيري صاحب پنهنجي ”رسالہ“ ۾، جنهن تي ساري تصوّف جو دارومدار آهي، لکي ٿو ته سچو صوفي اهو آهي جو الله ۽ رسول صلعم کي مڃي. شريعت جي احڪامن تي پورو رهي ۽ ان سان گڏ پنهنجو اندر صاف ڪري. اها وصف شاه صاحب سان پوري لڳي ٿي. ڪتان به معلوم ڪونہ ٿو ٿئي ته ڪو مرشد ورتو هئائين. پنهنجي ئي رياضت ۽ مجاهده ڪري اولوالالباب جي درجي تي پهتو هو، جيئن خواجه محمّد زمان لنواريءَ واري سندس باب ۾ فرمايو آهي ته ”هوُ هڪ 'اهل دل' آهي.“ حق جي تلاش ۾ گهڻا ئي وندر ووڙيائين، جوڳين سان جاناٺون پيئيائين، آخر محسوس ٿيس ته ڏونگر ڏورڻ ۽ پٽن ۾ پندن ڪرڻ سان پرين نٿو ملي، پر اندر ۾ جهاتي پائڻ ۽ پاڻ کي ماري مات ڪرڻ سان:

چو وڃين وڏڪار، هت نہ گولين هوت کي
لکو ڪين لطيف چئي، پاروچو پٽئي پار
ناڻي نيڻ نهار، ته تو ۾ ڏيرو دوست جو.

اهو ”پاڻ“ جو پردو آهي، جو سالڪ کي مالڪ کان پري ٿو رکي:

هوت تنهنجي هنج ۾، پڇين ڪوهہ پريان
وَنَحنُ اَقرَبُ اِلیهِ مِن حَبلِ الوَرِیدِ، تنهنجو توئي سان
پنهنجو آهي پاڻ، آڏو ڏجهين ڪـي.

دنيا ۽ ان جو نڪسات ڪجهہ بہ ناهي، اهو سڀ حق جو پاڇو آهي. يا ائين چئجي ته جيڪي آهي سو خدا آهي ۽ ان کان سواءِ ٻي ڪابہ شيءِ حقيقي طرح موجود ناهي. سڀ ۾ پاڻ آهي يا سڀ منجهس آهي:

ووڙيم سڀ وڻاڻ، يار ڪارڻ جت جي
وَاللّٰهُ بِکُلِّ شَیءٍ مُحِیطٌ، ايءَ آرياڻيءَ اهڃاڻ
سڀ ۾ پنهنجي پاڻ، پهو ڪونہ پروڙ ري.

هي هڪڙو منجهہ رذيل آهي يا موهل وارو طلسمي محلات آهي،

ان کي جيڪو پچندو، سو محبوب جو مشاهدو مائيندو، پر اهو به تڏهن جڏهن پنهنجي وجود جو ورق ڏوئي ڇڏيندو، ۽ پاڻ کي عدم ۽ فاني في الله ڪري ڇڏيندو. ”هوڳ“ ۽ ”خودي“ جو خيال ڪڍي ڇڏيو، ته هن جهان مان پار پئي ”لقاءِ“ ۾ لنگهه ٿيندو. چاڪاڻ ته الله تعاليٰ هڪ آهي ۽ ڪيس ”ٻيائيءَ“ کان غيرت ٿي اچي:

”آئون“ سين ان پار، ڪڏهن تان ڪونه پيو
اِنَّ اللّٰهَ وِتْرٌ يُحِبُّ الْوِتْرَ، نيئي ”ٻيائي“ پار
”هيڪڙائيءَ“ وٽ هار، هنجون جي ”هڳ“ جون.

هيڪر ”هڳ“ ڇڏ، ته اوڏو ٿئين عجيب کي
مارأيتُ شيئًا اِلاَّ وَرَاَيتُ اللّٰهَ، نيئي آجها
اوڏاهين اڏ
ته هوت توهين کان هڏ، پرين پاسي نه ٿئي.

رومي ۽ شاهه، انهيءَ ڳالهه ۾ ”اقبال“ سان اختلاف رکن ٿا. اقبال آکي ٿو ته مسلم کي پنهنجي خودي وڌائڻ گهرجي ته هو ساري ڪائنات تي قابض ٿي سگهي. اسان جا صوفي مجڻ وري هيئن ٿا فرمائين ته خودي مار ته يار جو ديدار نصيب ٿئي، ۽ ساريءَ ڪائنات تي قدرت حاصل ڪرين، ۽ سچ به ائين آهي ته ”خودي“ ۽ ”خدا“ هرگز نه ميڙندا. ”ٻن ترارين جاءِ، ناهي هڪ مياڻ ۾“. پوءِ جڏهن مسلم پنهنجو پاڻ ماري پاڻ کي خدا ۾ محو ڪيو، تڏهن کي ٻيءَ مخلوق جو ڪهڙو ڊپ رهندو؟ اڳين مسلمانن دنيا تي انهي ڪري فتح پاتي، جو انهن پنهنجو وجود الاهي حڪمن تي فدا ڪري ڇڏيو هو ۽ پنهنجو تن، من، ڌن سڀ خدا جي راهه ۾ خرچ ڪري ڇڏيو هئائون، نه ته انسان ڪري ٻيل مست هجي، ته به اهو هڪ ٺيڪ ڏنل ڏوڪي وانگر آهي. ”ڪَاَنَّهُمْ خُشُبٌ مُّسَنَّدَةٌ“ جنهن کي هڪ لوڏي مان آکوڙي سگهجي ٿو.

هوندڻان هوت پري، اوڏو آ اڻ هوند کي
ماڇن تن سري، ”لا“ سين لڏين جي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

حقيقت ۾ جيئن ”پاڻ“ جو احساس آهي، تيئن روزا ۽ نمازون به اجايون آهن. تڪبير جو مطلب به اهو آهي ته ايتري قدر خدا جي طرف متوجه ٿجي جو پاڻ وسري وڃي!

جان جان پسين پاڻ کي، تان تان ناهه نماز
سڀ وڃائي ساز، تنهان پوءِ تڪبير چؤ.

—

جان جان پسين پاڻ کي، تان تان ناهه سجود
وڃائي وجود، تنهان پوءِ تڪبير چؤ.

—

هاڻ جڏهن باري تعاليٰ هڪڙو آهي، تڏهن هي پسارو ڇا جو؟ هن وحدت مان ڪثرت جو سبب ڪهڙو؟ صوفين جي خيال موجب ”بي آغاز ازل ۾ رب تعاليٰ پنهنجي اڪيلائي ۽ وحدت ۾ پاڻ تي جلوه پئي ڪيو، خواهش ته مخلوق خلقيان، جي مون کي سڃاڻن، اگرچه ملائڪ به مقدس مهما ۽ عبادت لاءِ ڪافي هئا. گويا پنهنجي وحدت کان آجو ٿي پيو هو، جيئن ڪنهن سهڻي وينگس کي چوديواريءَ اندر پورجي، ته ضرور پنهنجو منهن ڪنهن نه ڪنهن بهاني ڪڙڪيءَ کان ٻاهر ڪيندي. حسن جي به تقاضا آهي ته ظهور ڪري.“ صوفين جي هڪ جڙتو حديث موجب خدا تعاليٰ فرمايو آهي ”ڪُنْتُ ڪنزاً مخفياً فاُحبت ان اعرف فخلقت الخلق لڪي اعرف“ يعني ”مان هڪ لڪل خزانو هوس، ٻانهم ته سڃاڻجان، تنهنڪري هيءَ خلق پيدا ڪيم ته سڃاڻجان“.

انسان انهيءَ اندروني الاهي ارادي جو راز آهي. انسان جي نه هجي ته خدا جي خدائي نه رهي:

هؤ پڻ ڪونهي هين رئي، هي نه هنهان ڌار
الانسانُ سِرّي وَ انَا سِرّهُ، پروڙج پچار
ڪندا ويا تنوار، عالم عارف اهڙي.

آن جي لاءِ هي جوڙون جوڙيائين، آسمان بڻايائين، زمين پٿريائين، ساري ڪائنات کي ڏينهن جو سج مان ۽ رات جو چنڊ ۽ تارن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مان روشن ڪيائين. پوءِ آدم کي پنهنجي صورت ۾ خلقيائين.
”خَلَقَ آدَمَ عَلَيٰ صُورَتِہ“ ۽ کيس سيني شين جو علم ڏنائين
۽ هدايت ۽ گمراهيءَ جا ٻه رستا ڏيکاريائين. جڏهن ابليس گمراه
ڪيس تڏهن ارضي زندگي جو تلخ تجربو چکڻو پيس، اتيئي وڏيو
ويڇيو، ۽ اتيئي انسان ذات جي واڌاري جو ڪارڻ بڻيو. اهڙي
طرح وحدت مان ڪثرت ٿي، ٻر سيني جي واتان هيءَ وائي
نڪتي ”اسين پانهان، تون ڏٺي“.
سيڪنهن وٿ ۾ ڪانہ ڪا نشاني آهي، جا خدا جي وحدانيت
جي شاهدي ڏئي ٿي:
وَ فِي ڪُلِّ شيءٍ لہ آيۃٌ - يَدُلُّ عليٰ انّہ واحد
سيني جو هلڻ هوت ڏي آهي، ۽ آخر اها ڪثرت وحدت ٿيڻي
آهي. ”ڪُلُّ مَنْ عَلَيها فَانٍ و يبقيٰ وَجْهُ رَبِّڪَ ذُوالجَلال
وَالاڪرام“. ڪرو ڪو جو جيڏيڪي پاڻ کي ماري مات ڪري
۽ وحدت جي وهانءَ ۾ شامل ٿئي!

نابوديءَ نيئي، عبد کي اعليٰ ڪيو
صورت ۾ مخفي ٿيا، صورت پڻ سيئي
ڪتبي آت ڪيهي، ڳالهہ پريان جي ڳُجهہ جي.

شاه لطيف رحه ۽ رومي*

اهڙي عنوان تي مضمون لکڻ، گويا اهڙن ٻن شاعرن جي وچ ۾ ڀيٽ ڪرڻي آهي، جن جي زماني ۽ ماحول جي وچ ۾ زمين ۽ آسمان جو تفاوت آهي، گويا اِبسن جي شيڪسپيئر سان، يا مارلو جي گئيٽي سان مشابهت ڪرڻي آهي.

چه نسبت خاک را با عالم پاک.

دهقاني سنڌ جي شاعر شاهاڻي شاه جو مقابلو جلال الدين روميءَ سان ڪرڻ ئي عبث آهي. رومي اهو شاعر يڪتا ۽ بي مثال آهي، جنهن جي باري ۾ چيو ويندو آهي ته هو ٻين شاعرن تي عقاب وانگر اڏامي ٿو.

آنجهاني محترم استاد ڊاڪٽر نڪلسن، جنهن جهڙو روميءَ جو گهڙهو اڀياس اڄ تائين ڪنهن به نه ڪيو آهي، جهڙيءَ طرح شاه لطيف جو اونهو مطالعو اڃا ڪنهن به سنڌي نه ڪيو آهي. سو روميءَ کي دنيا جي سڀني صوفي شاعرن ۾ وڏو ليکي ٿو ۽ ڪانئس اڳ "هرمن ايٿي روئيءَ" کي سڀني قرون جي "وحدت الوجودي" شاعرن ۾ بزرگ شمار ڪيو آهي. اِها ڪا اجائي لاف گزاف ناهي، بلڪ حقيقت آهي. تنهن ڪري شاه کي روميءَ سان ڀيٽڻ، جنهن جي محيط ۽ بلنديءَ کي رواجي شاعر هرگز پهچي نه سگهندا، وڏو ظلم ۽ حيف آهي. شاه بيشڪ پنهنجي دائره ۽ نوع ۾ لاثاني آهي، ۽ سنڌي شعر جي صاف چشمي مان ٽيڪون ڏنيون اٿس، ۽ مقدس ڪلام خارجي اثرات کان پاڪ آهي، پر مون کي ڪل ونندي آهي، جڏهن ڪي اديب، جهڙوڪ ڊاڪٽر ٽرمپ، مرحوم شمس العلماء ميرزا قليچ بيگ، آنجهاني ڊاڪٽر

* ماهنامي "نئين زندگي"، نومبر ١٩٥١ع تان ورتل.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪربخشاڻيءَ ڊاڪٽر سارلي، چوندا آهن تہ شاہ تي روميءَ، حافظ ۽ جاميءَ جو گهڻو ۽ گهاٽو اثر آهي. اِها دعوا سراسر غلط آهي. شاہ جيڪڏهن ڪنهن جي پيروي ڪئي آهي، تہ سنڌ جي قديم بزرگن جهڙوڪ قاضي قاضن، شاہ ڪريم، لطف الله قادريءَ، شاہ عنايت رضويءَ ۽ ميين عيسيٰ جي ڪئي آهي. سنڌس شعر جو قالب توڙي مضمون فارسي شاعرن جي ڪلام کان بالڪل نرالو آهي.

جيڪڏهن هيتي هُتي شاہ جي خيال ۾ روميءَ يا ٻين فارسي شاعرن جون جهلڪيون ڏسڻ ۾ اچن ٿيون، تہ انهيءَ جي اها معنيٰ نہ آهي تہ ڪو هن چاڙهي واڙهي پنهنجا خيال انهن کان اڌارا ورتا آهن. مثلاً عام طور چوندا آهن تہ مثنوي جو پهريون بيت:

بشنو از ني چون حڪايت ميڪند
از جدائيها شڪايت ميڪند.

تنهن کي شاہ هن طرح ادا ڪيو آهي:

وڍيل ٿي وايون ڪري، ڪنل ڪوڪاري
هن پن پنهنجا ساريا، هوءَ هنجون هڏن لاءِ هاري.

پهرياڻين تہ هي بيت فارسي بيت جو ترجمو ناهي؛ پيو تہ هن بيت جو قرينو سمجهيءَ مان آهي، ۽ نڙ مان ڪوبہ واسطو نہ اٿس؛ ٽيون تہ سنڌي بيت جي قرات خود مشڪوڪ آهي، ۽ جدا جدا نسخن ۾ مختلف ڏنل آهي؛ ۽ چوٿون تہ هن بيت جي ماقبل يا مابعد مان اِها خبر نٿي پوي تہ اهو بيت ڪو شاہ جو آهي، يا مثلاً شاہ جو هي بيت:

پڙاڏو سو سڏ، ور وائيءَ جو جي لهين
هئا اڳهر گڏ، پر پڌڻ ۾ پسي ٿيا.

انهيءَ بابت چيو ويندو آهي تہ روميءَ جي هيٺين بيت جو ترجمو آهي:

آن ندا ڪش اصل بر بانگ و نواست
خود ندا آنست و اين باقي صداست

اگرچہ معنيٰ اڳ ڀڳ ساڳي آهي، پر طرز ادا بالڪل نيارو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

آهي. تنهن ڪري اٿين ڪين چئبو ته شاه انهيءَ فارسي جي بيت جو هوبهو ترجمو ڪيو آهي.

يمن ڪلياڻ جي پنجين فصل ۾ روميءَ جو نالو ٢ دفعا ورتو اٿس، پر جيڪي بيت انهيءَ تي ٻڌل آهن، تن جي اچا درست پڙهڻي به معلوم نه ٿي آهي، نڪي ڪي وري ماريءَ مثنويءَ مان ڪو انهن جو پرو پوي ٿو، نڪي ڪي رومي ۽ چيني نقاشن جي ڳالهه ڏي ڪو منجهن اشارو آهي. نه وري "ايڪ قصر، در لڪ" جي تمثيل مثنوي ۾ آهي.

قصو هيٺن آهي ته ساري دنيا جي صوفين جي هڪ زبان آهي. دنيا هنن لاءِ غير موجود آهي، ۽ اڻ موجود ۽ غير حقيقي ڏي هئو لونڻو به نٿا ڦيرين. پرڪار وانگر هو هڪڙيئي مرڪز تي پيا ڦرن ۽ سندن اعمال توڙي افڪار انهيءَ نقطي تي ٻڌل آهن. اهي ڪڏهن به پنهنجي ٽيڪي کان پري نٿا وڃن. ستارن وانگي هڪ خاص فلڪ ۾ چڪر ڏيئي رهيا آهن. تنهن ڪري سڀيئي صوفيانه خيال ۽ ڪتابتون هڪڙيئي رنگ ڍنگ جا آهن ۽ هڪڙيئي روحاني تجربي جو دفتر آهن. اهوئي سبب آهي جو ساري جهان جي صوفين جا خيال ۽ عبارتون ساڳيون آهن.

روميءَ وانگر شاه جي ڪلام ڪي به ڪا خاص ترتيب ۽ تنظيم ڪانهي. سندس خيال موتين وانگر ڪنڊڙيا پيا آهن ۽ ڪٿي ڪٿي ڪچ ڪوڏين سان به رليل مليل آهن. نڪي ڪي وري سندس صوفي خيالن جي اظهار لاءِ ڪي خاص اصطلاح معين آهن، جي اندلس جي مشهور صوفي ۽ "وحدت الوجود" جي پايي وجهندڙ "ابن العربي" پهريائين پهريائين گهڙيا، ۽ جنهن جو اثر سڀني صوفي شاعرن ۽ لکندڙن تي نمايان آهي. انهيءَ ڳالهه ۾ ڪو شڪ نه آهي ته شاه جو سارو ڪلام اسان جي هٿن تائين نه آيو آهي، جو اسين انهيءَ باري ۾ پنهنجي راءِ بدلايون. اصلوڪي رسالي جو نسخو شاه پنهنجي هٿن سان ڪراڙ جي ڍنڍ ۾ پوڙي ڇڏيو هو ۽ موجوده رسالو سندس مريدن جي دماغ ۽ حافظي جو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

نتيجو آهي، جنهن ۾ ڪيترائي ڪرا ۽ ڪوڙا بيت اچي ويا آهن. شمس تبريز وانگي نڪا شاه ڪاني ڪرامت هلائي ۽ نڪي سندن مريدن، جو سربستو سلامت پاڻي مان ٻاهر نڪري اچي. سندس ڪلام جي پختگيءَ ۽ تنوع ۽ مالا ماليءَ بنسبت هيئن چئي سگهجي ٿو ته شاه کان گهڻو زمانو اڳي سنڌڙي سچن صوفين ۽ بزرگن جو آڪاڙو هئي، جنهن ڪري سندس شعر متقدم صوفين ۽ شاعرن جي خيالن ۽ معنائن مان معمور آهي. سندس ڪلام جي لساني ۽ سلاست، نغمي ۽ سُر لاءِ هي سبب ڪافي آهي ته شاه خود هڪ باڪمال راڳينڊڙ هو، جنهن ڪري سندس حاذق هٿن ۾ اڳين شاعرن جي کهري ۽ ڦڪڙي ٻاڻي، سلوڻي ۽ سُرَ واري ٿي پئي. جيئن ڊاڪٽر سورلي چيو آهي ته ”شاه پهريون ٿي شخص هو جنهن سنڌي زبان جو تخيلي استعمال ڪيو“. هن پنهنجي ٻاجهاريءَ ۽ شيرين زبان ۾ اهيئي خيال ادا ڪيا، جي سندس وقت ۾ مروج هئا.

شاه جي عبقريت بذاته تغزل ڏي مائل آهي، ۽ سندس عشقي شعر ۾ ئي صوفيانہ خيال سمايل آهن. سيني ڳالهين جو مرڪزي موضوع آهي 'عاشق جو معشوق کان جدا ٿيڻ؛ عاشق جي معشوق لاءِ تلاش ۽ سندن آخري ميلاپ؛ جو اڪثر جسماني موت بعد حاصل ٿئي ٿو.' اها جستجو اڻ ٿڪ، دائم ۽ بي انتها آهي. اها سرگرداني عاشق کي مرگهہ ترشنا جي جل وانگر هرڪائي، کيس لڳاتار ڳولا لاءِ همٿائي ٿي، تان جو انهيءَ طلب ۾ مرندي، وڏي وڇوڙي بعد پنهنجي يار سان وصال پائي ٿو. جيئن تلاش زياده تيئن طلب ۽ سڪ زياده؛ عشق جي وات ۾ فوري وصال سالڪ کي خام ۽ ڪچو بنائي ٿو. شاه انهيءَ پي در پي تانگهہ ۽ طلب ڏانهن ڪيترين ئي جاين تي اشارو ڪيو آهي:

ڳوليان ڳوليان مَ لهان، شال م ملان هوت
من اندر جا لوت، مچڻ ملڻ سين مائي ٿئي.

فوري وصال جي ڪري اندر جي لوچ وسامي وڃي ۽ سالڪ جي

اصلي مقصد کان رهجيو وڃي. اهو عاشق لاءِ صنم آهي، جو دل کي دوست جي ديدار کان رهائي ٿو:-

صنم سوڙي پانءِ، جو دل رهائي دوست کان.

تنهن ڪري جيڪڏهن مرڻ کان پوءِ قيامت جي ڏينهن به جيڪڏهن دوستن سان ميڙاڻو ٿئي، ته وڏي غنيمت آهي:

جي قيام سڄڻ، ته ڪر اوڏا سپرين
تنهان پوءِ سڄڻ، واڌايون وصال جون.

اها ابدي زندگي ڪيئن پلئہ پوي؟ مرڻ کان اڳ مرڻ سان، "موتوا قبل ان تموتوا". شاه فرمائي ٿو:

مري جيءُ ته ماڻيين، جانب جو جمال
ٿئين هوند حلال، جي پند اهائي پاڙيين.

۽ وري:

مرڻا اڳي جي مئا، سي مري نہ ٿيا مات
هوندا سي حيات، جيئڻا اڳي جي جيا.

شاه اول ۽ آخر هڪ موحد مسلمان آهي، ۽ شاه جو تصوف سراسر اسلامي تصوف آهي. هو خدا جي وحدانيت طرح طرح سان ڳائي ٿو:

وحده لا شريڪ له، اي هيڪڙائي حق
ٻيائيءَ کي ٻڪ، جن وڌو سي ورسئا.

اها وحدت وري ڪثرت ڪري ظهور ۾ اچي ٿي، پر ڪنهن به طرح خدا جي احديت کي جوکو نٿي رسائي. جيئن سمونڊ جي سطح تي سهسين لهرون هونديون آهن، اگرچه هيٺان پاڻي سيتل ۽ صاف رهندو آهي:

لهرين لک لباس، پاڻيءَ وهڻ هيڪڙو.

سڀ شيون، ماڻهو، مرون، پکي پکڻ ۽ وڻ ٽڻ، سڀئي هڪ آواز سان پڪاري رهيا آهن ته: هو هيڪڙو آهي ۽ خود پاڻ "هو" آهن ۽ "هن" ۾ پنهنجو وجود وڃائي، منصور وانگي سوريءَ جا سزاوار آهن:

جر ڙر ٽڪ تنوار، وحدت وائي هيڪڙي
سپيئي شــيءِ ٿيا، ســوريءَ سزاوار
هنهين منصور هزار، ڪهي ڪهندين ڪيترا.

انهيءَ وحدت‌الوجوديءَ جي واڪ بعد شاه صاحب الله جي پياري رسول جي ثنا ۾ سر جهڪائي ٿو، جنهن الله جي وحدانيت کي قائم ڪيو، هو عجب ۾ آهي ته اهڙي ڪارڻيءَ کان بندو چو ٿو ڪترائي، ۽ اهڙي عجيب هستيءَ کي ڇڏي، پين فاني وجودن ڏانهن پڙڪي؟

وحده لا شريڪ له، جان ٿو چئين اينءَ
تان مڃ محمد ڪارڻي، نرتون منجهان نينهن
سو تون وڃيو ڪيئن، نايين ڪنڌ پين کي؟

ان کان پوءِ هو حقيقت محمدي ڏانهن اشارو ڪري ٿو، جنهن جي وڏيڪ اپٽار خواجه محمد زمان ۽ مخدوم عبدالرحيم گرهوڙيءَ ڪئي آهي:

عاشق چؤ م ان کي، م ڪين چؤ معشوق
خالق چؤ م خام تون، نه ڪين چؤ مخلوق
سلڇ تنهن سلوڪ، جو ناقصيائـي نڳيو.

خواجه صاحب انهيءَ حقيقت کي هن ريت واضح فرمايو آهي:

عجب جهڙي ڳالهه، آهي حقيقت حبيب جي
نڪي ڇئبو ســو ڏٺي، نڪي مخلوقا
شفق جيءَ ساڃاءِ، جامع ليل نهار کي.

رسول الله صلعم انساني ڪمال جي بلند ترين افق تي هو. اهو سنڌو جو الوهيت کي انسانيت کان جدا ڪري ٿو، شفق وانگر، جا نڪي ڏينهن آهي نڪي رات. انسان جي روحانيءَ ترقيءَ جي حد ۽ حساب ناهي. اها لا متناهي ۽ لا حد آهي، بشرطيڪ هو پنهنجي وجود کي حقيقي وجود ۾ وڃائي:

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

نـڪـا ابـتدا عـبــد جـــي، نڪا انتها
جن سچاتو سپرين، سي وڃڻ ڪي وياء

نابوديءَ نيٺي، عبد ڪي اعلـيٰ ڪيو
مورت ۾ مخفي ٿيا، صـــورت ۾ سيٺي
ڪبي ات ڪيھي، ڳالھ پريان جي ڳجھ جي.

اھڙا ۽ ٻيا انيڪ خيال، دنيا جي سيني صوفين آد ڪان ڳايا آھن.
شاھ انھن کي پنھنجو رنگ روپ ڏيٺي سنڌي ويس ڍڪايو آھي.
اھڙن خيالن جي وستار ڪرڻ لاءِ دفتر گھرجن.

جبر ۽ اختيار

يا تقدير ۽ تدبير جو مسئلو (شاھ جي نظر ۾) *

اوائلي مسلمان بلڪل سادا سودا ۽ پورڙا انسان هئا. منجهن ڪوبه عقل ۽ حڪمت جو ذهني مونجهارو نه هو، الله ۽ رسول جا احڪام بنان ڪنهن چون چرا جي مڃيندا هئا. الله ۽ رسول جي وات ۾ سندن سر سدائين تريءَ تي هوندا هئا. جيڪي به فرمان الله ۽ رسول جي طرفان صادر ٿيندا هئا، تن جي هو بلا ترڪ تعميل ڪندا هئا. جيڪي سهڻين فرمايو سو سڀوئي سچ هو. ڪنهن به حجت ۽ دليل يا شڪ شبهي بغير ان ڪي اکين تي رکندا هئا. دنيا سندن لاءِ آخرت جو اسباب هئي، تنهنڪري مرڻ کان موشو نه ڪندا هئا. جان ۽ مال ۽ اولاد سڀ الله ۽ رسول کان گهٽ پيارا هئن، تنهن ڪري هر قرباني لاءِ هميشه تيار رهندا هئا.

شيخين (رضي الله تعاليٰ عنهما) جي زماني بعد مسلمانن کي دنيوي دولت ۽ ثروت حاصل ٿي، جنهن ڪري منجهن ڏفير ۽ نفاق منهن ڪڍيو. حضرت ابوذر رضه جهڙا دلير اصحابي ماڻهن کي مال ميڙڻ کان زجر ۽ منع ڪرڻ لڳا، ليڪن دنيا جي چوس بڇڙي آهي، تنهن ڪري دولت پسند ماڻهن، اسلام جي ظاهري احڪامن جي آڙ وٺي، حضرت ابوذر رضه ۽ حضرت صهيب جهڙن عاليمقدار انسانن جو خيال نه ڪيو، ۽ اهڙي طرح دنيا ۽ دين ٻئي هٿان وڃايائون.

ڦريا پسي ڦيڻ، ڪرين ڪير نسم چڪيو
دنيا ڪارڻ ڏيـن، وڃائي ولها ٿيا.

باري تعاليٰ جي پلن پانهن دنيا جي زمر ۽ زخرف کان

* ماهنامي ”نئين زندگي“، مارچ ۱۹۵۴ع تان ورتل.

ٻاسو ڪري، زهد ۽ رياضت جو رستو اختيار ڪيو. ويتر جو بنو اميه جي ڏينهن ۾ عيش عشرت ۽ بدڪاري وڌي ويئي، تنهنڪري سچا مسلمان شهري زندگي کان گوشو ڪري، تنهائي ۾ گذارڻ لڳا. اهڙي طرح رفتي رفتي زاهد ۽ عابد ڦري صوفي ٿي پيا، جن پنهنجو سارو ڌيان باطن جي صفائيءَ ۽ الاهي عبادت تي صرف ڪيو.

اصحابن سڳورن جي ئي ڏينهن ۾ منافقن جي ٽولي زور ورتو. يهودي، نصراني ۽ ايراني نو مسلم، جن کي رسول پاڪ ۽ اصحابن ڪرامن جي صحبت نصيب نه ٿي هئي، ۽ اسلام جي قبولڻ بعد پنهنجا موروثي خيال ۽ عقيدا پاڻ سان کڻي آيا، تن صاف دل ۽ سادن مسلمانن جي دل تي طرحين طرحين جا شبها ۽ شڪوڪ وڌا. عبدالله بن سبا جهڙي مڪار يهوديءَ جرات ڪري حضرت علي کي ”انت انت“ ڪري سڏيو يعني ”تون هين تون“ يا ”الله آهين“. نصرانين وري حضرت عيسيٰ جي ٻٽيءَ طبيعت جو اصول پکيڙيو، يعني حضرت عيسيٰ جي شخصيت ۾ ناسوتيت ۽ لاهوتيت ٻئي موجود هيون. اهڙن عقيدن پوءِ وڃي تصوف جي رستي رنگ برنگي گل پيدا ڪيا. فلسفي ۽ سفسطه جي اڀياس ڪري، الوهيت ۽ رسالت، حيات ۽ ماوراءَ الحيات بابت، مسلمانن ۾ عجب عجب خيالن نشونما ورتي. ”قدريه“ ۽ ”جبريه“ طريقن جو به ان وقت ڏاري بنياد پيو، جنهن ڪري مسلمان يا ته بلڪل ڇڙواڳ ۽ مطلق العنان بنجي پيا، يا ته ذهني تعطل ڪري ڪارآمد عملن کان عاري رهيا.

ـ جبريه فرقي وارن اظهار ڪيو ته انسان مجبور ۽ لاچار آهي، پنهنجي وس ۾ پاڻ وهيڻو ناهي. سندس اعمال ۽ افعال ٻي ڪنهن بالا هستي جي رحم ۽ ڪرم تي منحصر آهن. پاڻ هڪ هٿ وسيڪو لاٺون آهي، جنهن کي ڪو ڦيرائيندڙ پنهنجي مرضي موافق پيو ڦيرائي؛ يا ڪا اندر سيا جي پتلي آهي، جنهن کي پردي پٺيان ڪو بازيگر پيو نچائي ۽ ڪڏائي. بهرحال هو پنهنجن ڪن لاءِ جوابدار ناهي، جيڪي پنهنجي مقدر ۾ لکيل آهي سو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اوس ڏيڻو آهي، تنهنڪري سنديس ڪوشش بيسود ۽ سعيو اجايو آهي. جيڪي لوح محفوظ تي اُڪريل آهي، سو اڻ ٽر آهي. ڀوءِ انسان ڪري ڪيترو ئي حيلو وسيلو ڪري ۽ هٿ پير هلائي، جيئن سونهاري شاهه فرمايو آهي:

توڙي ولاڙون ڪرين، توڙي هلين وڪ
ليکي منجهان لک، ذرو ضايع نه ٿئي.

—

لکيو جو نراڙ، سو انگ ڪياڙي نه وهي
ٻاڙيو ويٺي ٻاڙ، جيڪي لالن لکيو لوح ۾.

—

جتي جيتريون، لکيون لوح قلم ۾
تتي تيتريون، گهڙيون گهارڻ آئيون.

مر سڀڻي ۾ پڻ ساڳيو خيال هن طرح نروار ڪيو اٿس:

آءُ ڪمر ٻاڌان اينءَ، نه جر گهڙيءِ جو ڪو ٿيي
قضا ٻا ڪريم جي، تنهن ڪان ڪنڌ ڪڍبو ڪينءَ؟
هڪ لکيي ٻيو نينهن، آڏي اوليس اول ۾.

—

نه ڪانيءَ نه ڪانهن، نه ڪو ڏوهه قلم جو
انگ اڳيئي لکيو، جتي رسي نه ٻانهن
ڪنهن کي ڏيان ڏانهن، جيئن قضا قلم وهائيو.

ٻانهي جي من ۾ هڪڙي، خاوند جي من ۾ ٻي. سنديس لطف ئي ٻيڙين مان لنگهائي پار ڪري ٿو:

هڪ جا ٻانهي من ۾، ٻي جا ڪري الله
تنهن واحد کي واهه، جو ستڙ سڀئي ڪري.

—

هڪ جا ٻانهي من ۾، ٻي جا الله ڪري
ٻاڍهي وڃي ڪن ۾، ٻاڍهي ڪنديءَ ني.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اهڙا گهڻيئي بيت شاهه جي ڪلام ۾ نڙيا پکڙيا پيا آهن.

قدريه فرقي وارن جو وري خيال آهي ته انسان خودمختار ۽ فاعل، ۽ پنهنجي اعمالن ۽ افعالن لاءِ ذمي آهي، ۽ ارادي ۽ عزم جو مالڪ آهي. سندس وجود ۾ اهي زبردست مخفي قوتون رکيل آهن، جن جي وسيلي هو ڪائنات جي ڪايا پلٽ ڪري سگهي ٿو. مطلب ته هو هر ڪنهن نموني آزاد آهي، جو چاهي سو ڪري. اهل قدريه کان اهو وسري ويو ته اهي مخفي طاقتون، جيڪي انسان جي وجود ۾ وديعت آهن، تن جو سرچشمو اها طاقت آهي، جنهن کان مٿي ٻي طاقت ڪانهي، ۽ اڪثر اوقات هو خسيس ۽ آسان شين حاصل ڪرڻ کان عاجز آهي.

بهرحال انسان هميشه انهيءَ مسئله ۾ رهيو آهي ته آيا هو خود اراده ۽ مرضي مختار آهي يا مقيّد ۽ مجبور! منصور حلاج پنهنجي ڪتاب ”طواسين“ ۾ آندو آهي ته ابليس جي انڪار جي بناء هن ڳالهه تي هئي، ته هو ناچار ۽ بيوس هو ۽ اها نافرماني سندس حق ۾ تورات لکيل هئي. ربّ تعاليٰ کيس امر ڪيو ته آدم کي سجدو ڪر، پر سندس مشيّت ۾ ائين هو ته ابليس ان کان انڪار ڪري، نه ته هو ضرور الاهي فرمان جي اطاعت ڪري ها. ڇاڪاڻ ته الله تعاليٰ جو ارادو اڻ ٽر آهي، پر ابليس جي اها حجت غلط هئي. ربّ تعاليٰ جو امر ته ابدي، مگر سندس ارادو يا مشيّت، ۽ سندس ان بابت اڳئي علم ته آيا انهيءَ ارادي جي اطاعت ڪجي يا انڪار، سو خلقيل آهي، تنهنڪري امر جي ماتحت ۽ تابع آهي. نيڪي ۽ بدي بيشڪ الله تعاليٰ جي ارادي اندر آهن، پر الله تعاليٰ فقط نيڪي جو امر ڪري ٿو، هن جي مرضي ناهي ته اسين پنهنجي ڏوهه، بديءَ جا مرتڪب ٿيون. حلاج کي خود انهي الجهن ۽ مونجهاري جو احساس هو. جيئن ته پاڻ هڪ شعر ۾ چيو اٿس:

مايفعل العبد والاقدار جاريه
عليه في ڪل حال، ايها الرائي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

القاه فـي اليم مكتوفا و قال له
اياك اياك ان تبتل بالماءِ.

[پاڻهو ڇا ٿو ڪري سگهي جنهن حال ۾ تقدير ان تي هردم جاري آهي. اي اکين وارا، خدا ڪيس پاڻهون پڻيءَ پاڌون بڌي وڏي دريا ۾ اڇلايو، ۽ چيائين ته خبردار خبردار، متان پاڻ ڪي پاڻي سان پسايو اٿئي!]

ساڳيو خيال هڪ فارسي شاعر هن طرح ادا ڪيو آهي:

درميان ـ قعر ـ دريـا تختهء بندم ڪردهء
باز مي گوئي که دامن تر مکن هشيار باش.

[يعني، دريا جي تري ۾ ڦرهي سان بڌي ڦٽو ڪيو اٿئي ۽ الٽو ٿو چئين ته خبردار، دامن آلي نه ڪجانءِ!] منصور جي پوئين سٽ آئي ڏيان ڌريو ۽ ڏسو ته سهڻي شاه لطيف ڪيئن نه ان جو سنڌي ۾ سنو نقل ڪيو آهي! فرمائي ٿو:

مون ڪـي مون پرين، پڌي وڌو تار ۾
آپـا ائين چـــون، مڇڻ پاند پسائيين.

انهيءَ مان اوهان کي معلوم ٿيندو ته شاه صاحب جو عربي توڙي فارسي تي ڪيتري قدر نه عبور هو. هي جو عام طرح گمان ڪيو ويندو آهي ته شاه فقط 'الف' جو اکر پڙهيو ۽ بلڪل اُمي ۽ ظاهري علومن کان غير واقف هو، سو سراسر غلط ۽ بي بنياد آهي. شاه صاحب ۽ مخدوم معين‌الدين ٺٽويءَ جي فارسيءَ ۾ اويسي طريقي بابت خط و ڪتابت پڻ انهيءَ عاميانې عقيدي جي ترديد ڪري ٿي.

ليڪن شاه صاحب هرگز "جبري" نه هو. ڪيس انساني سعيي ۽ الله تعاليٰ جي لطف ۾ پورو يقين هو. انهيءَ عقيدي جو حل خود پاڻ بتائي ٿو ته پاند پسائڻ کان ڪيئن پالهو ٿجي، ۽ ڪيئن هن گپ پرٿي گدار ۾ پئي، پاڻ کي گناهن کان پاڪ ۽ آجو رکي. سوال ٿو پڇي:

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پيو جو پاتار، سو ڪيئن رُسڻان پالهو رهي؟
سالڪ سون سيڪار، ڪو پهه انهيءَ پاند جو.

جواب ۾ فرمائي ٿو:

شريعت سڄاڻ، ڪر طريقت تڪيو
هنيون حقيقت ڳڏيو، ماڳ معرفت ماڻ
هوئج ڏابوتي ساڻ، ته پُسڻا پالهو رهين.

هن مان ڏسبو ته شاهه صاحب نڪي مطلق ”جبري“ هو، نڪي مطلق ”قدري“. بلڪ ٻنهين جو اوسط، جيئن هڪ اعتدال پسند مؤمن کي جڳائي. سنديس تعليم آهي ته سڪٿي توڪل نه ڪجي. بلڪ ويهن نهن جو زور لائي ڪوشش ڪرڻ گهرجي، پوءِ جيڪڏهن ڪاميابي حاصل ٿي ته واهه واهه، نه ته تسليم اختيار ڪجي. ڇو ته، مالڪ تعاليٰ جي مرضي ۽ مشيت انهيءَ ۾ هئي. انهي تسليم جي منزل ۾ انسان ڪڏهن نراس ۽ نااميد نٿو ٿئي، پر هميشه توڙ ڏي تاڻيندو رهي ٿو. جيستائين ڪ انساني ڪوشش ۾ الاهي لطف کيس منزل مقصود تي پهچائي.

سيڻي سبحان جي، ڪر حوالي ڪم
ٿي تحقيق تسليم ۾، لاهي غم وهم
ته قادر ساڻ ڪرم، حاصل ڪري حاج تو.

سيدنا عمر رضه انهيءَ باري ۾ ڪهڙو نه مناسب ۽ معقول فرمايو آهي:

لايقعد حدکم عن طلب الرزق و هو يقول:
للهم ارزقني، و قد علم ان السماء
لا تمطر ذهبا و لا فضة.

[اوهان مان ڪوبه ائين ڇٽي روزيءَ جي طلب کان ويهي نه رهي ته يا الله مون کي رزق ڏي. حالانڪ پوري پروڙ اٿس ته آسمان نڪي سون جو مينهن وسائيندو آهي ۽ نڪي رپي جو.]

شاهه صاحب به فرمائي ٿو ته: غفلت ڇڏ، سنجهيئي سمهي نه رهه، سج بيٺي پنڌ پؤ ته ڳاڙهي سج وڃي مطلب کي ميڙين ڪجهه ڪت ڪجهه ڪنب، ڪجهه تون رڙهه ته ڪجهه محبوب

تو ڏانهن رڙهي، تاڙي هڪ هتي نه وڃندي آهي. قسمت کي ڏوھ ڏيڻ اجايو آهي:

سُتيئين سنجهيئي، منهن ويڙهـي مئن جيئن
اوجاڳو اکين کـي، چاتئي نـــه ڏيئي
هتان تو ٻيئي، ٿي ڪڇو ڪيچين کي ڪرين.

—

لـڙه، لاڙائـو ٿيو، هلـي ڪـــر همت
سج ساموهن منهن ۾، ڪـَهه ۾ ڪج مَ ڪٽ
سپيريان جي ست، ڳاڙهي سج ڳالهه مڙين.

—

هي تو وڃي هوت، آءُ ڪ اڳيري ٿيان
متان چوي بلوچ، ڪميڻيءَ ڪان ڪين ٿيو.

شاه وٽ ويسلو ٿي وهڻ وڏو عيب آهي. ڪشالو ۽ ڪوشش لازم آهي. بلڪ انسان آدم ۽ سعيو انهيءَ لاءِ ٿو ڪري، جوء هو نتيجي کان بي خبر آهي. سندس جهد ۽ محنتون سندس لاعلمي ڪري آهن:

چاڙهي جي چاتوم، ٻوندو فاق فراق جو
تـه اکر ارادت جو، ڏريان ٿي ڏوتوم
پوءِ تان ڪونه ڪئوم، هوند ڪشالو ڪيچ ڏي.

هر حالت ۾ ربّ جي رحمت، بندي لاءِ تسلي ۽ تسڪين جو باعث آهي. سچي ٻانهي لاءِ سياڳ ۽ اياڳ هڪ سمان آهي. الله وٽان سڀ نيڪي ۽ خوبي ۽ سياڳ آهي. نياڳ ۽ ناڪامي ۽ بدي سڀ پنهنجي عملن جي شامت آهي. يا مور ڳو هيئن چئجي ته سياڳ توڙي اياڳ ٻئي خدا جي طرفان آهن. ٻانهي کي هر حال ۾ تسليم ڪرڻ جڳائي. ربّ تهاڻا سيڪنهن شيءِ متان قادر آهي. مارئي جي حق ۾ شاه صاحب فرمائي ٿو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪونهي قادر ڪو ٻيو، آنين جو اياڳ
قل لن يصيبنا الا ما كتب الله لنا، اي
معذرت ماڳ
سيوڻي سڀاڳ، مارڻيءَ مساوي ٿيو.

اهوئي هڪ سچي مومن جو عقيدو هئڻ گهرجي، اهڙوئي عذر بندي لاءِ راحت ۽ اطمينان جو باعث آهي.

در طريقت هرچه پيش سالک آيد خير اوست
در صراط المستقيم اي دل کسي گمراه نيست.

ڀٽائي جي ڪلام ۾ وحدت الوجود جو مسئلو*

وحدت الوجود يا همه اوست (سڀ ڪجهه اهوئي آهي)، تصوّف جو روح ۽ روان آهي. اڪثر صوفي عارف انهيءَ مت تي هليا آهن. پر ان جو تعبير ڪرڻ اهڙو ته نازڪ آهي، جو هڪ قدم هيڏانهن يا هوڏانهن الحاد ۽ اشراڪ جي اوڙاهه ۾ اڇلايو ڇڏي. جتي ”گهگهريا گهڻ چاڻ، موڙهي مت مڃائيين“، آتي هن اڻڄاڻ پنهنجي تنتن. ٻيل پراڻي پاڪڙي اجهڪار ۾ اوهري آهي، يا الاهي امن مان پار اڪارج!

جت مڃي تڙ پيڙ تڪ، ٻيڙو آتي ٻيلهي وڙوم
لهر لوڏي ڪان الاهي، امن مان ٻيڇاءِ پار.

ان ڪپيري ۾ پهر پائڻ ٿي آهي مير تان مانگهو لاهن. يا الله! تون ئي بر جو بوراڻو ۽ راهه جو رهبر آهين. تنهنجي ئي توهه جي طلب آهي، تون ئي دستگيري ڪري، هن ٻيڙاه مان ٻاهر ڪڍ!

ڪائنات ۾ ڪابه شيءِ مفرد ناهي، ۽ نه ڪنهن مفرد شيءِ جو تصوّر انساني ذهن ۾ پيدا ٿي سگهي ٿو. جيستائين شيءِ ڪي صورت ناهي، تيستائين ان جو خيال ۾ اچڻ محال آهي. انهيءَ ڪري جيڪڏهن باري تعاليٰ جي ذات ڀانءِ ڪائنات جي شين وانگي هجي ها، ته هوند انهن وانگر اسان جي تصّور جي دائري اندر اچي سگهي ها. اها هڪ مجرد حقيقت آهي، جا اسان جي عقل ۽ فهم، قياس ۽ وهم کان بالاتر آهي:

اے برتر از خیال و قیاس و گمان و وهم
و از هرچه گفته اند شنیدیم و خوانده ایم

---

* ماهناسي ”نئين زندگي“، سيپٽمبر ١٩٥٦ع تان ورتل

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

دفتر تمام گشت و باخر رسيد عمر
ما هم چنان در اول وصف تو مانده ايم.

صوفي سڀوڙا چوندا آهن ته ذات پاڪ هڪ مجرد حقيقت آهي، سا هڪ وجداني ۽ بديهي ڪيفيت آهي، روحاني ڪشف آهي، اندر جو آواز آهي. سڀ شيءِ ان جي احديت ۽ وحدانيت جي گواهي ڏيئي رهي آهي: ”و في ڪل شيءِ له آية تدل علي انه واحد“، ۽ حضرت سلطان الاولياء خواجه محمد زمان لنواري واري فرمايو آهي ته:

ٻل ٻل پوءِ پچار، ملڪ ۾ مشق جي
ڪڪ ٻن ڪن اقرار، اسين ٻانها تون ڌڻي.

خالق ۽ مخلوق، عبد ۽ معبود، ظاهر ۾ ٻه نياريون شيون آهن. انهن مان ڪابه ٻيءَ ۾ مدغم نٿي ٿي سگهي.

”آنا عبد“ ”معبود تون“، ات نڪو شرڪ نه شڪ
پچارون ٻرين جون، محبتين مرڪ
سو سيوئي حق، جنهن ۾ ٻسڻ ٻرين ڪي.

ٽينءَ سٽ جي رمز تي پوءِ ايندا سين، حال في الحال هيءَ ڳالهه ذهن ۾ رکجي ته خالق ۽ مخلوق جي وچ ۾ ظاهر ۾ وڏو سنئون ۽ سيڌو آهي، ۽ ٻنهين جي وچ ۾ جيڪا نسبت آهي، سا عقل ۽ قياس کان ٻاهر آهي، ۽ ان جي ڪيفيت ۽ ڪميت جو بيان ڪري نٿو سگهجي، جيئن مولانا رومي فرمائي ٿو:

”اتصالي بي تکيف بي قياس،
هست رب الناس را با جان ناس“

آخر ها ڳالهه تسليم شده آهي ته جان کي جسم سان، بصارت کي روشنيءَ سان، خوشبوءِ کي دل سان، خوشبوءِ کي نڪ سان، نطق کي زبان سان، وغيره هڪ خاص تعلق آهي، ليڪن اهو تعلق بي چون و بي چگون آهي. اهڙي طرح الله کي به ممڪنات سان هڪ قسم جي خاص نسبت آهي، جا ڪيفيت

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

۽ ڪميت ڪان آجي آهي.

ماڻهو ٻين حيوانن ڪان انهيءَ ڪري نيارو آهي، جو ان ۾ اِلاهي نور جو ذرو موجود آهي. جنهن جي وسيلي هو خدا کي سڃاڻي سگهي ٿو، ۽ جنهن ڪري ئي ٻين حيوانن ڪان ممتاز آهي. جيڪڏهن اها باطني شناس ۽ اندروني حس منجهس نه هجي ها ته هو به ٻـسُن سمان آهي. انهيءَ ڪري چيو اٿن ته ”من عرف نفسہ فقد عرف ربہ“. انسان عالم اصغر آهي، تنهن ڪري ان ۾ عالم اڪبر جون سڀ خصوصيتون ننڍي پيماني تي موجود ۽ متجلّي آهن. انسان جي دل هڪ آرسي آهي، جنهن ۾ عالم ملڪوت جا نقش ۽ نگار اولڙي طور جلوو ڪن ٿا، ليڪن انهيءَ قسم جي اتصال يا نسبت کي اتحاد ۽ حلول نٿو چئي سگهجي.

صوفين ۽ اهل ظاهر جي وچ ۾ هي اختلاف آهي، جو اهل ظاهر چوندا آهن ته خدا تعاليٰ ڪائنات جي سلسلي کان الڳ ۽ هڪ بلڪل نياري ذات آهي، ۽ صوفين موجب اللّٰه تعاليٰ ڪائنات کان ڌار ناهي. بلڪ هڪ ٻئي کي ڌاڌي بغير سڄ ڏي نٿو سگهجي:

”هو“ ٻڻ ڪونهي ”هن“ ري، ”هي“ نہ ”هن“ ٿان ڌار
الانسان ســـري وانــا ســـره، پــروڙج پــچــار
ڪندا ويـا تنوار، عالـــم عـــارف اهـــڙي.

اينري قدر ته سڀئي صوفي مڃين ٿا، ليڪن انهن جي تعبير ۾ ڪنهڻو تفاوت آهي. هڪڙن وٽ الله تعاليٰ هڪ مطلق وجود يا مطلق هستيءَ جو نالو آهي، جو جڏهن تعينّات يا مظاهر جي صورت ۾ جلوه گر ٿئي ٿو، تڏهن ئي سڀ ممڪن شيون پيدا ٿين ٿيون.

مرتيون سڀ ڪپاه، مارهو مرَ منصور کي
ٿي ترڪيب تباه، وحدت وائي هڪڙي.
(خواجه محمد زمان)

سمنڊ جون هزارين لهرون جدا جدا آهن، پر حقيقت ۾ پاڻي هڪ ئي آهي:

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اُهڙن لک لباس، پاڻيءَ وهڻ هيڪڙو
ڪوڙين ڪاياڻون تنهنجون، لکن لک هزار
جيءُ پنهنجي جيءَ سين، درسن ڌارو ڌار
پرِيم تنهنجا پار، ڪهڙا چئي ڪهڙا چوان.
(شاه عبداللطيف)

مظاهرن جي ڪثرت ڪري وحدت ۾ ڪا به ڪمي ڪانه ٿي ٿئي، جيئن ڌاڳي ۾ ڳنڍيون ڏنيون آهن، پوءِ اگرچه اهي ڳنڍيون جدا ڏسڻ ۾ اينديون آهن، ته به ڌاڳي کان سواءِ ڳنڍيون ڪا زائد شيءِ نه آهن. رڳو ان جي صورت بدلي آهي.

بيا صوفي وري وحدت الوجود جي هي معنيٰ وٺندا آهن ته جيئن آدمي جو پاڇولو اگرچه بظاهر هڪ جدا شيءِ آهي، ليڪن في الواقع ان کي پنهنجو وجود ڪونهي. جو ڪجهه آهي، فقط آدمي آهي. اهڙي طرح اصل ۾ باري تعاليٰ جي ذات موجود آهي، ۽ ٻيون جيڪي به شيون موجود آهن، سندس پاڇولا يا پرتوا آهن. انهي قسم جي وحدت کي وحدت الشهود (همه از اوست) چوندا آهن.

وحدت الوجود ۽ وحدت الشهود ۾ هي فرق آهي ته وحدت الوجود جي لحاظ کان ”سڀڪجهه خدا آهي، ۽ (خدا) سڀ ڪجهه“. جيئن جذبَ جي ٽوٽي ۽ لهر کي پاڻي به چئي سگهجي ٿو، پر وحدت الشهود ۾ ائين چوڻ جائز نه آهي. پاڇاڪاڻ ته ماڻهو جو پاڇولو هرگز ماڻهو ٿي نٿو سگهي. ”چه نسبت خاڪ را با عالم پاڪ“. اهل ظاهر وٽ وحدت الوجود، نامنظور ۽ معقوت آهي. انهيءَ عقيدي جي ڪري ايران ۾ حلاج ۽ هندستان ۾ سرمد پنهنجي سري وڃائي. ليڪن پوئين زماني جي صوفين ۽ متصوف عالمن ان جو نئون تعبير ڪري، ان کي اسلامي رنگ ڏيئي ڇڏيو آهي.

اهو وحدت الوجود جو مسئلو ڪنهن ڇيڙيو ۽ ڪڏهن شروع ٿيو، تنهن جو يقيني فيصلو ڪري نٿو سگهجي. زهد ۽ عبادت، تقويٰ ۽ رياضت جي زماني بعد، جڏهن تصوف خاص رنگ ورتو،

مٿس جديد افلاطوني فلسفي ۽ ٻين قومن جي روحاني خيالن جو اثر پيو، تڏهن انهي طبقي جا ماڻهو صوفي سڏجڻ لڳا. انهن تفڪّر ۽ ڪشف تي زياده زور ڏنو، ۽ انهن جي قلب تي جيڪي غيبي اطوار ۽ مشاهدا طاري ٿيا، تن ڪي انهن استغراق ۽ محويت جي حالت ۾ اچانڪ ظاهر ڪري وڌو. اهي خيال عام ماڻهن جي سمجهه کان مٿي هئا، ۽ ڪيترن ئي جي گمراهيءَ جو باعث بڻيا. جيئن شيخ جنيد بغدادي (المتوفي ٢٩٧ هه) جنهن کي سيد الطائفه يا صوفين جو سردار چوندا آهن، انهن معتدل صوفين مان هو، جي ”اهل الصحو“ (بيداري جا صاحب، جي مدهوشيءَ کان پري رهن ۽ جلان فلان نه ڳالهائين) جي نالي مشهور آهن، تنهن جا ڪي قول ٻڌو:

(١) خدا تعاليٰ سچا مارا ٽيهه سال جنيد سان، جنيد جي زبان ۾ ڳالهايو، حالانڪ نه جنيد وچ ۾ هو ۽ نه خلق کي ڪا خبر هئي.

(٢) هڪ ڏينهن منهنجي دل گم ٿي ويئي. چيم ”الاهي، منهنجي دل موٽائي ڏي.“ سڏ ٻڌم ته ”اي جنيد! تنهنجي دل انهيءَ ڪري کسي اٿئون ته تون اسان وٽ رهين، چا تون گهرين ٿو ته غير وٽ رهين؟“

هيٺيان فقرا وحدت‌الوجود تي دلالت ڪن ٿا.

(١) ڪنهن رات هڪڙي مريد سان هئي ويو. وات تي ڪتي جي ڀونڪ ٻڌندي چيائين ”لبيڪ لبيڪ“. مريد پڇيس ”هي ڪهڙو حال آهي؟“. جواب ڏنائين ”ڪتي جو زور سان ڀونڪڻ ۽ ٻٽهڻ، حق تعاليٰ جي قهر ۽ قدرت جي نشاني آهي. ڪتو وچ ۾ نه ڏٺم، تنهن ڪري چيم (لبيڪ).“

(٢) تصوّف اهو آهي جو خدا توکي توکان ماري ۽ پاڻ جيئرو ڪري.

(٣) جو شخص سواءِ مشاهدي جي ”الله“ چوائي، سو ڪوڙو آهي.

(٤) علم حاصل ٿيڻ وجود جي معرفت عين جهل آهي. چيائونس ته ”چٽو ٻڌاءِ“. جواب ڏنائين ته ”عارف ۽ معروف اهوئي آهي.“

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(٥) جيستائين تون ”خدا“ ۽ ”بندو“ چوندين، تيستائين شرڪ ۾ آهين. بلڪ عارف ۽ معروف هڪڙو آهي. جيئن چيو اٿن ته: ”درحقيقت اهو آهي، هتي خدا ۽ پاڻهون ڪتي آهي. يعني سڀ خدا آهي.“

(٦) پن چئن جي وچ ۾ محبت تيستائين درست نه ٿيندي، جيستائين هڪڙو ٻئي کي نه چوي ”اي مون!“.

انهيءَ زماني جا سڀئي صوفي بزرگ، جهڙوڪ ذوالنون مصري (وفات ٢٣٥هه)، بايزيد بسطامي (وفات ٢٦١هه)، حلاج (وفات ٣٠٩هه) ۽ شبلي (وفات ٣٣٤هه)، اگرچه هرڪو پنهنجي نموني ۾ صوفياڻا خيال بيان ڪري ٿو، ليڪن سڀئي گهٽ وڌ وحدت الوجود جي عقيدي ڏي مائل آهن، ۽ خدا کان سواءِ ٻي ڪابه شيءِ نٿا ڏسن.

ذوالنون مصري ڪيمياوي ۽ فيلسوف هو، ۽ گهڻو ڪجهه جديد افلاطوني فلسفي مان اقتباس ڪري تصوف سان ملايو اٿس. بايزيد بسطامي ته ذوالنون مصري ۽ جنيد بغداديءَ کان به ڪئين وکون اڳتي ويو آهي ۽ نهايت دليريءَ ۽ بيباڪيءَ سان وحدت الوجود جو پرچار ڪيو اٿس. محويت جي عالم ۾ ۽ الاهي نشي جي اثر هيٺ، هيٺيان جملا سندس وات مان صادر ٿيا آهن:

(١) ليس في جبتي سوي الله. يعني ”الله“ کان سواءِ ٻيو ڪي به منهنجي جبي ۾ نه آهي.“

(٢) سبحاني ما اعظم شاني. يعني ”پاڪائي جڳائي مون کي، ڪيڏو نه وڏو شان آهي منهنجو.“

(٣) لا الٰه الا انا فاعبدون. يعني ”ڪوئي به الله ڪونهي سواءِ منهنجي، منهنجي عبادت ڪريو (يا مون کي سڃاڻو)“.

چاڪاڻ ته عبادت جي معنيٰ معرفت يا سڃاڻڻ به آهي، جيئن مولىٰ سائين فرمايو آهي: وما خلقت الجن و الانس الا ليعبدون.“ ”نه خلقيو آهي مون جنن ۽ ماڻهن کي، مگر انهيءَ لاءِ ته مون کي پوڄين يا سڃاڻن“. شيخ محي الدين ابن العربي چوي ٿو:

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

”فيحمدني و احمد و يعبدني و اعبده“ (هو مون کي ساراهي ٿو ۽ هو مون کي پوڄي [سچائي] ٿو ۽ آءٌ ڪيس پوڄيان [سچائان] ٿو).

حلاج ته اناالحق جا نعرا ظاهر ظهور لڳائي ڏنا، جنهن ڪري سوريءَ جو منهن ڏٺائين ۽ چوڻ لڳو ته ”انا من اهوي انا نحن روحان حللنا بدنا“ (آءٌ اهوئي آهيان جنهن کي آءٌ پيار ڪريان ٿو، ۽ جنهن کي آءٌ پيار ڪريان، سوئي آءٌ آهيان. اسين ٻه روح آهيون جي هڪ بدن ۾ حل ٿيا آهيون). مطلب ته حلاج نهايت مرتب نموني ۾ خدا ۽ انسان جي اتحاد بابت سخن گوئي ڪري ٿو، ۽ اهي حلاج جا سخن ئي آهن جي پوءِ ابن العربي ٻه سندس پوئلڳن جو مدار ٿيا، تنهن ڪري هيءَ دعويٰ ڪرڻ ته ابن‌العربي، وحدت‌الوجود جي فلسفي جو اول باني هو، سراسر غلط آهي. ابن‌العربي ته پاڻ اشارن ۽ رمزن کان ڪم ورتو آهي، ۽ ڪڏهن به صراحت سان وحدت‌الوجود جي اپٽار نه ڪئي اٿس. نه ته حلاج وانگر هو به ڪند ڪٽائي وهي ها.

مطلب ته موجوده تصوف جو بنياد، انهيءَ عهد جي صوفين هٿان پيو، ۽ هڪ محڪم شڪل ۽ صورت ورتائين. البت زماني گذرڻ بعد پيون به گهڻيون ئي ڦيريون ڦاريون منجهس داخل ٿيون، ۽ نوان نوان اصطلاح، تعبير، رمون ۽ سلوڪ جا احوال ۽ مقامات منجهس گهڙيا ويا. امام غزالي، ابن العربي ۽ سهروردي ان کي فلسفي جو رنگ ڏنو، ۽ امام قشيري، ابو نصر سراج، هجويري ۽ غزالي شريعت ۽ تصوف جي وچ ۾ وفاق آندو. جيئن ته هي اصول قائم ڪيائون ته تصوف جا دقيق اسرار عام ماڻهن کي نه سلجن، جيئن شاه صاحب فرمايو آهي ته:

سلڄ تنهن سلوڪ، جو ناقصيائي نڳئو.

يا

حوصلو حيرت جو، آه نه مٿي عــام
سندي محبت مام، ڪور پروڙي ڪينڪي.

رومي هڪ هنڌ چوي ٿو ته ”اناالحق جو نعرو حلاج جي نهايت انڪساريءَ ۽ نهٺائي جو ثبوت آهي. چاڪاڻ ته جنهن

چيو "انا العبد" (مان ٻانهون آهيان)، تنهن ڳويا پنهنجي خودي
ڏيکاري ۽ خدا سان شرڪت ڪيائين." حلاج ائين چئي پنهنجي
دوئي ماري، ۽ خدا تعاليٰ ۾ پاڻ کي ايتري قدر گم ڪيائين،
جو ان کان سواءِ ٻيو ڪجهه به ڏسڻ ۾ نه آيس. فريدالدين عطار
جو حلاج جو شيدائي آهي، سو چوي ٿو ته "قم باذني" ۽
"قم باذن الله"، ٻئي محبوب جي واتان نڪتا آهن ۽ جيڪو
"اناالحق" جو نعرو نه هڻندو، سو ڪافرن جي جماعت مان آهي:

قـــم باذنـــي و قـــم بـــاذن الله
هـردو يکـــ نغمہ آمـد از لب يـار
هـر کہ ازوي نـــزد اناالحق ســـر
او بـــود از جـمـاعـــت کـفـــار.

۽ محمود شبستري چوي ٿو ته: جيڪڏهن ٻرندڙ ٻوٽو "اناالحق"
چوي ته اهو روا آهي، پر جيڪڏهن ڪو نيڪ مرد "اناالحق"
جو نعرو هڻي ته ڇو نه روا آهي؟

روا باشـــد انـــاالله از درختي
چـــرا نبود روا از نيکـــ بختي؟

۽ شاهه صاحب اهو وحدت جو نڪتو نهايت سهڻي نموني ۾ نروار
ڪيو آهي:

جر تڙ تک تنوار، وحدت واري هيڪڙي
سڀئي شـــيءَ ٿيا، سوريءَ ســـزاوار
همہ منصور هزار، ڪهي ڪهندين ڪيترا.

ليڪن انهيءَ تنوار مٿي لاءِ ڪي ڪن ڳهرجن، فقط اهل دل
انهيءَ معنيٰ کي محسوس ڪري سگهن ٿا، جيئن رومي فرمايو آهي:

جملہٴ ذرات عالـــم در نهـــان
با تو ميگويند روزان و شـبان
ماسميعيم و بصيريـم و خوشيم
بـا شما نـــا محرمـان ماخاميم

نطق آب و نطق خاک و نطق گل
هست محسوس حواس اهل ـ دل.

سنڌ ۾ تصوّف پنهنجي ڪامل صورت ۾ پوري جلوي ۾ پڌيدار ٿيو. سنڌ جي پاڪ زمين اهڙن خيالن لاءِ منڍ کان صالح هئي. سنڌ جي سيني صوفين سڳورن ۽ روحاني شاعرن وحدت‌الوجود جو نغمو ڳايو، ۽ ان جي آسمان ۾ غلغلو مچايو. سنڌ جا حاڪم به ديني مصلحت ۽ رواداريءَ جا حامي هئا ۽ ڪنهن به حق جي عاشق کي ناحق نه ستايو. اسان جو پهريون عارف ۽ شاعر قاضي قاضن (وفات ۹۵۸ هه) وجودي هو، ۽ شاه ڪريم (وفات ۱۰۳۲ هه) وجودي به هو ته شهودي به هو. قاضي قاضن چيو آهي ته:

"لا" لاهيندي ڪن ڪـي، "لا" مورانهين نـاه
باللّٰه ري پريان، ڪٿ نه ڏسجي ڪين پيو.

شاه ڪريم ان جي جواب ۾ چيو آهي:

"لا" مَ لوڏي ڪـلي، "الا" م لاهه الک سينءَ
جو مظهر سندو ماڙوئين، تي ڪيئن ڪرين وڍ.

قاضي قاضن بيخوديءَ جي حالت ۾ فرمائي ٿو:

سائـر ڏيئي لـت، اوچـــي نيچي پوڙئـــي
هيڪائي هيـڪ ٿيـو، ويـئـي سـبي جهت.

وحدت جي درياه پلوت ڪئي، سڀ دڙيون دڪيون پوڙي يڪسان ڪري ڇڏيائين، ٻيءَ ڪنهن شيءِ جو وجود باقي نه رهيو ۽ سڀ طرف ميٽجي ويا. شاه ڪريم ان جي مقابلي ۾ هڪ باريڪ نڪتو اٿاري ٿو، چئي:

سائر ڏي نه لت، اوچي نيچي سيڪئين
نابودي نـه ٿيئي، اي ناديـدي جهت.

انهيءَ جو مثال ساوڪ وانگر آهي، جا زمين تي ايري ٿي، اوچتو درياه زمين تي غلبو ڪري، ساوڪ پوڙي نابيد ڪيو ڇڏي. اهڙي طرح جو ڏسندڙ جي نظر ۾ نه اچي، حقيقت ۾ ان کي نابود نه چئبو، ان کي هستي آهي. پر درياه جي غلبي ڪري

گم ٿي ويئي آهي.

ساڳي طرح روميءَ وري باھ ۽ لوھ جو مثال ڏنو آهي، ۽ قاضي قاضن وانگي مغالطي ۾ پيو آهي. چوي ٿو ته: سرخ ٿي باھ سان هم رنگ ٿيو پوي. پوءِ جيڪڏهن نس پس باھ نٿو ٿئي، ته به باھ جون سڀئي خاصيتون ان ۾ لڳن ٿيون. ايترو جو ماڻهو چون ته باھ ٿي ويو. "فنا في الله" جي مقام ۾ بہ انسان جي اها حالت بڻجي ٿي:

رنگ آهن محو رنگ آتش است
ز آتشي ميلا فدو خامش وش است
چون به سرخي گشت همچو زرگان
پس "انا النار" است لافش بي زبان
شد ز رنگ طبع آتش محتشم
گويد او "من آتشم من آتشم"
آتشم من، گر ترا شک است و ظن
آزمون کن دست را بر من بزن
آدمي چون نور گيرد از خدا
هست مسجود ملائک ز اجتباء.

انهيءَ جي معنيٰ اِها ناهي ته لوھ جو وجود باھ ۾ گم ٿي ويو، لوھ جو وجود باقي آهي، رڳو باھ جون ڪي خاصيتون پيدا ٿين ٿيون. اهڙي طرح فنا في الله ٿيڻ ڪري ڪو آدمي بالڪل خدا ڪونہ ٿو ٿئي. جيئن فريدالدين عطار چيو آهي:

تو از دريا جدائي و عجب بين
ز تو يک لحظه اين دريا جدا نيست
خيال کج مکن اينجا و بشناس
که هر گز در خدا گم شد خدا نيست.

هر رڳو سڪر ۽ مدهوشيءَ جي حالت ۾ منصور جهڙي صف سان متصف ٿو ٿئي، تنهن ڪري اهڙن شطحيات جي ڪلمن کان پاڻ کي مخيالجي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

حقيقت ڪري اولياءالله ڪڏهن ٻه اهڙي سڪرات جي حالت ۾ نه هوندا هئا، جو خدا جا فرض ڪاڻن ڇڏائجي وڃن. اهي خدا تعاليٰ جي عصمت هيٺ هوندا هئا، ۽ جڏهن انهن تي استغراقي حالت طاري ٿيندي هئي، تڏهن نماز جي وقت هو از غيبي بيدار ٿي پوندا هئا، ۽ مرڻ گهڙيءَ تائين شريعت جي احڪامن تي پابند رهيا. هي جو ڪي نابڪار صوفي چوندا آهن ته فنافي الله جي حيثيت ۾ انهن تان سڀ ديني فرائض ۽ تڪليفون لهيو وڃن، سو اسلامي تصوّف جي اصولن جي برخلاف آهي. خود حلاج ويندي پڇاڙي تائين نماز ۾ مشغول رهيو. هو ته پاڻ چوندا آهن ته ”حضور قلب حاصل ڪري پاڻ وڃائي، پوءِ تڪبير چئو“:

جان جان پسين پاڻ کي، تان تان ناهه نماز
سڀ وڃائي ساز، تهان پوءِ تڪبير چئو.
(شاهه)

باوجود قاضي قاضن مان ٿڪري ڪاڻ جي، شاهه ڪريم صريح وجودي هو، جيئن سندس ڪيترن ئي بيتن مان پڌرو آهي:

مروٽان موران، پڪٽان، وائي ٻيو م پل
دو هلاچو هل، باالله سندو سچڻن.

—

موئي هيڏانهن، موئي هوڏانهن، موئي م ن وسي
تهين سندي سوجهري، موئي سو پسي.

—

پائي سلطان، پاڻهي ڏي سنهڙا
پاڻ ڪر پاڻ لهي، پاڻ سڃاڻي پاڻ.

—

اسين سڪئون جن کي، تان سي اسين پاڻ
هائي وڃ گمان، سهي سڃاتا سپرين.

لطف الله قادري، جو شاهه ڪريم سان لڳ ڀڳ ۽ شاهه لطيف

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪان ڳهڻو اڳڀرو زنده رهيو آهي، سو ”اسم ذاتي“ جي وصف ۾ هيئن ٿو چوي:

چيائون الله، هادي جو حق
او پاڻان ويا پيڙا، ٿين ذات مطلق
فلاهم الا انا: ات نڪو شبه نه شڪ
حاصل جنين حق، سي واصل ٿيا وصال ۾.

ميون عيسو، جو شاه لطيف کان عمر ۾ وڏو پر سندس همعصر هو، هڪ متشرع عالم ۽ عامل ٿي گذريو آهي، سو وحدت الوجود کي هن طرح ٿو نباهي:

جي پاڻ نه پسين پرين ۽ کي، ته تون پسي صحيح سڄڻ
ان الله بصير بالعباد، اي، حرف هنئين سين هڻ
پرور ڪي پسڻ، آهي سڀڪنهن شيء جو.

—

پسين جي پر ڪنهين، ته سڄڻ توهين ساڻ
و هو معڪم اين ما ڪنتم، اي عيسيٰ سڻ اهڃاڻ
نوڙت ۽ نياز سين، جي صحي سڄاڻين پاڻ
ته معرفت مهراڻ، منجهان تو موج هڻي.

—

اڌسي اندر ڪان، جو موج هڻي مهراڻ
ته علائقا هن عالم جا، ويندءِ پاڻئون آڻ
بلڪ پيئي ويندين پاڻ، پرينهم ان پاتار ۾.

مخدوم محمد هاشم ٺٽوي (وفات ١٠٧٥هه) اگرچه هڪ فقيه هو ۽ ظاهر شريعت جو پابند هو، ۽ شايد ان ڪري ٿي خواجه محمد زمان ۽ شاه لطيف ۽ مخدوم محمد معين سان نه پوندي هيس، سو به هڪ وڏو صوفي ۽ روحاني بزرگ هو، جيئن سندس تصنيف ”قوت العاشقين“ مان ظاهر آهي. ليڪن هو شهودي هو ۽ دين متين تي راسخ. جنهن ڪري دل نه چاهيندي هيس ته ماڻهو چاڙهي واڻي وحدت الوجود جي ڪن ۾ وجهي آجهڪن، چاڪاڻ ته عام

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ماڻهن جي رهبري لاءِ شريعت بالڪل ڪافي ۽ شافي آهي، انهن کي ماوراء لحيات جي مسئلن ۾ نہ منجهائڻ گهرجي:

دوصلو حيرت ۾، ڪري ڪونہ درڪ
جو حسن سندو حق، سو ڪور پروڙي ڪينڪي.

ليڪن اندر جي اڇائي ۽ اخلاص، تڪبّر ۽ پاڻپڻي کان آجائي سيني لاءِ ضروري آهي. ڇاڪاڻ اڻو پنهنجو پاڻ آهي، جو پرينءَ کي پراهون ڪري ٿو. لطيف سائين فرمائي ٿو:

”پاڻ“ پردو پاڻ کي، سُڻي ڪر سنڀال
وڇان جو وصال، سو ڏاڻ هيڻ ”مَن“ جو.

حافظ فرمائي ٿو:

ميان عاشق و معشوق، هيچ حائل نيست
تو خود حجاب خودي، حافظ از ميان برخيز.

نہ فقط هيترو، پر جيڪو بہ خيال پائين تہ حجاب (پردي) کي پري ڪندو، سو خود حجاب آهي. ان کي اڇلائي ڇڏ. خود عشق جو خيال ڪرڻ پڻ عاشق ۽ معشوق جي وچ ۾ حجاب آهي: ”العاشق والمعشوق“.

رومي فرمائي ٿو:

تو هر خيال کہ ڪشف حجاب پنداري
بينگنش کہ ترا خود همان حجاب شود.

شاه لطيف وري هيئن ٿو چوي:

عين شرڪ ايءُ، جيئن بي شرڪ پائين پاڻ کي
وڃائي وجود کي پاڻان پاسي ٿيءُ
هيڏنهن ڪونهي ”هيءُ“، ”هو“ پڻ ڪونهي
”هن“ ري.

شاه لطيف محض ”وجودي“ هو. پر سندس ”وحدت الوجود“ جو متو اهڙي سهڻي نموني ۾ سنواريل آهي، جو ڪو بہ اهل ظاهر متّس اعتراض ڪري نہ سگهندو. اهر زمانو ٿي هو وحدت الوجودي خيالن جو. شاه ولي اللّه دهلوي، جو پڻ ان وقت ڏاري ٿي گذريو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

آهي (١١١٣-١١٧٦هه)، سو به وحدت الوجود جو قائل هو، ۽ ڪوشش ڪري ڏيکاريو اٿس ته امام رباني واري وحدت الشهود ۽ وحدت الوجود وچ ۾ ڪو معقول فرق ناهي، رڳو لفظي ردوبدل آهي. ساڳيو ئي خيال شيخ عبدالرحيم گرهوڙي صاحب خواجه محمد زمان جي هيٺين بيت جي تشريح ڪندي ظاهر ڪيو آهي:

صورت معنيٰ وچ ۾، ڪونهي وچ وچان
هئو نه سڃاڻي هن ري، هي مور نه موجودا
ڪٿي جوهر ڪوٺجي، ڪٿي عرض آ
حقيقت هيڪاه، پر نالن متو ناه ڪو.

ظاهر توڙي باطن وارا مجين ٿا ته مظهر خود ظاهر آهي، ۽ ڪي جهڙوڪ امام رباني صاحب، چون ٿا ته مظهر خود ظاهر (خدا) ناهي. حقيقت توڙي شريعت جي لحاظ کان ٻئي قول برابر آهن، پر جيئن ته امام رباني صاحب شريعت جو صاحب هو، تنهن ڪري شريعت جي پاسي کي وڌيڪ ترجيح ڏني اٿس، نه ته حقيقت ۾ ڪثرت آهي ئي ڪانه.

”ولي اللهي فلسفي“ جو اثر سنڌي شاعرن، جهڙوڪ شاهه لطيف تي (جو شاهه ولي الله کان ١٢ ورهيه اڳي ڄائو هو ۽ ١١ ورهيه اڳي وفات ڪيائين) ڪيتري قدر پيو، سو اڃا تحقيق طلب آهي. مخدوم محمد معين يا ٻين تي پيو هجي ته ان ۾ شڪ ناهي، باقي شاهه لطيف وحدت الوجود واري مسئلي ۾ پنهنجي وڏي ڏاڏي شاهه ڪريم جي پيروي ڪئي آهي. سندس اڳ ۾ انشاد ڏيلن ٻن بيتن کي وڌائي هيئن چيو اٿس:

پاڻ ئي پسي پاڻ کي، پاڻ ئي محبوب
پاڻ ئي خلقي خوب، پاڻ ئي طالب تن جو.

پاڻ ئي جل جلاله، پاڻ ئي جان جمال
پاڻ ئي صورت پير جي، پاڻ ئي حسن ڪمال

پاڻ ئي پير مريد ٿئي، پاڻ ئي پاڻ خيال
سڀ سڃوئي حال، منجهان ئي معلوم ٿئي.

وحدت تان ڪثرت ٿي، ڪثرت وحدت ڪل
حق حقيقي هيڪڙو، واٽ ۾ پيو ڀل
هي هلاچو هل، بالله سنڌو سچڻين.

هاڻي سوال آهي ته وحدت مان ڪثرت ڪيئن پيدا ٿي، ۽ ڪثرت ڪيئن وحدت آهي؟ جامي يوسف زليخا ۾ فرمايو آهي ته اوائل ۾ جڏهن وقت جي ابتدا نه ٿي هئي، خداوند تعاليٰ جي مطلق هستي، جا سڀني صفاتن ۽ قيدن کان پاڪ هئي، تنهن پنهنجي مطلق جمال جو تجلو پاڻ تي پاڻهي پيش ڪيو، پر جيئن ته ڪو سهڻو چوديواري اندر لڪي نه سگهندو آهي ۽ دروازا بند ڪندي گهڙ ڪيءَ کان سسي ٻاهر ڪڍندو آهي، تيئن ان مطلق جمال ۾ به جنبش جاڳي ته پاڻ کي پڌرو ڪريان. انهيءَ لاءِ ڪائنات جو سارو پسارو وجود ۾ آندائين ۽ آخر ۾ انسان پيدا ڪيائين، جنهن ۾ شناسيءَ جي طاقت رکيل هئي. الله تعاليٰ حضرت دائود جي جواب ۾ هيئن فرمايو ته: ”كنت كنزاً مخفيا فاحببت ان اعرف فخلقت الخلق لكي اعرف“. يعني: ”مان هڪ لڪل خزانو هوس، سڪ ٿيم ته سڃاڻجان، تنهن ڪري خلقيم خلق کي ته سڃاڻايان پاڻ.“ شاه صاحب اهو خيال هن ٿورن لفظن ۾ چاڙهيو آهي:

پيس اي پرياڻ، ته ڪريان پاڻ پڌرو
نڪو ڳولي تڪيو، نڪو ڳولي پاڻ.

خالق خلقي خلق کي، ٻاريءَ ڪيو بيان
ڇٽي ڪن فيڪون کي جوڙيائين جهان
سج چنڊ تارا ڪتيون، ارض آسمان
ساراهي سبحان، پوءِ مڙني محمد مچيو.

عام اعتقاد موجب الله تعاليٰ پهرياڻين حضرت محمد جو نور

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

خلقيو، جنهن مان پوءِ ٻي ڪائنات پيدا ٿي. هي وڏو وستار آهي، هتي هي اشارو ڪافي آهي. هي بيان ”همه اوست“ جي مٿي مطابق آهي. پر انهيءَ مان ٻه ٻه مرادون نڪري سگهن ٿيون: (١) جيڪي آهي سو سندس طرفان آهي، وٽانئس آهي، ۽ منجهانئس صدور پاتو اٿس. انهيءَ مان صوفين تعينات ۽ تنزلات جو نظريو قائم ڪيو آهي، جو اصل ۾ جديد فلاطوني فلسفي جو مکيه جزو آهي، ۽ صريح اسلامي نقطهٔ نظر جي ابتڙ آهي. (٢) جيڪي آهي سو ڪانئس آهي ۽ مٿس ئي مدار رکي ٿو. عارضي ۽ فاني آهي. فقط ذات پاڪ کي بقا آهي. اها مراد قرآني آيت ”ڪل من عندالله“ جي مطابق آهي.

ڪن صوفي بزرگن ۽ شاعرن هڪڙي ڳالهه تي زور ڏنو آهي، ته ڪن ٻيءَ ڳالهه جي پٺڀرائي ڪئي آهي. انهيءَ ڏس ۾ فريدالدين عطار تمام پري وڃي پيو آهي، ۽ سندس ڪلام جي جهلڪ سچل فقير ۽ سندس سالڪن بيدل ۽ بيڪس جي شعرن ۾ ملي ٿي. چي: ”خدا خود آدم جي صورت اختيار ڪري، جدا جدا رنگن ۽ روپن ۾، انسان ذات جي هدايت لاءِ اوتار ٿي آيو آهي.“ اهو نظريو اسلامي تعليم جي خلاف آهي. عطار جي هيٺئين قطعي تي غور ڪريو:

اي روي در ڪشيده ببازار آمده
خلقي بدان طلسم گرفتار آمده
غير تو هر چه هست سراب و نمائش
ڪانجا نه اندڪ است ونه بسيار آمده
آنجا حلول ڪفر بود اتحاد هم
اين وحدت است ليڪ بتڪرار آمده
يڪ عين متفق ڪه جز او ذره اي نبود
چون گشت ظاهر اين همه انوار آمده
گوهر دو ڪون موج بر آرند صد هزار
جمله يڪي است ليڪ بصد بار آمده.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪثرت حقيقت ۾ وحدت آهي، جنهن وري پاڻ کي پڻي ڏيکاريو آهي. سمنڊ مان لکين لهرون اُڀرن ٿيون، پر حقيقت ۾ اهي سڀئي هڪڙي لهر آهي، جا بار بار پڻي اڀي وڃي. سؤ صوف ۽ آبيون ڏسڻ ۾ جدا جدا آهن، پر جيڪڏهن سڀني کي نپوڙي گڏ ڪندين ته رس هڪڙي ئي ٿي پوندي، جيئن رومي چيو آهي:

گر تو صد سيب و صد آبي بشمري
جمله يک گردد چه آنرا بفشري
در معاني قسمت و اعداد نيست
در معاني تجزيهٔ افراد نيست.

يا جيئن شاهه لطيف چيو آهي:

سو پڙاڏو، سو سڏ، ور وائيءَ جو جي لهين
هئا اڳهين گڏ، پر پـڌڻ ۾ پئا.

ڪثرت آهيئي ڪانہ، وحدت اندر وحدت است. عارف ۽ معروف، عاشق ۽ معشوق پڻي هڪ آهن، بلڪ:

جمله معشوقست و عاشق پـــــرده اي
زنده معشوقست و عــــاشق مرده اي.

جيئن ابن العربيءَ فرمايو آهي:

تـو همت قـدما قبل ان يکشف الغطٰا
اخـالـــي ڪانـي ذاڪــر لک شـاڪـر
فلـمـا تجـلـي الصبح اصبحت عــارفـــا
بـــانک مـــذڪور و ذڪر و ذاڪر.

(يعني: پردي کڄڻ کان اڳ اٿين پائيندو هوس ته مان تنهنجو ذڪر ۽ شڪر ڪندڙ آهيان. پر جڏهن روز روشن ٿيو ته خبر پيم ته تون ئي ذاڪر، مذڪور ۽ ذڪر آهين.)

مرو، ساغر ۽ ساقي ٽيئي هڪ آهن. ساغر، سهڻي ۽ ساگر ٽيئي هڪ ٻئي کان جدا نہ آهن:

سو ساهڙ سا سهڻي، سائر ٻن سو ٿي
آهي نجو ٿي، گجهه اندر ڳالهڙي.

سڀ پنهون آهي، سسئي ۽ سور عارضي ۽ لابقا آهن:

پهڻي جان ٻان ۾، ڪيم روح رهاڻ
ته ڪو ڏونگر ڏيهه ۾، نڪا ڪيچين ڪاڻ
پنهون ٿيس پاڻ، سسئي تان سور هٽا.

جي پاڻ ۾ پئيندا ويا. اهو پنهنجو پاڻ آهي، جو عجيبن جي آڏو ڦري ٿو:

سو ٻڪي، سو پچرو، سو سر، سو ٿي هنجهه،
پهڻي جان پروڙيو، سون پنهنجو منجهه
ته ڏيل جنهن جو ڏنجهه، سو ماري پيو منجهه ڦري.

حاصل ڪلام ته وحدت الوجود ۽ وحدت الشهود جو بحث تمام وڏو آهي. دفتر گهرجن ته به ان جو بيان پورو ٿيڻو نه آهي. الفناء في الله، انسان جي روحاني ترقي جو فقط پهريون ڏاڪو، ۽ البقاء بالله جو ٻيش خيمو آهي. جيئن الله تعاليٰ جي ذات بي ابتدا ۽ بي انتها آهي، تيئن انساني روح جي ترقي به لاانتها آهي. وڏيڪ چون تي مهر آهي:

نڪا ابتدا عبد جي، نڪا انتها
جن سڄاتو سپرين، سي وڃڻ ڪي ويا.

شاهه جي نظر ۾ انسان جو تصور *

ڪائنات جا اسرار بي انتها آهن ۽ جيتري انهن جي ڦولهه ڪبي، اوتري قدر مونجهاري ۾ پئبو، جنهن ڪري ڀٽائي صاحب فرمايو آهي ته:

”اونهي تنهن عميق جي، واري ڇڏ وماس.“

انهيءَ ڪائنات کي صوفين پنهنجي اصطلاح ۾ ”عالم اڪبر“ ڪري سڏيو آهي؛ ۽ انسان، جو ڪائنات جو جزو آهي، تنهن کي ”عالم اصغر“ ڪري چيو اٿن. جيڪي به ڪائنات ۾ موجود آهي، تنهن جو اختصار انسان ۾ موجود آهي. تنهن ڪري انسان سڀني ممڪنات (ممڪن يا ٿيندڙ شين) جو مجموعو ۽ مصدر آهي. انهيءَ حالات ۾ انسان جي وجود جا اسرار به لامتناهي ۽ غيرمحدود آهن، جيئن شاهه صاحب فرمايو آهي ته:

نڪا ابتدا عبد جي، نڪا انتها
جن سڃاتو سپرين، سي وڃن کي ويا.

انهيءَ ڪري صوفين وٽ مشهور حديث آهي ته ”من عرف نفسه فقد عرف ربه“ (جنهن پاڻ کي سڃاتو، تنهن پنهنجي رب کي سڃاتو).

باوجود انهي رتبي جي انسان ۾ متضاد (مخالف) طاقتن جي وچ ۾ آهي. منجهس ملڪوتي طاقتون به آهن ته بهيمي (يعني ميرُن جون) طاقتون به. جيڪڏهن بهيمي طاقتون زور پڪڙي ويون ته انسان پسوءَ جي درجي کان به هيٺ ڪري پوندو. پر جيڪڏهن ملائڪي قوتون قابض ٿيون ته ملڪن جي درجي کان به مٿي چڙهي ويندو. جيئن فارسي واري چيو آهي ته:

* ماهنامي ”نئين زندگي“، جولاءِ ١٩٦١ع تان ورتل.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

آدمي زاده طرفه معجونيست
از فرشته سرشته و از حيوان
گر کند ميل اين شود به ازين
ور کند ميل آن شود به ازان.

تنهن ڪري انهن متضاد ڌاتن جي وچ ۾ هميشه جنگ جاري آهي. جنهن پنهنجي نفس کي ماري مات ڪيو، تنهن گويا وجود جو ورق ورايو، ۽ پاڻ کي الاهي حضور جي لائق ثابت ڪيو. اهڙو ماڻهو روحاني ترقي ڪندي ڪندي، آخر اهڙي حد کي پهچي ٿو، جتي ان کي ڪامل انسان چئجي. صوفين جي نظر ۾ ڪامل انسان فقط رسول الله صلعم ٿي آهي، جو پنهنجي ڪمال ۽ قرب سبب اهڙي حد تي پهتل آهي، جو نڪي عاشق آهي نڪي معشوق، ۽ نڪي خالق نڪي مخلوق. انهي باري ۾ شاه لطيف فرمائي ٿو:

عاشق جؤ مَ ان کي، مَ ڪي چؤ معشوق
خالق چؤ مَ خام تون، مَ ڪي چؤ مخلوق
سلج تنهن سلوڪ، جو ناقصيائي نڱيو.

اهڙي حبيبي حقيقت، جنهن کي صوفي "حقيقت محمدي" ڪري چوندا آهن، خواجه محمد زمان لنواري واري هن طرح بيان ڪئي آهي:

عجب جهڙي آهه، حقيقت حبيب جي
نڪين ڇنبو سو ڏٺي، نڪين مخلوقا
شفق جي ساڃاءِ، جامع ليل و نهار کي.

گرهوڙي صاحب وري ان جو وستار هن طرح ڪيو آهي:

وصف جنهن ورنهه جي، سڦو سور نه آهه
سسئي سهڻي سون پرين، مارئي محبوبا
پاڙي سون پرينءَ جي، مجنون مشتاقا
حقيقت حبيب جي، عجب جهڙي آه
جامع ليل و نهار کي، شفق جي ساڃاءِ
آکو چؤ مَ ان کي، نڪين مخلوقا.

اهو مالڪ، جو انهيءَ منزل کي رسي ٿو، تنهن ڳويا ٽوڙ ڪيو ۽ اهو آهي انسان جي ڪمال جو شان، جو بشري عارضن جي فنائيت بعد نصيب ٿئي ٿو. جيئن شاهه فرمائي ٿو:

نابوديءَ نيئي، عبد کي اعليٰ ڪيو
مورت ۾ مخفي ٿيا، صورت پڻ سيئي
ڪبي آتِ ڪيهي، ڳالهه پرين جي ڳجهه جي.

اهڙي قسم جو قرب ۽ اتصال، عبد ۽ معبود جي وچ ۾ راءِ ڏياچ ۽ ٻيجل جي قصي ۾ نمايان آهي. ان ۾ هڪ وڏي تمثيل رکيل آهي، جنهن جي اپٽار انهن بزرگن ڪئي آهي، جي اسلامي تصوف جي اسرارن کان واقف آهن. جيڪي طالب آهن، سي انهن جي روحاني وارثن وٽان يا منڍن ڪتابن مان پروڙين. اها تمثيل شاهه جي هنئين ٻن بيتن ۾ ايتري قدر عيان آهي، جو وڌيڪ بيان جي ضرورت نه اٿس. ڪي رند اهو راز پروڙين:

(١)

نرتي تند نياز سين، پرائي ٻيجل
راجا رتولن ۾، اوناڻي امل
راز ڪيائين راءِ سين، ڪنهن موچاريءَ مهل
انا احمد "بلاميم" چئي، سين هنئي سائل
ڪنهن ڪنهن پيئي ڪل، ته هردوئي هيڪ ٿيا.

(٢)

ڪنهين ڪنهين ماڙهئين، پيئي ڪل ڪائي
"الانسان سري و انا سره" ورتي ايءَ وائي
راجا راڳائي، هردوئي هيڪ ٿيا.

اهڙي اعليٰ درجي حاصل ڪرڻ لاءِ دائمي جدوجهد جڳائي. تنهيءَ ڏاڍي ڪاهڻ گهرجي. جڏهن ويسلائي ٿي ته مقصود هٿان هاٿو ويندو:

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تنيءَ ڏڏيءَ ڪاڙ، ڪانهي ويل ويهڻ جي
متان ٿئي اونداه، پير نه لهين پير جو.

واقف نه وڻڪار جي، اڳي نه ڏيهه، ڏٺم
ڏونگر ڏوراپن سين، ڪانيءَ ري ڪلوم،
جيلاهه محب مڻوم، تي ڇلون ڪريان ڇپرين.

هتان ڪٿي هٿڙ، جن رکيو سي رسيون
ساڃن سوڻهن سڙت، ورڪائي ويڇيو ڪيٿو.

---

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

شاهه جو سر سارنگ *

شاهه سارنگ کي پنهنجو يار ٿو سڏي: ”اڄ ٻڌ منهنجي يار، وسڻ جا ويس ڪيا“. ساوڻ ۽ بهار سال جي جوانيءَ جا ڏينهن آهن. مون جهڙا ڪتابن جا ڪيڙا ۽ گهر گهيڙا به جوش ۾ اچي ويندا آهن. اچا جهڙ جهاما ٿيو، رعد جي رڙ ٿي، ۽ وڄڙين ور وڏا ته حال في الحال ٽيڙ سيري ڇڏيندس، پير ۽ ٽنگون بي اختيار نچڻ لڳنديون، ۽ وات مان سارنگ جي بيتن جي جهونگار نڪرندي. اهڙي وقت موڙهلن کي به مت اچيو وڃي، ۽ آهي به قدرت جي موج مستيءَ ۾ سڀ ڪجهه وساري، ڪو وقت آڙنگهه ۾ اچي ويندا آهن.

ڏينهن ڏاڍا ٿيا آهن ۽ ڪانءَ جي اک ٻيٺي نڪري، هاڙهه لڳو پيو آهي. گاهه سڪي ويا آهن. پري ڪان رڃ ٻيٺي جرڪي. ماڻهو، مرگهه، مينهون، سڀ سارنگ کي پيا سارين. آڙيون ابر جي آسري انتظار ۾ آهن. تاڙا تنواري رهيا آهن. سمنڊ جون سپون سڄ ڏي سڪ سان پيون نهارين. ساريءَ جوڙ ۾ آنڌ مانڌ آهي. ڏڪار پريان ڏيکر پيو ڪري. ٿري ٻري ويلا ڪڍي رهيا آهن، باقي ڏڪارين جا پاندا پريا پيا آهن. ڪڱيون پيا هڻن، ڇي چاڻ اسان جي آن جو اکهه ٿيو. پر اڃهو ٿو سندن سانڊيل ان گرڪي ٿي. مطلب ته ساري ڪائنات ۾ ڏرٽلو آهي.

اتي خدا جي رحمت جنبش ۾ اچي ٿي. اتر جي ڪنڊ ڪان ڪڪر چوٽي ٿو ڪڍي. لڳهن جي لالائي پسو، چوڌاري ڪاروڻيار آهي. رعد جي رڙ تي ڪليون ٿيون ڪنبن. وڄون وسڻ جا ويس ڪيا آهن. سارنگ کي سات ڪري ڏرکي جيئي، رسيلا

* ماهنامي ”نئين زندگي“، آگسٽ ١٩٦٠ع تان ورتل.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

رنگ ڏيئي، سيج تي چاڙهيو اٿن. اڄوڪو مينهن ٿيو نه ڪري پيو ٿئي. سڀڪو پنهنجي اجهي پيڙو اچي ٿيو آهي. مينهيون پٺاريون به پڇنديون پنهنجي وٿاڻ تي اچن ٿيون. سڀ هنڌ سرهائي آهي. ڪانئر ڪم کان ڇٽي پيا آهن. جتي ڪٿي ساز، مرندا، سارنگيون ۽ چنگ پيا وڄن. پر انهيءَ آگم جو انگ اهڙو نه آهي، جهڙو پرينءَ جي پسڻ؛ مينهن ۽ ٿيون پئي هڪڙي اکر آهن. ورهين جا ڇوڙيل اچي مليا آهن. ڇو نه سيڻن کان سواءِ روح رڇنديون ڪيئن ٿينديون؟ انهيءَ عالمگير خوشيءَ ۾ اسان جي لافاني شاعر جو خيال وڃيو غريبن تي پوي. ڇي، ويچارا هن وڏ ڦڙي ۾ ڪيئن ڪندا؟ هنن جا نجهرا هيٺا آهن، واءُ ۽ مينهن انهن کي وڏيڪ جهوري وجهندو. ويچارا ڪهڙي وهه وينداسن نه اوچو اٿن نه آجڪو. پرحال واندين جا، جن جا جاني وڙ هميشه لاءِ جدا ٿي ويا آهن. شال سندن پکا نه پُسن! ويچارين گجگوڙ پڌي وسيون ٿيو وڃن، ۽ ساه ٿي سڪيو وڃن. شال، وارث مٿن اچي اولو ڪري ۽ سندن جهڳي کي جوکو نه رسي!

پر اهي منڊل ته منڊ تي منڊيا آهن. منڊائتي مينهن جي ڪا ڪنوڻ ڪوني ٿئي؟ ٿر بر وٺا آهن. ٽل ترايون پاڻيءَ سان پرجي ويون آهن. پلر جي پالوت سبن ٻٽن پاسه جهليا آهن. گسن تي گاهه ٿيا آهن. وڻ به ساوا ڇهڇ پيا لڳن. اگونڌري آب ڪري سانگين جا ساهه وريا آهن. ڏرار ڏڻ ڪاهي، ڇنا ڇڏي، ٿر سنباهي ٻڻن تي پکڙي پيا آهن. هاري ٻج ڪڍي، هيج سان ٻنين ڏي دليا آهن، ۽ هر سنباهيا اٿن. اَنُ آرزان ٿيو آهي. جن مهانگو مڙيو هو، سي اڄ هٿ پيا هڻن. ڦل آهي ڏڪاريل موڏي، جن کي پندرهن جو آسرو هو، سي ڏيهه مان مري ڪري وڃن! (شاه جي اها دعا پن صدين کان پوءِ اُگهائي آهي). منگهارن ۾ مڪ ٿيو آهي. مينهيون پاڻ مرادو ٿڌا گاه پيون چرن. وڏي اوهه سان ڦر پيٺيءَ لائي آيون آهن، ۽ ماڻهن مچر ڪير پيون ڏين. مکڻ مانيءَ ۾ ڪنڻ پيو ڪري. ڦل اهڙي وقت ۾ پرين پاسارا نه ڏين.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ٿيٺ سارنگ ملڪ تان سوڙهه لاٿي ۽ ماندو سهائو ٿيو. اهي وڇڙيون جي لال لبيس ڪري آيون، تن جي مهر فقط هن ملڪ سان نہ آهي! اهي ساري جهان جو سير ڪري، رسول الله صلعم جي روضي پاڪ تي وسي، روم، شام، ڪابل، قندار، دهلي، دکن، چين، گرنار ڪان گهمي ڦري، ڍٽ ۽ عمرڪوٽ تي پنهنجي ورڪا ڪرڻ آيون آهن. اي مائين! سنڌ تي سڪار ڪرين ۽ سڀ عالم آباد ڪرين! شاهہ جي همدردي سنڌ تائين محدود ناهي، بلڪ ساري جهان ڪي پنهنجي دامن ۾ آڻي ٿي!

—

شاعر ۽ سگهڙ*

جيئن ته اڄ ڪلهه جا ذخير علاما ۽ مٿا مهوپڻيا اڏيءَ ڳالهه تي اصرار ڪري رهيا آهن ته ”ادب“ (۱) جهڙي پاڪ لفظ جو اشتقاق ”دُب“ يعني رڇ جهڙي ذليل ۽ نڪ ۾ نوڙي پيل جانور مان نڪتل آهي ۽ خوشامدڙيا انهن کي ”علامه دوران“، ”اديب العصر“ ۽ ”فريدالدهر“ جهڙن بلند آواز القابن مان پڪاري رهيا آهن، ۽ جيئن ته شاعري رڳو ذتالي ۽ ڌُڪ بندي بڻجي پئي آهي، ۽ نظم ۽ نثر جا صاحب انهن پنهي فنن کي اضافي ترڪيبن جي بيجا استعمال مان پائمال ڪري رهيا آهن، تنهن صورت ۾ واجب ٿيو ته پيريءَ مجلس ۾ انهيءَ نازڪ مسئلي تي ٿڌيءَ دل مان ويچار ڪجي،

نهان ڪي ماند آن رازي ڪزو سازند محفلها

ورهين کان وٽي اندر ۾ اها آرزو پئي رهي آهي ته انهيءَ وڌندڙ ڦٽ جي مرهم پٽي ڪيئن ڪرڻ گهرجي. انهيءَ خيال مان چند سال اڳ ”ادبي ذوق“ تي هڪ مقالو لکيو هوم، جنهن ڪيترن ڪوڙن جي ڪابوس ۾ هاس وجهي ڇڏي هئي. ليڪن حضرت آغا شاهه سرهندي جهڙي بزرگ ان جي تحسين ۾ هڪڙو وڏو خط لکي موڪليو هو. ان جو وقتي اثر هيءَ ٿيو، جو اضافي ترڪيب جو استعمال ڪي قدر گهٽ ٿيڻ لڳو. پر پوءِ جيئن ٿڌ ٿيئن وڌ. اسان جا ناثر ۽ ناظم انهيءَ علت غائيءَ کان آزاد ٿي

* ۳۱ آگسٽ ۱۹۵۸ع تي ڀٽ شاهه ادبي ڪانفرنس جي موقعي تي پڙهيل تقرير، جيڪا نئين زندگي آڪٽوبر ۱۹۵۸ع ۾ شايع ٿي.

(۱) حقيقت ۾ ادب جو لفظ ڪنهن به ٻئي لفظ مان مشتق ناهي، بلڪ خود اشتقاق آهي. برخلاف ان جي ”دُب“ جو لفظ اسم جامد آهي، جنهن مان ٻيو ڪو به لفظ نڪري نٿو سگهي.

نہ سگھيا، ۽ سيڪو اديبڙو، ۽ شاعرڙو پاڻ کي ڪتو-پسر سمجھڻ لڳو. تان جو نثر ۽ نظم جي ڪايا پلٽ ٿي پيئي ۽ مٽاري بدران بگاڙو ٿيڻ لڳو. وقت آيو آهي ته انهيءَ پيرڙ کي پنجو ڏجي ۽ نثر ۽ نظم کي صحيح اعتدال ۽ ميزان تي آڻجي.

شاعرن بابت چيو ويو آهي ”لِلّٰه ڪنوز تحت العرش مفاتيحها السنة الشعراء“: يعني الله تعاليٰ کي عرش هيٺان خزانا آهن، جن جون ڪنجون آهن شاعرن جون زبانون. ائين پڻ چيو ويندو آهي ته ”الشعراء السنة الرحمان“ يعني (شاعر الله تعاليٰ) رحمان ۽ رحيم جون زبانون آهن. تڏهن چئبو ته شاعر کي نهايت وڏو رتبو حاصل آهي. شاعر اهو آهي جنهن کي شعور يا احساس هجي، جنهن جي دل دنبوري جي تارن وانگر ڇهڻ سان نيرنگي نغما ڪڍي ۽ سندس تن جون تندون وحدت ۾ وڄن. جو الاهي اسرارن کي، جي عرش هيٺان مانديل آهن ۽ ڪائنات جي ڪرشمن کي اهڙن عجيب ۽ لاثاني لفظن ۾ ادا ڪري، ۽ ان جي رازن جو اهڙي فطري نموني ۾ تعبير ڪري، جو عام توڙي خاص ماڻهن جو عقل چرخ ڪائي وڃي. شاعر اهو آهي جنهن جي سخن مان سچ، سونهن ۽ چڱائيءَ جون ٽيئي وصفون باڪمال طور بکن. شاعر اهو آهي جنهن جي اندر مان شعر آدمو ڪائي نڪري، ۽ جبل جي جهرڻي جيان اڇلون ڏيئي مٿي آيري. شاعر اهو ناهي جو هڪ هنڌ ويهي، ڪاغذ کڻي قافين جي لانڍ لڪي، بحر ۽ وزن بنائي ۽ باقي حشو کي مصنوعي لفظن سان پري. بيشڪ، اهڙيءَ ڪار گذاريءَ ۾ نزاڪت ۽ نفاست، صناعت ۽ مهارت آهي، پر اهڙي سخن کي سگهڙ پائي سڏبو، نه شاعري. سگهڙ اهو آهي جو ڪلام کي ڄڳيءَ طرح گهڙي، ٽپي ٽاهي، وزن تي پورو بيهاري. ان جو مثال واڍي وانگر آهي، جو اڻ گهڙيل ڪاٺ واهولي سان گهڙي، ۽ رندي روات سان ان کي لسو ڪري. يا رازي وانگر آهي، جو سيرون رکندي، چڻوني يا گاري سان ڪُپائيندي، ڦاهل سان پٽ جي اوساري سڌي ڪندو آهي.

جيڪڏهن اهو آهي امتياز شاعر ۽ سگهڙ جي وچ ۾، ته مهرباني ڪري ٻڌائي سگهندا ته اسان جي نظم نويسن مان ڪيترا شاعر آهن ۽ ڪيترا سگهڙ؟ ڪنهن ڪي به رنجائڻ بنان مان ٻي ڏڙڪ چوندس ته انهن مان اڪثريت سگهڙن جي ٿي آهي، جي پنهنجي نظم کي عربي ۽ فارسي بحرن جي قالب ۾ وجهي پورت تي آڻين ٿا. غالباً شهري نظم نويس سگهڙ آهن. مان انهن کي شاعرن جو نالو نه ڏيندس. حقيقت ۾ ٻهراڙيءَ جا ڪلام چوندڙ ٿي سچا شاعر آهن، ڇاڪاڻ ته سندن ڪلام هرويرو بحرن ۽ وزن تي ٻڌل ناهي ۽ تصنّع ۽ تڪلّف کان گهڻي قدر خالي آهي. انهن جو سخن بيساخته درياهه جي پالوٽ وانگر آهي ۽ اهي پنهنجي احساسن ۽ امنگن کي ازخود، بلڪ بي خوديءَ جي حالت ۾ اظهار ڪندا آهن. جڏهن به شعر چوڻ جو جذبو اندر جاڳندو اٿن، تڏهن سندن وار ڪاندارجي ويندا آهن. اکيون ڦوڏارجي يا ٻوٽجي وينديون اٿن، وات مان گجي، ۽ نڪ ۽ نڙيءَ مان گهونگهرن جهڙو آواز نڪرندو اٿن؛ دل ڌڙڪ ڌڙڪ ڪندي اٿن، ۽ غشي وٺي ويندي اٿن. پوءِ انهيءَ محويت ۽ فنائيت جي عالم ۾ انهن تي وجد ۽ حال طاري ٿيندو آهي ۽ وحدت جي واديءَ ۾ غرق ٿي، بي اختيار ڪلام چئي وجهندا آهن؛ جو ڪين ياد رهندو آهي، يا حاضرين قلمبند ڪري ڇڏيندا آهن. اها پيغمبري ريت آهي.

اهڙيءَ طرح صوفي سماع ۽ رقص ڪندي، راڳ ڳائيندي ۽ جلي ذڪر هلائيندي؛ ۽ عاشق صادق پنهنجي معشوق جي فراق ۾ جهڄندي جهرندي، پنهنجو وجود وڃائي، حسن جي حدن کان نڪري، روحاني عالم جو سير ڪندي، اچانڪ شعر چئي وجهندا آهن، جو عين حسن ۽ ڪمال هوندو آهي. بلڪ هڪ رواجي ماڻهو به قدرت جا نرمل نظارا پسي، موج مستيءَ ۾ اچي ويندو آهي ۽ سهڻي الحان مان ڪجهه نه ڪجهه جهونگاريندو آهي.

اهڙي قسم جا شاعر دنيا ۾ ڪي قابل ڏي گذريا آهن. انهيءَ معيار موجب ڏسبو ته شاهه لطيف پڻ گهڻي قدر سگهڙ هو.

۽ ڪن شاذ ۽ نادر موقعن تي الهامي شعر چيو اٿس ۽ تخيل جي توڙ کي پهتو آهي؛ ۽ اهي عالمگير فلسفيانہ سچ چيا اٿس، جيڪي سندس خارق العادة بزرگيءَ جو باعث آهن، ۽ جيڪي ڪيس انهن قليل هستين ۾ مقام بخشين ٿا. اهڙا بيت اٽڪل سؤ ڪن آهن، جن ۾ تصوّف جي تنوار آهي، باقي ٻيو اڪثر رسالو بياني، اخلاقي ۽ عشقي افڪارن سان ڀريو پيو آهي، جو پنهنجيءَ ڀِڃ ۾ لاثاني آهي. اگرچ ان ۾ ڪي عميق خيال مماثل ناهن. مارئيءَ جي سر ۾ وري وطن جي اڪير جي بي نظير تصوير پيش ڪئي اٿس. درحقيقت بيت سازي جي باب ۾ شاه صاحب اڳين توڙي پوئين سنڌي شاعرن کان گوءِ کڻي ويو آهي. ليڪن ائين چوڻ کان رهي نٿو سگهجي تہ سندس ڪلام ۾ گهٽي قدر سگهڙپائي جو بہ دخل آهي. مثلاً سر ڪلياڻ جو پهريون ٿي بيت، جيڪڏهن سندس چيل آهي، انهيءَ ڳالهہ جي دلالت ڪري ٿو؛ ۽ خصوصاً اهي وڳارون بيتن جون، جن ۾ لفظي توڙي معنوي تڪرار آهي ۽ جي ٿوري مئامئا بعد ورجايا ويا آهن. اهڙو ورجاء يا دهراء، منهنجي تخميني موجب اٽڪل هزار بيتن ۾ لڀندو، جو سندس سگهڙپائي جو قوي ثبوت آهي، جو ڪنهن عربي، فارسي يا فرنگي يا ٻئي ڪنهن غير ملڪي شاعر ۾ مشڪل ملندو، ۽ بلاغت جي اصولن خلاف آهي، جن ۾ ايجاز کي تطويل تي ترجيح ڏني ويندي آهي. اگرچہ باز ڪوئي من حيث المجوع ٿڪائيندڙ آهي، تڏهن بہ من حيث المفرد نهايت فصيح ۽ بليغ آهي.

شاه صاحب جيڪو ٻئي قسم جو شعر چيو آهي، سو آهي وايون يا ڪافيون، جي علي العموم ڦلهڙيون آهن، ۽ انهن مان ڪيتريون ٿي راڳاين جون يا خود رسالي جي جمع ڪندڙن جون چيل ٿيون ڏسجن. رڳو انهن جي آخر ۾ شاه لطيف جو نالو وڌو ويو آهي. ساڳيءَ طرح ٿيهہ اکريون (سواءِ سسئي واريءَ ٿيهہ اکريءَ جي) ۽ ڏينهن راتين وارا بيت غالباً ڌاريا آهن. "ڪاپائتي مت" حفظ ڀڄڻي جي چيل آهي، جيئن مُلّي نعمت واري قلمي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

نسخي مان ظاهر ٿيو آهي. ڪافيءَ جي صنف ۾ متاخر شاعرن جهڙوڪ سچل سائين، رمضان ڪنڀر، پير اميد علي، نور محمد واڍو، مصري شاهه، خير محمد فقير وغيره، شاهه صاحب کان عبارت ۽ مضمون جي رنگيني ۽ هنر بازيءَ، رزانت ۽ متانت ۾ گهٽ قدر مرسا آهن. انهن ۾ رمضان ڪنڀر، نور محمد واڍو وغيره پهراڙيءَ جا آهي يا اڻ پڙهيل شاعر آهن؛ جن جي ٻولي نهايت زوردار ۽ مٺي آهي. انهن کي ڪنهن به قول سگهڙ چئي نٿو سگهجي. سندن ڪافين جا مثال هتي وقت بچائڻ خاطر نٿا ڏجن.

اهڙي طرح شاهه صاحب غزل کي نه ڇڏيو، پر شعر جي ٻين صنفن جهڙوڪ مولود، معجزي ۽ مدح ۾ به پنهنجي طبع آزمائي نه ڪئي آهي. اگرچه ٻين ڪيترن ئي پاهراڙيءَ جي شاعرن انهن ۾ پنهنجو ڪمال ڏيکاريو آهي. مان فقط رمضان ڪنڀر جهڙي اُمي ۽ دهاتي شاعر جي ڪلام مان حاضرينن کي هڪڙا ٻه فقرا مثالن طور ڏيکاريان ٿو. پهريون هرڻيءَ واري معجزي مان، جو سچو ٿي موتين جي ڪمال آهي:

هـن ميـو مستاڪ مـوهـن، سـوز دلبـر جـي سجهي
انت پنهنجي عشق جو، سڌ ڏس نه پئي ڪنهن کي ڏجي
حب هنيين ۾ حال هردم، ڪل نه وجي ڪنهن سان ڪجي
جانڪون جيين دم زندگـي، ناتو نباهـي نينهن نجي
نفس مدعي نور ناقص، ڏهه نه ڪنهن ڏپ کان ڏجي
حق هدايت راهه ڪڙدم، پؤ ڏسيو بيڪس پچـي
هڪ ٿيپيءَ ۾ هيڪلو، پر پرا! نڪو پيلي پجهي
تنهنجو سچ سندرو سڌرُ، سڪرات ۾ سرور سجهي.

سامعين ڪرام تجنيس حرفي کي ڏسن ته ڪهڙيءَ نه خوبيءَ سان استعمال ڪئي ويئي آهي! ٻيو ۽ نيون فقرو "ڪانگ" جي وڃين ڪلمي مان ڏجي ٿو، جو ننڍن ڪلمن جو نڪ آهي:

(١) شهر بانوءَ جي سونهن جي ساراهه:

شهر ولايت شام ۾، هئي حسن حيرت ڪا
دختر سندي ڏيءِ بادشاه، وڏو هـو ويـاءُ
صـورت ماهئـون اڳـري، نـظر نـزديـڪا
بر نه تنهن بروبري، ڪينچل آه ڪجا
سج نه صورت سامهون، ڪري نه تابش تاءُ
هُوءَ منهن لڪائي لڄ ۾ئي، قمر قنديلا
رخ جنهن جي روءِ جا، پيا پکن پرٽوا
سي ڪاميو وڃن خاڪ ٿيو، پڇيو پتنگن جان
سنجو پون پٽ آتي، ڪيفي ڪبابا
هُوءَ کلنديئي خون ڪري، خوشدر خوشحالا
هي نه پيرو هيڪڙو، جنهن کي قدر پوي ڪهلا
نينهن تنهين نار جي، ڪيا نازڪ نهالا
چارئي عين چڀي ويا، ڳجهڙي رمـز ڳِتا
جيئن چندن وڻ ۾ چانڪو، تيئن پرت پيچ پيا.

(٢) شهر بانو جو باغ جي بهاني عاشق فقير سان ملاقات لاءِ نڪرڻ:

افريد ڪيائين اڳ ۾، نڳـي نـروارا
ٻي سڀ چپ چپات هئي، ڪنهين ڪل نه ڪا
ڪنئي پور پرين جي، جيئـن دور درياهـا
آپريس لهريون عشق جون، اجگـر آليلا
چلنگا چول اکين مـان، آيس آب سـندا
پُڏيو پُوڙهٽ ۾ وڃي، جنهن کي سورن ڏنو ساءُ
حُسن ڪيا تنهن حور جي، ڪنير گفتارا
چنڊ تـارا چـور ٿيا، همه هيڪاندا.

ڪلام جو زور ۽ سلسلو ته ڏسو. ٻولي آها آهي جا سڀڪو سمجهي، نه ياتاڙي ٻولي جيڪا فقط شهري شاعر ڪم آڻيندا آهن. سڀڪو انهيءَ مان حظ پرائي سگهي ٿو. بيت چوڻ سولا آهن، پر اهڙو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مسلسل ڪلام چوڻ، ڪنهن رواجي سگهڙ جو ڪم نه آهي.

شايد ٻهراڙيءَ جي هڪ ٻئي نوع جي شاعرن کي سگهڙ ڪري ڄاڻجي، جن جو ڪلام، هڪ سؤ سال اڳي مرحوم آخوند محمد وفا عباسيءَ پنهنجي گڏڪي ۾، ۽ تازو مسٽر عبدالڪريم سنديلي پنهنجي ڪتاب ”سنڌ جو سينگار“ ۾ ڏنو آهي، جهڙوڪ جلال، ڪبير شاهه وغيره. انهن ۾ لفظن جي جهاجهه آهي، جي اڪثر ته ٻهراڙيءَ وارا استعمال ڪندا آهن ۽ شهري ماڻهو انهن کان بي خبر آهن. پر انهن اڻ پڙهيل شاعرن به پنهنجي نموني ڪمال ڪري ڏيکاريو آهي، ۽ ماڻهو عجب ۾ پئجو وڃي ته انهن کي پنهنجي صاف ۽ چيدي ٻوليءَ تي ڪيترو نه دسترس هو! سنڌن شعر گوئيءَ جو نمونو بلاشڪ فطري آهي، اگرچه تصنع ۽ تڪلّف انهيءَ ۾ پڻ گهڻي قدر ساري ۽ طاري آهي. مان ته اهڙن شعر گوئن کي به سگهڙ ڪين چوندس، ڇاڪاڻ ته انهن سڀئون سڌو قدرت جي صاف چشمي مان ٻوڄ پيتو آهي.

تڏهن سگهڙ ڪنهن کي ڄاڻجي؟ جيئن مٿي ڏيکاريو ويو آهي ته سگهڙ اهو آهي جو پنهنجا خيال بحر ۽ وزن جي سانچي ۾ سميٽي صاف ڪري ٻڌاري، جو جاءِ بيجاءِ زير اضافت جو مڪروه استعمال ڪري، ۽ جنهن جو ڪلام سواءِ ڪن شهري فارسي ۽ اردو زده ماڻهن جي ڪنهن کي به سمجهه ۾ نه اچي. اسان جا ڪيترائي موجوده وقت جا شاعر انهيءَ مرض ۾ مبتلا آهن، الا ماشاءَالله. ليڪن هاڻ نئون واءُ وريو آهي ۽ اسان جا ڪيترائي نوان شاعر هندو خواهه مسلمان، سادو، سولو ۽ فطري شعر گونا گون نمونن ۾ چئي رهيا آهن، جنهن مان اصليت جي بوءِ اچي ٿي. سندن ڪوششون تحسين جوڳيون آهن، مگر آءٌ ڪين عجز ۽ نياز سان عرض ڪندس ته زير اضافت جي ڪني ۽ قبيح استعمال کان احتراز ڪن، نه ته سندن شعر پڻ مصنوعي، فارسي ۽ اردو زده ٿي پوندو، جن پنهنجي پوڻين اسان جي سونهاري سنڌي زبان جي ستيا ناس ڪئي آهي.

صاحبو! مون کي معاف ڪندا، مون پنهنجي تقرير ۾ ڪنهن خاص شخص ڏانهن اشارو ڪونه ڪيو آهي. منهنجي مراد اصلاح آهي، نه فساد.

مراد ما نصيحت بود و گفتيم
حوالت باخدا کرديم ۽ رفتيم.

ڀٽ ڏي ڀيرو (گنج جو مطالعو)*

ڀلي ڀٽ ڏٺيءَ تي ڪرڻ ڀيرو گهرجي
انهيءَ راهه ۾ منهن ڪرڻ ميرو گهرجي.
هئو دوست سنڌ جو سچو سورمو
مٿيري مٽس ڏي ڪرڻ ڦيرو گهرجي.
لڪي لال ويٺو ڀٽجي ڀٽ ۾
طلب ۾ تنهين جي ڪٽڻ پيرو گهرجي.
”عمر“ ڪي اصل ڪان رهي مڪ اندر ۾
انهيءَ در تي دمدم، دمڻ ديرو گهرجي.

هُونءَ ته لال لطيف جي زيارت لاءِ گهڻا ئي ڀيرا ڀٽ تي وڃڻ ٿيو آهي ۽ انهي ڀليري جي ڀلاين جو تصوّر ڪندي روح کي رفعت حاصل ٿي آهي، پر هي پويان ٻه لڱا خاص مقدس پڙ ۾ رهي، لٺڪن ۽ جهولن جا جهوٽا سهندي، مقدس ڪلام مان رهاڻيون رهندي ۽ جهڙ پٽ ڪندي جا قلبي راحت مري سا بيان ڪان ٻاهر آهي.

جڏهن مرحيات گربخشاڻي مان گوڏا ڀڃي شاه جي رسالي جو متن ۽ شرح لکندو هوس، تڏهن ڪيس چوندو هوس ته: اڄ ڪ منجهه صباح سنڌس سخن کي سميٽڻ منهنجي پڪي پوندو. مرحيات به چوندو هو ته: مون جيئري مون مٿي، اهو ڪم سرانجام تون ڪجانءِ. ورهين جا ورهيه گذري ويا، اها آس اندر ۾ سانڍيندو آيس، پر اها ڳالهه خواب خيال ۾ نه هيم ته اهڙو وڏو مهم منهنجي هٿان ڪيئن تمام ٿيندو. ”ڪرهو نه ڪيڪان، ٻيرين آءٌ نه پڄنديس“. قدرت کي منظور هو، جو سنڌ ادبي بورڊ جو آرنيپ ٿيو. پهرين

* ماهنامي ”نئين زندگي“، نومبر ١٩٥٢ع تان ورتل.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پهرين مڪمل رسالي جي اشاعت جي رٿ آئي. سيّد غلام مرتضيٰ شاه، انصاري عثمان علي، ڊاڪٽر بلوچ ۽ ٻين سڄڻن جي اها صلاح بيٺي ته اهو ڪَمُ ڪم مان پنهنجن هٿن ڪلهن تي هموار ڪريان. جوانيءَ جو اهو جوش نه رهيو آهي؛ پيري زوران زور ڪاهيندي اچي؛ اکيون نست ۽ عضوا نبل: "وڏڙو ۽ واءُ، ڪرهي ڪاڏو ڪوڙيو." دهشت وٺي ويم، پيريءَ ۾ پيٺي اکيون آريءَ ڏي ڪيٺن ڪندس پر دل جهلي چيم ته: اها منهنجي ورهين جي آرزو هئي، ۽ اگرچه پاڻ ۾ اهو ست نٿو سنيران، ته به ضرور پنهنجي وت آهر ڪوشش ڪندس؛ من آڳو پاڃهه پٺي ڪرائيءَ ۾ قوت وجهي، جو اهو باري بوجو کڻي سگهان:

سر در قدم يار فدا شد چه بجا شد
اين بار گران بود ادا شد چه بجا شد.

مرحلا ۽ منزلون نظر آيون، پر اندر کي آٿت هوم ته الله جي آگهه سان انهيءَ آجيڪار مان ضرور پار پوندس - "عشق آسان نمود اول ولي افتاد مشڪلها."

محترم انصاريءَ کي پنهنجي وساطت سان مرهيات گربخشاڻيءَ کان رسالي جا ٻه قديم نسخا، ٻلڙي ۽ پٽ وارا وٺي ڏنا هئم، جي وٽس رهجي ويا هئا. ڪيس استدعا ڪئي وئي ته اهي ٻئي نسخا ڪجهه وقت لاءِ عاريت طور ڏئي، پر مرد ٻڙ ڪري ويهي رهيو. اهڙي طرح "لطائف لطيفيءَ" جو قلمي نسخو، جو مون کي مرهيات جي ڪتبخاني مان هٿ آيو هو، ۽ جو مولوي دين محمد وفائيءَ مون کان "لطف اللطيف" جي لکڻ لاءِ اڌارو ورتو هو، سو سندس وفات کان پوءِ گم ٿي ويو ۽ وڃي ڏاڍن جي ور چڙهيو. انساني ناسپاسيءَ جو مثال پيو ڪو ڇڏو ليندو. ان جو جيتري قدر افسوس ڪجي، اوترو ٿورو آهي. مٽي ٻه ماٽ، مٽي ٻه ماٽ.

بهرحال مون کي مايوسي ڪانه ٿي، ڇاڪاڻ ته مون کي خبر هئي ته اهو بار آورد گنج ڪٽي پوريل آهي، جنهن جي

ملڻ ڪري، اهي ننڍڙا ۽ نوان نسخا بالڪل ناچيز ٿي ويندا، جيئن سج جي سهائي تي ستارا الوپ ٿي ويندا آهن ۽ سندن جمال جي جوت جهڪي ٿي ويندي آهي. اها ڪيميا ڪنهن ڪنڊ ۾ لڪل هئي جا ٽامي کي سون ڪري ڇڏي. جڏهن اصل مليو ته نقل سڀ بيڪار؛ هنديءَ ڏني پائنٽ رد. اهو گنج بي رنج ١٢٠٧ هجري کان تمر فقير جي اوطاق جي هڪ ڊگهي ڪوٺڙي ۾ مانڊيل هو، جو ڪنهن پڙهو هو پر اکين نه ڏٺو هو؛ جنهن جي زيارت شاه جا شائق ضرور ڪندا هئا، پر ان کي آهٽي، آن جو آهاڻ نه ورتو هئائون. انهيءَ گنج بي رنج جي ڏسڻ جي اندر ۾ آهر آڪير جاڳي، چيائون ته: فقير ويجهو به وڃڻ نه ڏيندا. دل ۾ چيم ته ماشاءالله، هيڪر ته حملو ڪبو، پوءِ يا نصيب.

فبروري ١٩٥٢ع جي آخر ڏاري، وڏيءَ آڪاس ۽ آڪنڊ سان ڀٽ کي پيڙو ٿيس. اسهڻ کان اڳ صاحب سجاده، جنهن سان اڳ نيازمنديءَ جو رستو هو ۽ مقدس فرزند ميان غلام شبير شاه کي پنهنجي ارادي جو اطمينان ڪيو هوم، جن ڪرم فرمائي پنهنجي بنگلي تي خلاصي ڪمري ڏيڻ جو وعدو ڪيو ۽ پوءِ خبر ڏنائون ته تمر فقير جي جانشين ميهر فقير اجازت ڏني آهي، بيشڪ گنج شريف پيٽيو، پر انهيءَ شرط تي ته گنج کي اوطاق کان ٻاهر نه ڪڍبو، ۽ ڪرسيءَ ۽ ميز کان سواءِ تڏي تي ويهي ڪم ڪبو. عجب ته فقير صاحب پڻ تمر فقير جي دڪيءَ تي ويهي، پر ٻاهر وراندي ۾ ڪرسي ۽ ميز نه رکجي! وراندي توڙي اڱڻ ۾ ٽڪون ڦٽيون ته ڪجن، پر پيرين اگهاڙي هلجي! اتي پنهنجي شرط ڪمري ۾ لڏو لاهي، هٿ منهن ڌوئي، وضو ڪري، ترت تمر فقير جي اوطاق ڏي راهي ٿيس. وات ويندي سهڻي لال لطيف جي زيارت ڪيم. اوطاق ۾ تڏي تي پيت پر ٽيڪ ڏيئي ڪم کي جنبي ويس. نواز فقير ويراڳي سان گنج ڪڍي آڏي اڳيان رکيو، ان کي ڏسي گد گد ٿي ويس. اوطاق جي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اونداھي، پٽ جي سختي ۽ اڳڻ جي ميرائي وسري ويم. جڻ ته سون جي کاڻ مليِ ھيم.

پيرن صاحبن چڱي پرورش ڪئي؛ پنھنجو خاص ماڻھو، جو اڳي امان وٽ بورچي جو ڪم ڪري ويو ھو، ۽ جنھن جو رڌ پچاءُ مون کي وڻندو ھو، سو منھنجي خدمت ۾ ڏنائون. صبح جو سويرو نيرن ڪري اوطاق ۾ ويھندو ھوس، ظھر جو آرام ڪرڻ کان سواءِ، فقط ھڪ وقت استنجا ڪري وضو ساري، ٻپھري ۽ ٽيپھريءَ جي نماز گڏ پڙھي، سارو وقت گنج شريف پڙھندو ھوس ۽ ان جون مختلف پڙھيون ميرزا قليچ بيگ صاحب واري ڇاپي نسخي ۾ درج ڪندو ھوس. لکڻ سان گڏ بيت الحان سان زيرلب جھونگاريندو ھوس. انھيءَ ريجھ رھاڻ ۾ خبر ئي ڪانه پوندي ھئي ته وقت ڪيئن گذريو. وچ تي فقط 'ھارلڪ' جو پيالو گرم کير سان پيئندو ھوس، ٻيو سڀ خير. شام جو ھر روز ڏھ، ٻارھن ڪلاڪ سانده ڪم ڪري، مغرب نماز پڙھي ڪمري ڏي موٽندو ھوس. اھڙي طرح اٺ ڏينھن لحظي ۾ لنگھي ويا. ٻھرئين ڏينھن سو خالي تڏي تي ويھي ڇيلھ ڇُڪي ٻئي ھئي، ٻر ٻئي ڏينھن پٽ جي ھيڊ ماستر صاحب ۽ سندس نائبن ھڪ رضائي ۽ طول آڻي ڏنو، جنھن ڪري اوطاق جو پَٽُ به پَٽَ جھڙو نرم ٿي لڳو، ۽ ورانڊو شاد روان ٿي پيو. موسم نھايت خوشگوار ھئي ۽ پاڻي وڻندڙ، ۽ باوجود مشقت جي منھنجي صحت گھڻو سڌري پيئي. شايد اولياءَ الله جي پلائي ھئي، جنھن جي ڪلام سنوارڻ لاءِ ايڏا ڪشٽ ٿي ڪيم.

انھن ڏينھن ۾ ھڪ دکدائڪ واقعو ٿي گذريو. جمعي رات شغل ۽ راڳ کان پوءِ، مجاورن ۽ ماڻھن جي بيخبريءَ جو فائدو وٺي، ھڪ خبيث، شاھ لطيف جي قبي جي سوني نيل لاھي فرار ٿي ويو، جو باوجود ڪوشش جي اڃا عدم پيدا آھي. منھنجي دل کي صدمو پھتو ۽ پير صاحب به تمام غمگين ڏسڻ ۾ آيا. فقيرن ھينءَ پئي چيو ته: شاھ ھاڻي پنھنجو گھر ٿو ڦُنائڻ گھري

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

۽ اڳتي ڪوبہ ماڻهو منجهس ويساهہ نہ رکندو. حقيقت هيءَ آهي تہ الله جي پيارن کي نڪا سونهن نيان جي، نڪا عاليشان مقبرن جي ۽ نڪا ميڙن ملاکڙن جي ضرورت آهي. اهي شيون تہ بيٽ پالڻ جا ذريعا آهن، جي اوليائن جي پوئلڳن اختيار ڪيا آهن. اهي مقبول ٻانها تہ دنيا ۽ ماسوا کان منهن موڙي، الاهي ديدار ۾ محو ۽ مستغرق آهن. انهن کي دنيا جي جنسار ۽ ٺاٺ سان ڪهڙو واسطو؟ هڪ ويساهہ واري سفيد ريش اچي آمر فقير جي دڪيءَ اڳيان سجدو ڪيو. مون تنهن تي گهڻو شرمايو مانس تہ اهي سڀ خدا جا عاجز ٻندا آهن، تنهنڪري هڪڙي خدا پاڪ اڳيان سر جهڪاءِ تہ تنهنجي من جون مدعائون پوريون ٿين. ٻيو رمز سڃاڻي ويو ۽ واتان ٻڙڪ بہ ٻاهر نہ ڪيائين.

سنڌ ۾ گهڻا اولياءَ الله آهن، پر جيڪو شغل ۽ ڇهڇٽو شاهہ جي درگاهہ تي ٿئي ٿو، سو ٻئي هنڌ ورلي ليندو، رات ڏينهن زيارتين جي ڌم لڳي پئي آهي. هڪ هنڌ جهنڊيون پيون لهن ۽ زالون پيون ڳائين، تہ ٻئي هنڌ گهوٽ کي سرگس ڪرائي، پڇاڙيءَ جو نفل اچي شاهہ جي درگاهہ تي پڙهائين. جمعي ۽ سومر رات خاص رونق هوندي آهي، خصوصاً ماهون پهرئين سومر رات، جڏهن آسپاس جا ماڻهو اچي ڪٺا ٿيندا آهن. زالن ۽ مڙسن جي پيهہ لڳي پئي هوندي آهي. راڳائي فقير حلقي ۾ ويهي طنبورن تي شاهہ جا بيت ۽ وايون چوندا آهن. هڪ هڪ راڳيندڙ کي سڄو رسالو ياد هوندو آهي، ليڪن سندن ڳائڻ جو طريقو علحدو آهي، جو اسان جهڙن مغربي تهذيب زده انسانن کي هوند نہ آئڙي. اچا بيت تہ جيئن تيئن ڪري سمجهبا، مگر وائي ڳائڻ ۾ اهو ولولو ۽ ووڪ آهي، جو هڪڙو حرف بہ سمجهي نہ سگهبو. هڪ قسم جي زيل ۽ ماندہ ڪوڪ آهي، جو ٻڌندڙ جو ساهہ نڙيءَ تائين پهچيو وڃي. هڪڙي قسم جي محويت ۽ سنسناٽو هوندو آهي، ۽ اهڙي چپ چپات لڳي پئي هوندي آهي، جو جيڪر سئي ڪري تہ بہ ان جو آواز بہ معلوم ڪري سگهجي. ماهون پهرئين سومر

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جي رات وري صحن ۾ مچ ٻاريندا آهن، جنهن جي چوڌاري ميهر فقير جي سرڪردگيءَ هيٺ فقير سماع ڪندا آهن، ۽ چوگرد ڦرندا آهن. اها هڪڙي قسم جي بدعت آهي، جا قديم زماني کان هلي اچي. شاه جي باري ۾ گهڻيون روايتون ۽ نقل ۽ نظير فقيرن جي وات آهن، جن جو هتي ذڪر ڪرڻ مناسب نه آهي. اميد ته شاه جي سوانح عمريءَ ۾ انهن جو ومتار ڪيو ويندو.

گنج شريف هڪ ڪهنو ڪتاب آهي. وچئون شيرازو ٽٽي پيو اٿس. ورق اهڙا جهرندا ٿي ويا ڏس جو ڇهڻ سان ڦاٽيو پون. گنج نالو انهيءَ ڪري پيو اٿس جو منجهس شاه جا سڀيئي بيت سواءِ ترتيب جي درج ڪيا ويا آهن. پر حقيقت هي آهي ته گنج جي ترتيب نهايت سهڻي آهي. داستان مضمون موافق ڏياريا ويا آهن ۽ بيتن جي ڪڙيءَ ڪڙيءَ سان ملندل آهي. هيئن چوڻ روا آهي ته رواجي قلمي نسخا ۽ ڇاپي نسخا، جي جمعي فقير، حسين فقير ۽ ٻين راڳاين جي رسالن تان اتاريا ويا آهن، تن ۾ ڪنهن به قسم جي ترتيب ڪانهي. خبر ناهي ته گنج جي جوڙ اول ڪنهن بگاڙي. بهرحال جنهن صورت ۾ فقيرن هٿان ٿي شاه جي بيتن جو ربط ضبط ٻڌي ڦريو آهي، تنهن صورت ۾ نئين سنوارڻ جي حق آهي ته رسالي جي جوڙجڪ ڪي مضمونن جي مدنظر تي نئين جوڙ ڏئي ۽ سچ پچ ته رسالي کي نئين رنگ ۽ ريت ۾ پيش ڪرڻ نهايت اهم آهي.

گنج شريف ١٢٠٧ هجريءَ ۾ يعني شاه صاحب جي وفات کان ٤٢ ورهيه پوءِ لکيو ويو. اهو ڪم تمر فقير جي خليفي ميان اسماعيل جي تحرڪ سان سيد عبدالعظيم نالي فقير هٿان پورو ٿيو. ميون اسماعيل هڪ برگزيدو شخص هو ۽ شاه لطيف سان روحاني لڳ لاڳاپو هوس. سڄا سارا سؤ سال تمر فقير جي مسند تي ويٺو هو. ۽ سڄي ڄمار تجرد ۾ گذاري ١٢٨٢ھ ۾ وفات ڪيائين. سڀني فقيرن جو هن ڳالهه تي اتفاق آهي ته گنج کان وڌيڪ ٻيو ڪو به نسخو معتبر ناهي. جيڪي بيت ان ۾ ناهن سي ڌاريا آهن ۽ شاه

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جي فقيرن جا جوڙيل آهن، ۽ زماني جي گذرڻ ڪري شاهه جي ڪلام سان گڏجي سڏجي ويا آهن. مثلاً بمبئي چاپي ۾ جيڪي فالتو بيت آهن، ۽ جي مرحوم ميرزا صاحب پنهنجي ڇپايل رسالي ۾ درج ڪيا آهن، انهن مان اڪثر گنج شريف ۾ اصل ڪينهن. ازانسواءِ گنج ۾ ڪيترا اهڙا بيت آهن، جي ٻين نسخن ۾ موجود ناهن. مثلاً:

جڏهن ساڻين ڏي سڏ ڪيا، ٻڌءِ نه ٻوڙي
همراهي هوتن سان، تو جوڏان نه جوڙي
پلءِ چام پنهونءَ جو، جهليئي نه ڊوڙي
هاڏي ناحق اڌوري، ڏي رڏن ۾ ٿي رهون ڪرين.

هڪ تـــراڙي گــنــاهه، سيئي سنواريا
پاڙيءَ پار نـاهه ڪـاڻ نڪا ويساند واءَ
ڪاڏي لرز، لطيف چئي، سبب آن جي ساهه
ڪو فضل ڪر فتاح، ٻي تراڙي پاڇهه جو.

اهڙا بيت بيشمار آهن ۽ انهن ۾ بيشڪ لطيفي لغار آهي. تنهن کان سواءِ گنج جون پڙهئيون زياده موزون آهن ۽ مٿن قدامت جو رنگ آهي. موجوده خطي نسخن ۾ ڪاتبن ۽ فقيرن پنهنجا رنگ رچايا آهن. مثلاً ڪير چوندو ته هيٺيون بيت شاهه جو آهي:

انـت تمشي في الطلوع، صبح ڏيو صاف
سي تي مصحف، پنهون چام پڙهندو هليو.

جنهن ۾ چون ڏا ته امام حسين رضي الله عنه جي سيري مبارڪ ڏي اشارو آهي. اهڙيءَ طرح شاهه جو مشهور بيت:

جي تـو بيت ڀانئيا، سي آيتون آهين
نيو مـن لائين، پريان سندي پار ڏي.

گنج شريف ۾ هن ريت سمايل آهي:

جي تـو بيت ڀانئيا، سي آيتون آهين
سگهر سُونهائين، پريان سندي پـار جو.

منهنجي نماڻي راءِ موجب هيءَ قرأت افضل ۽ اعليٰ آهي ۽ زيادہ شاہ جي مقصد کي نروار ڪري ٿي.

چون ٿا تہ گنج شريف کان اڳ شاہ جو سڄو ڪلام خود تمر فقير گڏ ڪيو هو، جو هڪ روايت موجب ڪچ پيچ ڏي ويندي اڏيري لال جي سيدن وٽ امانت طور رکي ويو هو ۽ اتيڻي زبون ٿي ويو، يا ٻيءَ روايت موجب ڪچ پيچ ۾ رهجي ويو، جتان تمر فقير جا ٻالڪا ڪيڏانهن کسڪائي کڻي ويا. بهرحال هن وقت دنيا ۾ گنج کان سواءِ ٻيو ڪو نسخو وڌيڪ آڳاٽو ۽ معتبر ڪونهي. هڪ خطي نسخو عزيزم محمد حنيف صديقي کان مليو اٿم، سو بہ سؤ سال کن جهونو آهي. اهڙي طرح برٽش ميوزم وارو نسخو ايتري ئي عمر جو آهي. آخوند احمد يٽائي واري صحيح نسخي جو پتو عزيزم محبوب علي چنا وٽ پيو آهي، اهو ڏسجي تہ ڪيتري قدر جهونو آهي.

گنج جي ترتيب بہ عجيب آهي. پهريائين سر سسئيءَ سان شروع ٿئي ٿو، جو پڪو ڏٺل آهي ۽ پنجن سرن ۾ نہ ورهايل آهي. ان جو پهريون بيت آهي:

وڏي ٿي وايون ڪري، ڪنل ڪوڪاري
هن پن پنهنجا ساريا، هيءَ هنجون هڏن لءِ هاري.

جو سر معذوريءَ جي ڇهين فصل جي آخر ۾ ڏٺل آهي. ساڳيءَ طرح سر ڪلياڻ ۽ يمن ڪلياڻ گڏجي هڪ سر جي صورت ۾ آيل آهن، ۽ ”اول الله عليم اعليٰ“ جي بدران پهريون بيت آهي.

اڻياري اٿي ويا، منجهان مون آزار
حبيب ٿي هٿي ويا، ٻيڙا جي ٻچار
طبيبن تنوار، هتڙ نہ وٺي هاڻ مون.

جو ڪلياڻ جي ٽئين فصل جو پهريون بيت آهي. اهڙيءَ طرح هر ڪنهن سر جي صورت علحدي آهي.

سر سسئي، جو رسالي جو ناڻون حصو آهي، تنهن جا بيت ايتري قدر منتشر آهن، جو هرهڪ بيت جي ڇنڊڇاڻ لاءِ ڇاپي رسالي

جا سؤ ورق اڻلائڻا ٿي پيا. تنهنڪري اڌ اٽ ڏينهن رڳو انهن جي سوجهڻ ۽ تصحيح ڪرڻ ۾ گذري ويا. منجهس پڻ نوان داستان ۽ ڪيترائي نوان بيت آهن، جي پنهنجي پر ۾ نهايت شيرين ۽ رقت آميز آهن. اهي نوان داستان ۽ ليزين جو داستان، ٻين قلمي نسخن ۽ ڇاپيل رسالن مان حذف ڪيا ويا آهن. پڙهندڙ بيتن جي هن ڇڳي تي ڌيان ڏين ته منجهس ڪيتري نه لذت ۽ لاءُ آهي!

مون ڀانيو مون گهر، هميشه هوندا پرين
ساجن سيج وڇايان، جوڙي جيءَ اندر
ڪه ڇاڏان ڪنهن پر، ڏير ڏمرجي هلڻا.

—

ڏير ڏمرجي هلڻا، ٻر ڪاهي ٻوتا
نيهو نماڻي پاڻ سين، هيڪر آئين هوتا
ٻارن ڏنا معذور ڪي، ڳنگن جا گهوتا
ايهيءَ پر پهتا، رات نه رهيا هيڪڙي.

—

ڏير ڏمرجي هلڻا، ڪرهل قطاري
چڙهڻا لڪ، لطيف چئي، توڏا تنواري
ٻانيڻ پروچن لءِ، رويو جر هاري
آڏيون اوتاري، رات نه رهڻا هيڪڙي.

—

جي نه رهڻا رات، ته ڪهڙو مڪ سرتيون
ٻانيڻ پروچن جي، مٿي ملاقات
متان مٿي ڇڏين، طلب پريان جي تات
آءٌ تان جوئي ذات، تون پاڻ مڃائج مپرين.

هڪڙي داستان ۾ وري مٿن تي مٿيو آهي ۽ منڊبن ڇڳي لاڪ لاڻي ائس. ڪي بيت اغراقي شطحيات مان پريل آهن، جي ڇاپي نسخن مان ڇاڙي واڙي ڪيرايا ويا آهن. مثلاً:

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

منکي ڪين ڪٿو، سوران مسلمان
احمد ڪونہ آندو، عرب ڪان ايمان
اي سر آهي سبحان، آدم ليکي آدمي.

انهن ڏينهن ۾ پڙهڻ جو چشمو اتفاق سان پٽجي پيو، جنهن ڪري ڪجهہ ڪم ۾ ڪانجاڻو پيو. پر لطيف جي لطف سان بنان عينڪ نور نچوئيندي اکين کي اهنج نہ پهتو. مطلب تہ اٺ ڏينهن خير سان پورا ڪري ڪراچيءَ پهتس، دل ۾ حسرت رهجي ويئي تہ چيو نہ سموري گنج کي نظر مان ڪڍيم. پهرين جون ١٩٥٢ع جي ٥٥ ورهين جو ماڻ پرجهٽو هوم، سچا اٺ مهينا حقي موڪل رهيل هيم، پر ڪميشن ۾ زود پڪي نہ ٿيڻ ڪري اها نہ ورتم. نيٺ ربّ جي رحمت وري، اپريل جي شروعات ۾ پڪو ڪيائون ۽ تاريخ ١٣ کان وٺي ويندي ٣٠ مئي تائين ٤٧ ڏينهن حقي موڪل ورتيم، انهيءَ لاءِ تہ گنج جو رهيل ڀاڱو ختم ڪريان.

١٦ تاريخ اپريل جي گرميءَ ۾ پٽ تي پهتس. اگرچہ سيّدن ۾ شاديون هيون ۽ سندن جايون چاچين ماچين سان معمور هيون، تڏهن بہ پاڻ ملهائي وري بہ ساڳيو ڪمرو عطا ڪيائون. چوڌاري غوغاءِ هئو تہ بہ بندي کي "خلوت در انجمن" حاصل هئي. غلام حيدر خانساماں هن دفعي ڪراچي هليو ويو هو، تنهنڪري پهريان ڏينهن سوڪ سنهڙي ماني ۽ تورين جي ڀاڄي، سجاده نشين جي حويليءَ تان ايندي هئي. رات جو سٽيو ماهيو ڪير ايندو هو، جو رات جو بہ پيئندو هوس ۽ صبح جو سوير نيرانو بہ واپرائيندو هوس. انهيءَ سنهيءَ سيڪيل مانيءَ مان جا لذت ايندي هئي، سا هوند جعفرخاني ۽ باقرخاني مان بہ نہ اچي، پر هن خاڪسار کي مانيءَ جي گهرج ڪانہ هئي ۽ انهيءَ سڪيءَ مانيءَ جي ساءَ ننڍي هوندي طالبيءَ جو زمانو ياد ڏياريو، جڏهن پاڙونيون مڪڻ سان جهپيل جوئر جون مانيون، سياري ۾ ڏانڊن تي سيڪي، انهيءَ ذوق سان کائيندا هئاسين، جو هفت اقليم جي حاڪم کي بہ نصيب نہ هوندو. چئن پنجن ڏينهن جي عرصي بعد غلام حيدر

موٽي آيو، ۽ لذيذ کاڌو پيٽ پيو. پر ان ۾ اِيترو حظ نه هو، جيترو سيّدن جي رکي روٽيءَ ۾.

ٻارهن ڏينهن سچا لڳولڳ تمر فقير جي اوطاق ۾ تڏي تي گذاريم. سراسري ڏهه ڪلاڪ هر روز متن جي مقابلي جو ڪم ڪندو هوس. ڪڏهن به ٿڪ پير نه ليٽيس. اهڙي روحاني سرور ۽ حبور ۾ شاهه کي ٻڌڻ ۾ گهاريندي وقت گذريو: جو ٿڪ جو احساس نه رهيو. موسم گرم ٿي رهي هئي، لُڪون ۽ جهولا، سارو ڏينهن واري پئي وسي. ڪپڙا لٿا ۽ جسم سڀ مٽيءَ ۾ پيوت ٿي ويندا هئم. اينڌڙن ويندڙن کي عبرت هوندي هئي ته ڪيئن اهڙي فضا ۾ هڪ ڪتڻي ويهي ڪم ٿو ڪريان. لال لطيف جي جوانيءَ جا ڏينهن ياد پيم، جڏهن يار جي خيال ۾ پٽ تي ويهي، سندس جسم مبارڪ تي واري وري ويئي هئي، ۽ شاهه حبيب وڏي ارمان سان متاثر ٿي هيءُ درد انگيز مصرع اُچاريو هو:

”لڳي لڳي واءُ، ويا انگڙا لتجي“

۽ شاهه، واريءَ جي تهن اندران وراڻيو هو:

”هئي ڪٿي پساهه، پسڻ ڪارڻ ٻرڻ جي“.

تاريخ ٢٣ جو خميس ڏينهن ٽين بجي ڌاري، جڏهن سويلئي تند هوا شروع ٿي هئي، ۽ هيٺڙو ٻيڙيءَ جان پئي ٻڏو ۽ اُڀريو، تڏهن هڪ طوطن جو شوخ ۽ شنگ ٽولو اچي ڪبڙ جي وڻ تي ويٺو. هيڏانهن هوڏانهن پرواز ڪري ٻاڻ ۾ خرب پئي رانديون ڪيائون ۽ ٻوليون پئي ٻولايائون. اهڙي وني ”ٽين ٽين“ مچايائون جو دل بي اختيار انهن ڏانهن ڇڪجي ويئي. اهو تماشو ڏسي دل کي ڏاڍي فرحت آئي. فقيرن کان معلوم ٿيو ته اهڙو طوطن جو ٽولو ڪڏهن به پلجي ڪونه آيو هو، اگرچه ڪٿ جون ٻوڪون نزديڪ آهن. سمجهيم ته سبز پوش فرشتا يا چنگل روح، طوطن جي شڪل ڌاري منهنجي دل ڌتارڻ آيا هئا. ايتري قدر خوشيءَ مان ڇاتي ڪلي جو بيان ڪان ٻاهر آهي.

باقي چار ڏينهن به انهيءَ ڏنن ۾ گذريا ۽ گنج جو ڪم

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پورو ڪري، خير سان حيدرآباد پهتس. اندر ڪي آئت هوم ته وڏو خزانو ساڻ کڻي آيو آهيان:

ويا جي عميق ڏي، منهن ڪائو ڏيئي
تن سيپون سوجهي ڪڍيون، پاتاران پيهي
پسندا سيئي، آمل اکڙين سين.

—

رسالي جا قديم قلمي نسخا *

حضرت شاه عبداللطيف عليه الرحمت جي ڪلام جا قلمي نسخا، جا بجا سنڌ ۾ ٽڙيا پکڙيا پيا آهن، پر ڏينهن جا ڏاتار اڄ ڪٿي ويا آهن؛ ۽ باوجود استدعائن جي ڪوبه اعتبار جوڳو قديم نسخو هٿ ڪونه آيو آهي، سواءِ ٻن ٽن بياضن يا انتخابن جي، جن جو ذڪر پڻ مشهور نسخن جي ذيل ۾ ڏنو ويندو.

عام روايت آهي ته شاه صاحب عليه الرحمة پنهنجي گڏ ٿيل ڪلام جا چند نسخا، پنهنجي وفات کان ٿورو اڳيرو ڪراڙ جي ڍنڍ ۾ ٻوڙي ڇڏيا، پر پوءِ فقيرن جُهد پٽي، پنهنجي بزرگوار مرشد جو ڪلام گڏ ڪري ورتو، جنهن کي "گنج" چوندا آهن. چون ٿا گنج جو اصلوڪو نسخو تمر فقير جي حفاظت هيٺ هو، جو سيّد جمال جي رنجش ڪري پاڻ سان ڪڇ پيچ ڏي کڻي ويو، يا اڏيري لعل جي سادات وٽ امانت طور رکي ويو. بهرحال انهيءَ نسخي جو اڃا تائين پتو ڪونه پيو آهي. شايد زماني جي خورد برد ڪري وڃائجي معدوم ٿي ويو هجي؛ پر انهيءَ حالت ۾ ان جا آثار، تمر فقير جي پالڪن وٽ ضرور رهجي ويا هوندا. چنانچه اهڙائن مان پڌرو آهي، ان جي تلاش جاري آهي. ۽ جيڪڏهن ربّ تعاليٰ جي فضل سان ان جو ڪو نقل هٿ چڙهي ويو ته وڏو وثيقو ٿي پوندو، ۽ حضرت شاه صاحب جي ڪلام کي ڪامل بنائڻ ۾ وڏي مدد ملندي - وليس علي الله بعزيز.

اصلوڪي گنج جي عدم موجودگيءَ ۾ اڄين ڇنبو ته ڀٽ شريف تي جيڪو "گنج" رکيل آهي، سوئي موجود قلمي نسخن ۾ زياده قديم ۽ معتبر آهي، ۽ ان ۾ شاه صاحب جو سارو

* ماهنامي "نئين زندگي"، نومبر ١٩٥٣ع تان ورتل.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪلام سمايل آهي. نہ فقط ايترو پر ان ۾ ٻين همعصر شاعرن جا
بيت بہ شامل ڪيا ويا آهن، جي شايد شاه جا فقير جدا جدا موقعن
تي ڳائيندا هئا. انهيءَ خلط ملط ۾ ڪن شيعا صاحبن جا بيت بہ
اچي ويا آهن، جهڙوڪ ”عطا“ جا، جن جي آڌار تي حضرت
شاه سائين کي هرويرو شيعو سمجهيو ويندو آهي.

موجوده ”گنج شريف“ تمر فقير جي خليفي ميان اسماعيل
جي ارشاد موجب، فقير عبدالعظيم عرف وڏل شاه ابن سيد محمدعلي
شاه ابن سيّد ميان ڪلان، تاريخ ٧ ماه جمادالثاني سنہ ١٢٠٧ (؟)
هجري، اڱاري ڏينهن لکي پورو ڪيو. يعني حضرت شاه صاحب
عليه الرحمة جي وفات کان ٤٢ ورهيہ پوءِ. ان جي ترتيب بہ
علحدي آهي، شروعات سسئي جي سر سان ٿئي ٿي، جنهن عنوان
هيٺ سسئي جا پنجئي سرود اچي وڃن ٿا. اهڙي طرح ڪلياڻ ۽
يمن ڪلياڻ، رامڪلي ۽ پورب بہ گڏ لکيا ويا آهن. اگرچہ داستان
جدا جدا نہ ڏنا ويا آهن، پر هرهڪ بيتن جي جهڳڙي کان پوءِ
وائي جو اچڻ، هرهڪ داستان کي نروار ڪري ٿو. بيتن جي
ڍهوڙ مضمون جي لحاظ کان پوئين نسخن ۽ ڇاپي رسالن کان
گهڻو عمدي ۽ ڍنگائتي آهي. سسئي جو پهريون بيت آهي:

وڏي ٿي وايون ڪري، ڪنل ڪوڪاري
هن پن پانهجا ساريا، هيءَ هنجون هڏن لئي هاري.

ڪلياڻ ۽ يمن ڪلياڻ جي شروعات هن بيت سان ٿئي ٿي:

آنياري اٿـي ويـا، منجهان مـون آزار
حبيب ڏـي ڪٽي ويـا، پيڙا جي پچار
طبيبن تنوار، هـڏ نـہ وڏي هاڻ مون.

عام قلمي ۽ ڇاپي نسخن جو آغاز ”اول الله عليم اعلي
عالم جو ڌڻي“ واري بيت سان ڪيل آهي، سو ”گنج“ ۾ هن
سر جو چوويهون بيت آهي. انهيءَ مان ظاهر آهي تہ شاه جي
فقيرن کي ڪڏهن بہ اهڙو خيال دل ۾ نہ آيو تہ مقدس مبارڪ
ڪلام کي الله جي نالي سان شروع ڪجي. نڪي ڪي اهو

بيت اهڙو آهي، جو شاه صاحب اوائل ۾ چيو هجي. منهنجي نظر ۾ ته اهو بيت شاه صاحب جو چيل ئي ناهي. شايد رسالي جي ڪن متاخر جمع ڪندڙن جي دل ۾ اهو انديشو آيو هجي ته شاه جو ڪلام ضرور الله تعاليٰ جي نالي سان شروع ڪجي. ۽ انهن اهو بيت پنهنجي طرفان ڳاهي ڪلام ۾ داخل ڪيو هجي. انهيءَ ڳالهه جي تائيد هن حقيقت مان ملي ٿي ته برٽش ميوزيم ۽ انڊيا آفيس وارن بياضن ۾، جي گنج کان به ڪن آڳاٽن نسخن جو اختصار آهن، تن ۾ اهو بيت اصلي ڪونهي. اهڙي طرح منهنجو قوي گمان آهي ته ٻمبئي ڇاپي ۾ ”اول الله عليم“ واري بيت کان پوءِ جيڪي ٽي بيت رسول الله صلي الله عليه وسلم ۽ اصحابن ڪرامن جي باره ۾ آيل آهن، سي به ڪنهن سگهڙ جي دماغ جو دم پختو آهن. ڇاڪاڻ ته ان جي دل ۾ ضرور اهو خيال ٿيو هوندو ته الله جي تعريف کان پوءِ رسول الله صلعم ۽ سندن يارن سڳورن جي ثنا به لازم آهي.

”گنج“ شريف کان پوءِ دلدار فقير وارو قلمي نسخو آهي، جو هن ڪنهن سنڌي مرشد لاءِ لکيو آهي. اهو نسخو ١٢٦٩ هجري کان اڳ جو لکيل ٿو ڏسجي ۽ مون کي عزيزم محمد حنيف صديقي هٿان مليو آهي. قرائن مان معلوم ٿو ٿئي ته فقير ڪيچ پنج جو وينل هو ۽ سندس هٿ اکر نسخو شايد تمر فقير واري گنج جو اتارو آهي. منجهس ڪيترائي بيت آهن جي پٽ واري ”گنج“ ۾ موجود ڪينهن. انهيءَ نسخي کان پوءِ پٽ ۽ بلڙيءَ وارا نسخا آهن، جي مسٽر عثمان علي انصاري وٽ موجود آهن؛ ۽ ٻن ميان احمد پناڻي، حافظ عمر ڪاڇوٽي، سيد دوست علي متعلوي ۽ مير عبدالحسين سانگيءَ وارا نسخا آهن جي لڳ ڀڳ چوڏهين صديءَ جي اوائل ڌاري لکيا ويا آهن. اهي پويان مذڪوره نسخا بنده وٽ حاضر آهن، جن جي مدد سان نئون مڪمل نسخو تيار ڪيو پيو وڃي - و الله ولي التوفيق.

برٽش ميوزيم، انڊيا آفيس، سيد ابراهيم شاه ۽ ماسٽر

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

محمد قاسم خان وارا بياض پنهنجي اهميت رکن ٿا . برٽش ميوزيم وارو نسخو ڪنهن فاضل ۽ عالم جو انتخاب ڏيل آهي. اڪثر تمام سهڻا انس ، ۽ جستہ جستہ پراڻن سنڌي لفظن جي معنيٰ فارسي ۾ ڏني وئي آهي. هي ڪنهن آڳاٽي معتبر نسخي جو اختصار آهي. بيتن ۽ داستانن جي ترتيب نهايت سنجيدي ۽ مسلسل آهي. منجهس ڪيترا ئي بيت آهن، جي گنج ۾ به ڪين آهن. انڊيا آفيس وارو بياض هوبهو برٽش ميوزيم واري بياض جو نقل آهي ، اگرچ ڪٿي ڪٿي ڪجھ بيت حذف ڪيا ويا آهن . پنهي جي شروعات سر سسئيءَ واري هن بيت سان ٿئي ٿي:

”پرتو و پنهون جو، جهُڙ جيئن جهالا ڏي.“

سيد ابراهيم شاه واري بياض جي ترتيب وري بالڪل نرالي آهي، اگرچہ شروعات سسئيءَ سان ٿئيس ٿي ۽ بيتن جي اختصار جو سلسلو به ”گنج“ تي ٻڌل آهي. ان ۾ به ڪيترا ئي نوان بيت آهن. مسٽر محمد قاسم خان وارو بياض به پنهنجو مٽ پاڻ آهي ۽ باوجود اختصار جي ڪيترا ئي سهڻا نوان بيت ايزاد ڪري ٿو. مطلب تہ بياض وارن پنهنجو پنهنجو طريقو ۽ ڍنگ اختيار ڪيو آهي.

نهايت تعجب جهڙي ڳالهہ آهي تہ شاه صاحب جهڙي باڪمال شاعر جو ڪلام سوا صدي ڪن ڇاپي هيٺ نہ آيو. ڊاڪٽر آرنيسٽ ٽرمپ پهريون ئي شخص هو ، جنهن جو توجهہ اهڙي الهامي ڪلام ڏي ڏيو ۽ هن سرڪاري خرچ سان رسالي جي طباعت جو مهم شروع ڪيو. ڪيس هڪڙا به عمدا قلمي نسخا هٿ چڙهيا، جن کي هڪ ڏيهي فاضل کان پيٺارائي، حتي‌المقدور صحيح مسوّدو تيار ڪرائي، ليپسگ جي شهر ۾ ١٨٦٦ع ڌاري ڇپائي پڌرو ڪيائين. جنهن صورت ۾ ملڪ خرچ ان ڪافي هو ، تنهن صورت ۾ مارئي جو سر ۽ ٻيا ٻويان ننڍا سر ترڪ ڪرڻا پيس . اگرچ ڇپايل نسخي ۾ گهڻيون ئي اوڻايون آهن . تہجي بلڪل هندي ’ابجد‘ تي ٻڌل آهي. پنهين قلمي نسخن جون مختلف پڙهڻيون درج نہ ڪيون ويون آهن ۽ اوت تي جيڪي صحيح نسخ ۾

آيون اٿس، سي متن ۾ اختيار ڪيون ويون آهن؛ تہ بہ هي ڇاپو ڪيترين ڳالهين ڪري ممتاز آهي. ٽائيپ نهايت نفيس ۽ عربي رسم‌الخط تي آهي ۽ وس آهر ڪلام کي درست نموني ۾ شايع ڪيو ويو آهي. هن ڊارئين ڪرستان پادريءَ کي آفرين هجي، جو سرجوشي ڏيکاري هڙو امل ماڻڪ نروار ڪري پين لاءِ مثال پيدا ڪيائين.

تقريباً هڪ سال بعد يعني اپريل ١٨٦٧ع مطابق ١٢٨٣ھ ۾ مولوي عبدالصمد نورنگزادي جي تحرڪ سان، جنهن جا سنڌي ادب تي گهڻا ئي ٿورا آهن، مطبع حيدري بمبئي جي مالڪ قاضي ابراهيم پٽلبندري، شاه جو رسالو سنگي حروفن ۾ شايع ڪيو. انهيءَ نسخي جو ڪاتب سنڌ جو مشهور عالم حاجي محمد سمون هو. ان جي اڳيان گهٽ ۾ گهٽ ٻہ قديم قلمي نسخا هئا. ڇاڪاڻ تہ ڪٿي ڪٿي حاشيي تي جدا جدا قرائتون بہ ڏنيون اٿس. گنج وارن بيتن کان سواءِ ٻيا بہ ڪيترا ئي بيت منجهس درج آهن. قاضي ابراهيم صاحب مرحوم جي پونيرن کان انهن نسخن جي پڇا ڪئي اٿم، پر انهن کي خبر ناهي تہ اهي نسخا ڪيڏانهن ويا. اهي نسخا يا تہ مولوي عبدالصمد مهيا ڪري ڏنا هوندا، يا قاضي صاحب کي ڪڇ ۽ گجرات مان پڙ پيا هوندا. بهرحال ائين گمان ڪجي تہ فالتو بيت حاجي محمد سمي جا ٺاهيل هوندا، امڪان کان ٻاهر آهي. ڇاڪاڻ تہ اهڙيءَ وضاحت جي توقع رکي نٿي سگهجي - واللّٰہ اعلم بالصواب.

جنهن صورت ۾ متين پنهين ڇاپن جي ڪتابت جهونيءَ سنڌي مطابق آهي، تنهن صورت ۾ سنڌ جي هڪ اڳوڻي ايجوڪيشنل انسپيڪٽر مسٽر جائيلس تجويز ڪئي تہ نئون رسالو تيار ڪرائجي. ڪانئس پوءِ مسٽر فلٽن سندس جاءِ نشين ٿيو، جنهن ڀٽ شريف جي ڪنهن قلمي نسخي تان هڪ نقل ڪرائي ورتو، پر آهو بہ هلندڙ صورتخطيءَ ۾ نہ هو، تنهن ڪري اهو دستخط رسالو موجود صورتخطيءَ ۾ آندو ويو، ۽ ڇاپخاني ۾ موڪلڻ کان اڳ سنڌ جي

ايڊوڪيشنل ٽرانسليٽر (مسٽر تاراچند شوقيرام) ڏانهن موڪليو ويو، جنهن انهيءَ ڪي ٽرمپ صاحب واري رسالي، ۽ بمبئي ڇاپي واري رسالي، ۽ ٻئي هڪ دستخط نسخي سان ڀيٽي ۽ سڌاري، ڊسمبر ١٩٠٠ع ۾ شايع ڪيو، مگر ان ۾ به ڪي چوڪون رهجي ويون. انهيءَ ڳالهه جو احساس رکندي مرحوم شمس العلماء ميرزا قليچ بيگ صاحب سنه ١٩١٣ع ۾ پنهنجو رسالو ڇپايو، جنهن ۾ سواءِ ڪنهن تحقيق ۽ تدقيق جي، سرڪاري ڇاپي جا بيت قائم رکي، بعضي جاين تي بمبئي ڇاپي واري رسالي جا زائد بيت ۽ وايون داخل ڪيائين، جن مان ڪيترا ته وري وري دهرايل آهن. ڪمال فقط ذات خداوندي کي آهي؛ مرحوم ميرزا صاحب جي رسالي ۾ اڪيچار غلطيون رهجي ويون.

١٩٢٣ع ۾ وري آنجهاني پروفيسر گربخشاڻيءَ، شاهه جي رسالي جي تصحيح ۽ تشريح جو ڪم ہاٿ تي کنيو، ۽ هن بنده جي حمايت سان سال ١٩٣١ع تائين رسالي جا ٽي جلد ڇپائي پڌرا ڪيائين. تنهن کان پوءِ ڪن وجوهات ڪري رسالي جو چوٿون جلد تيار ڪري ڇپائي نه سگهيو. پروفيسر ماسوف عليه وٽ پهرئين جلد پيري فقط بلاڙيءَ ۽ ڀٽ وارا دستخط نسخا ۽ ٽرمپ ۽ بمبئيءَ وارا ڇاپي رسالا هئا. ٻئي جلد تيار ڪندي مير عبدالحسين وارو دستخط نسخو ملي ويس، ۽ ٽئي جي تياري وقت مون انگلنڊ مان برٽش ميوزيم جي بياض جون مختلف پڙهڻيون ۽ ڏنل معنائون ڏانهس ڏياري موڪليون. ٽنهين جلدن ۾ اڳيون لاڙي تلفظ قائم رکيو ويو، جنهن جي فقط خصوصيت هيءَ آهي ته 'نون غنو' ۽ 'هاءِ هوز' محذوف ڏنل آهن، ۽ ڪا ٻي منجهس خوبي ناهي. ازانسواءِ گنج شريف ۽ ٻين نسخن مان ڀيٽا جو موقعو نه مليو، جنهن ڪري چئبو ته ماسوف عليه جو تيار ڪيل رسالو به گهڻي قدر ناقص آهي.

استاد گربخشاڻي کان پوءِ مرحوم غلام محمد شهواڻي پنهنجو رسالو شايع ڪيو، جو صوري ۽ معنوي لحاظ کان بلڪل معيوب ۽

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

نادرست ثابت ٿيو، باوجوديڪ مرحوم محنت ۽ جفاڪشيءَ کان
ڪونہ گهٽايو هو. مرحوم شهواڻي کان پوءِ ڪيترن ئي صاحبن
تجارت ۽ جوفي خاطر رسالي جا رطب ۽ يابس نسخا ڇپايا آهن،
جي اڃوڪيءَ اڏهوند ۾ ماڙهن وٽ گشت ڪري رهيا آهن.
ربّ تعاليٰ توفيق بخشي تہ رسالي جا هر ممڪن ميسّر نسخا ميڙي،
هڪ مستند نسخو تيار ڪيو ويندو. منهنجي ادب جي سڀني سڄڻن
کي استدعا آهي تہ ناياب قديم نسخن جو پتو هن ضعيف ڏي
ڏياري موڪلين. والثواب عندالله.

شاهه جي رسالي جا ڏي آڳاٽا قلمي نسخا *

گذريل پنجن سالن ۾ تقريباً ڏهه قلمي نسخا شاهه جي رسالي جا پيٽيا اٿم، جن مان ڪن تي ڪتابت جي تاريخ ڏنل آهي، ته ڪن تي نه ڏنل آهي. انهن مان ٽي دستي نسخا سنه ١٢٧٠ هجري جا لکيل آهن، يعني شاهه صاحب جي وفات بعد ١٠٥ قمري ورهيه پوءِ جا لکيل آهن. افسوس جو ڪوبه نسخو لڳ ڀڳ شاهه جي زماني جو هٿ نه آيو آهي، اگرچه هڪ نسخو ١٢٢٥ هجري جو مولوي احمد جت وٽ آهي، جو اڃا تائين ڏيڻ کان پيو ڪيٻائي. جيڪڏهن سچ پچ ١٢٢٥هه وارو نسخو مولوي احمد جت وٽ آهي ته اهو نهايت ڪمائتو ثابت ٿيندو، ۽ ان کي ٿي نئين نسخي جو اساس يا بنياد ٺهرايو ويندو. سنه ١٢٧٠ هجري جا رسالا هي آهن:

گنج، جو لطيفي درگاهه تي تمر فقير جي اوطاق ۾ رکيل آهي. ان جو مفصل بيان اڳيئي ڏنو ويو آهي. اهو رسالو تاريخ ٧ ماهه جمادي الثاني ڏينهن اڱاري سنه ١٢٧٠هه مطابق تاريخ ٧ ماهه مارچ ڏينهن اڱارو سنه ١٨٥٤ع) ڏاري خليفي اسماعيل جي حڪم موجب اڏيري لعل جي سيّد عبدالعظيم عرف وڏل شاهه لکي پورو ڪيو. منجهس شاهه صاحب جي ڪلام کان سواءِ پيو به گهڻو اوڦٽو شعر آهي.

لٽڙي وارو نسخو، جو مير امام بخش خان ٽالپر (وفات ١٩١٣ع) جي فرمايش موجب ميان محمد حافظ نالي ڪاتب ٢٩ شعبان ١٢٧٠هه (مطابق ٢٦ مئي ١٨٥٤ع) ڏاري لکيو، يعني گنج جي ڪتابت کان اٽڪل اڍائي مهينا پوءِ. ليڪن هي رسالو ڪنهن

* ماهنامي ”نئين زندگي“، سپٽمبر ١٩٥٧ع تان ورتل

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

به صورت ۾ گنج تان نقل نه ڪيو ويو آهي. بلڪ معمولي نسخن وانگر آهي، ۽ سرن جي ترتيب به ساڳي رکي ويئي آهي، جهڙي پٽ واري نسخي يا آخوند احمدي ۽ مير عبدالحسين وارن نسخن ۾ آهي. منجهس ڪن جزوي ڏارين بيتن کان سواءِ ٻيو ڪو گهڻو ڦير ڪونهي. هي رسالو مذڪور مير صاحب مرحوم جي پڙپوٽي ۽ هم اسم مير امام بخش خان مون کي ڏورن ڏينهن لاءِ مقابلي خاطر ڏنو هو. آهو ڪنهن آڳاٽي قلمي نسخي جو اتارو ٿو ڏسجي.

مرحوم مير نور محمد جي ڪتبخاني وارو نسخو، جو مون کي جوان بخت مير نور محمد خان ثاني، عزيزم الهبچائي آخوند جي توسط سان ڏنو آهي. هي رسالو هڪ مائي صاحبه ملّـي نعمت نالي جو هٿ اکر لکيل آهي. نهايت خوشخط، صاف ۽ صحيح ۽ سونهري جدولن سان آهي. مائي صاحبه ڪمال ڪيو آهي، ۽ سندس هي ڪارنامو ابدالآباد قائم رهندو. اهڙيون پاڪباز ۽ نيڪ عورتون سنڌ ۾ گهڻيون ٿي گذريون هونديون، جن نورناما ۽ ٻيا ڪتاب تبرڪ طور لکيا هوندا، پر افسوس جو انهن جا نالا اسان تائين نه پهتا آهن. نهايت فخر جي ڳالهه آهي، جو هن مائي صاحبه جهد ڪري اهو رسالي جو نسخو تيار ڪيو آهي. ملياڻي صاحبه بابت وڌيڪ احول معلوم ٿي نه سگهيو آهي. شايد منهنجو دوست ميرزا گل حسن "احسن" انهيءَ ڳالهه تي روشني وجهي. شل خدا جي رحمت مٿس هجي!

هي نسخو ملّـي نعمت تاريخ ٢٨ ماه جمادي الثاني سنه ١٢٧٠ھ (مطابق ٢٨ مارچ ١٨٥٢ع) ڌاري ڪنهن قديم نسخي تان اتاري پورو ڪيو، ۽ نهايت صحيح ۽ پوئين اضافن کان خالي آهي. لڳ ڀڳ ترميم واري رسالي ۾ ٻن استعمال ٿيل نسخن جي مشابهه آهي. اصل نسخي پوري ٿيڻ بعد ڪنهن اوپري ماڻهوءَ هيٺان ڪلام ضميمي طور ڳنڍي چاڙهيا آهن.

(١) مخدوم محمد هاشم جو ڪلام:

يا حبيب الا له خذبيدي مالعجزي سواک مستندي
اي خاصا دوست خدا جا، هادي هت ونيج
توريءَ طاقت ناهڪا، يا رسول رسيج
هاشم چوي هاشمي، پرينده م پهچيج.

(٢) سر رامڪليءَ واري ٽيهه اکري، جنهن جي گڇ بندن ۾ شاه جو نالو اچي ٿو.

(٣) ڪاپائتيءَ واري مدح يعني چرخو چوري ڪت ڪاتار، جا حافظ پينئيءَ جي ٺهيل آهي.

(٤) عربي ۽ سنڌيءَ ۾ نڪاح جو خطبو.

(٥) فارسي زبان ۾ فالنامو، وغيره وغيره.

مائي صاحبه پنهنجي نسخي جو خاتمو هن طرح ڪري ٿي، جنهن مان خبر پوي ٿي ته پاڻ هڪ پراڻي وضع جي شاعره به هئي. سندس پراڻي سنڌي وارو نمونو عڪس ۾ جدا ڏنو ويو آهي.

آلحمدُ لِلّٰه رسالو شاهَ عبداللطيفَ جو لکي ڪيم تماما
موجب حڪم ديري سرڪار ڪلان عاليمدار جي
مُنُ مُلّٰي نعمتا
عوض لکائيءَ جي مُنکي وڏا خرچَ ۽ جهجها ڏنا امدادا
ديرو متيون قائم هُوئي چالَ ميڙني وارثن ۽ عزيزن سان
اجر ثواب هن جا مولو ڏي ان کي منجهه دنيا ۽ آخرتا!
سدائين خوش حال هُون، برڪت حضرت رسولا
چڱايون نصيب ٿين، خوبيون پسن خير سين، هميشه مداما!
مقصد سندن پورا ٿين ۽ مطلب مڙئي مدعا نصيبا!
آءٌ دعاگي نه هيڪڙي، پيا ٻڻ سهسين آهين ستوَ هزارا
بتاريخ اٺاويهين ماه جمادي الثاني جي سن ٻارهن سو
ستر صحيحا!
سچو جڙي تيار ٿيو، ڪنان لکڻ ۽ جدول ۽ جلدا.

خبر ڌاهي ته کهڙي مير صاحب جي ديري ڏي اشارو آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مير نورمحمد خان تہ تاريخ ١٠ شوال سنہ ١٢٥٥ هجري (١٧ ڊسمبر ١٨٣٩ع) ڌاري وفات ڪئي (١). ميانيءَ ۽ دٻي جي لڙاين بعد انگريزن سندس وڏي فرزند مير حسين علي خان کي ٻين ميرن سان گڏ ڪلڪتي موڪلي ڇڏيو، جو وري شعبان ١٢٧٥هہ (مارچ ١٨٥٩ع) ڌاري حيدرآباد موٽي آيو (٢). ملّا نعمت هي نسخو ان کان پورا ٢٠٥ سال اڳ ۾ لکيو، ڇا ان مان گمان ڪجي تہ مير نورمحمد خان جا ديرا ان وقت حيدرآباد ۾ ساڪن هئا؟ بهرحال هيءَ ڳالهہ تحقيق طلب آهي - و فوق ڪل ذي علم عليم.

---

(١) ڏسو انگريزي تاريخ سنڌ، تاليف مرحوم شمس العلماء ميرزا قليچ بيگ صاحب. ڀاڱو ٢، ص ٢٢٦

(٢) ايضاً، ص ٢٣٨

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

شاهه جي رسالي ۾ تحريفون*

شاهه جي رسالي جي گڏ ڪندڙن، شاهه جي ڪلام سان جنسي ڪيس ڪيو آهي ۽ ان ۾ ديده دانسته پنهنجا پراوا بيت ملائي ڇڏيا آهن. مثلاً، شاهه ڪريم جا بيت جي گنج ۽ مير عبدالحسين واري نسخي ۾ ضميمه طور ڏنل آهن، تن کي ڇاڙي واڙي مناسب يا غير مناسب جاءِ تي رسالي جي وچ ۾ ٽنبي ڇڏيو اٿن. پوءِ وري ڪي مت جا موڙهل جون ته انهن کي تضمين طور ڪم آندو ويو آهي، اگرچه حقيقت ان جي بالڪل ابتڙ آهي، ۽ شاهه صاحب مورڳو انهن جو تتبع ڪيو آهي.

شاهه ڪريم جا بيت ۽ انهن سان گڏ قاضي قاضن جا بيت گهڻو وقت اڳي مرحوم شمس العلماء ميرزا قليچ بيگ صاحب غلط نموني ۾ ڇپائي پڌرا ڪيا هئا، ۽ ۱۹۲۷ع ۾ مون انهن کي درست ڪري، شاهه ڪريم جي روحاني گفتن سان گڏ هڪ زياده مفصل ڪتاب جي صورت ۾ ڇپايو هو. تنهن هوندي به اوائلي غلطيون اديبن جي اندر ۾ ايتري قدر گهر ڪري ويون آهن، جو انهن مان ڪيترا ڏسڻا وائسڻا راهه گذارو، شاهه ڪريم جا ڪيترائي مشهور بيت، شاهه لطيف ڏانهن منسوب ڪندا آهن. مثلاً:

تون چئو الله هيڪڙو، وائي ٻي مَ سک،
سچو اکر من ۾، سو ٿي لکيو لک.

—

مروئان موران ٻڪڻان، وائي ٻي مَ پئل
هو هلاچو هُل، بالله سندو سڄڻين.

—

* ماهوار "نئين زندگي"، جولاءِ ۱۹۶۱ع تان ورتل. 'تحريف' لفظ جي معنيٰ آهي: ڪنهن لفظ جا حرف مٽائي، ان جي صورت بدلائڻ.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تو کي توڙائـون ”لا“ مين لاڏائـون
اڃا پڻ ”آئون“، واريو وجهين وچ ۾.

اسين سڪون جن کي، سي آن اسين پاڻ
هاڻي وچ گمان، سهي سڃاتا سپرين.

اسين تتان آئيون، جت کهنبو نـاه
جي وڃون ويساه، تہ پڻ مٺون لوئيون. وغيره وغيره.

اهڙيءَ طرح بين ڪيترن ٻي شاعرن جا بيت نالي سان رسالي جي متن ۾ ڏنا ويا آهن. جهڙوڪ: احسان، ايوب، بلال، پيرو، جوڻيجو، حبيب، ڏوپي، ڏاڏو، زبير، شاه حسين، صالح، طالب، طبيب، عزيز، عطا، عنايت (عنات)، عيسو، قاسم، قطب، ڪيسر، لاکو، لکمير، محمود، مگيل ۽ هلال. ازانسواءِ خواجه محمد زمان لنواري ۽ عبدالرحيم گرهوڙيءَ جا ڪيترائي بيت بنا پڇاڻ جي داخل ڪيا ويا آهن. اهو تہ ڇڏيو پر گهڻ بيت نهايت قديم گمنام شاعرن جا پڻ چاڙهي واڻي منجهس دوسيا ويا آهن. مثلاً هيٺيان ٻہ بيت، جي ٩٣٣ هہ کان بہ اڳ جا چيل ڏا ڏسجن، ۽ جن جي اسان وٽ سَنَد آهي، سي بہ حق بناحق شاه ڏي منسوب ڪيا ويا آهن:

سٽي سڌ پرين جو، وانڪي جي نہ ورن
ڪوڙي دعوىٰ دوست جي، ڪچاڙي کي ڪن.

سر ڏئي ست جوڙ، ڪنهن پر ڪلاڙن مين
مرڻان منهن مَ موڙ، اڄ وني ٿي وڌ لهي.

انهن بيتن جو واسطو مخدوم احمد ڀٽيءَ جي وفات سان آهي، جو ٻئي ڪنهن ضمن ۾ ڪي سال اڳ ڏيکاريو ويو آهي. شاه جي فقيرن ٻنهي بيت جي وچ ۾ هيٺين ست خواه مخواه وڌائي آهي ۽ لفظي تڪرار سبب ان جي خوبي خراب ڪري ڇڏي اٿن:

كاتي ڪرت ڪپار ۾، خنجر آڏي ڪوڙ.

ڪاتي، ڪرت ۽ خنجر، هڪڙيئي وقت ڪم آڻڻ شاه جي شان وٽان ناهي.

هاڻي اچون ٿا خاص موضوع تي. انهيءَ ڏان وڌيڪ کهڙو انڌير ٿيندو، جو اصل شاعر جو نالو مٽائي، ان جي جاءِ تي پيا لفظ ڪم آڻجن ۽ ماڻهن کي انهيءَ واهمي ۾ وجهجي ته هي بيت شاه صاحب جا چيل آهن. خبر ناهي ته اهڙي نموني ڪيترن بيتن سان هٿ چراند ٿي هوندي. مثال لاءِ هيٺيان ٿورا بيت وٺو، جن جي پڙهڻي چاپي نسخن موجب آهي:

سر سهڻي

طعني لئي تران، مٿي وه واڪا ڪيو
مون کي سڪ ساهڙ جي، سر محبت منجهه مران
وڃان ڪيئن وران، ڪنڌيءَ منهنجو ڪارڻي.

پٽ واري نسخي کان سواءِ ٻين سڀني قلمي نسخن ۾ گنج سميت وچين سٽ هن طرح ڄاڻايل آهي:

مُنکي سڪ محمود جي، سر محبت منجهه مران.

ڄاڻي واڻي تعريف ڪري ”محمود جي“ جي بدران ”ساهڙ جي“ لکيو ويو آهي، ۽ ويچاري گمنام شاعر سان ظلم ڪيو ويو آهي.

سر ڪيڏارو

هي سر شاه صاحب جو چيل ناهي. اڪثر بيت احسان فقير لانگاه جا آهن، جو پڻ شاه جو همعصر هو. ”احسان جي“ جي بدران جاءِ بجاءِ ”احسان سين“ يا ”احسان سان“ لکيو ويو آهي، اگرچه انهن بيتن مان غيريت جي بوءِ پيئي اچي - الا ماشاء لله. مثلاً هي بيت تمام سهڻو آهي، پر ان ۾ تحريف بالڪل ظاهر آهي:

جنت سندين جوءِ، فائق هليا فردوس ڏي
فنا ٿيا في الله ۾، هوءِ ۽ پيا هوءِ
رب ڏيکارين روءِ، آنين جي احسان سين.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ٻيو هڪ زائد بيت حسين فقير ۽ جمعي فقير وارن رسالن ۾ ڏنل آهي، ليڪن ان ۾ ظاهر ظهور ”احسان جي“ جا لفظ مندرج آهن، جنهن مان صاف ثابت آهي ته هن فقير جو ڪلام ڪهڙي نه بري نموني ۾ ڇوڙايو ويو آهي.

پهرين هن پليت تي، ڪيو حملو حر
ڪهٽا مرتد ماريا، ڪري غلبو گــــر
آرڻ ۾ ”احسان جي“، ڪئي پٽارن پر
اِي پتئي دانهه ته در، آيا ڪم امام جــي.

مرحوم مخدوم محمد صالح پٽي، ڪيڏاري جي تحريفات تي ورهيه اڳ روشني وڌي هئي، اميد ته موقعي آهر انهيءَ لاءِ نئين سر بحث ڪيو ويندو.

سر مومل

مونکي جي مصلحت، مون ڪي ڏيو نه جيڏيون
نهاريندس نڪري، آريـــاڻـــي البـــت
ڪنديس اوت ”عيب جي“، اکن ڏيئي لت
مرتيون شريڪت، آءُ ڪيئن آڳن مون ڪريان.

”اڳين ڪانائن“ ۾ ڏنل لفظن جي جاءِ تي، پٽ واري قلمي نسخي ۽ بمبئي واري قديم ڇاپي ۾ ”ايوب جي“ ڏنل آهي، جنهن مان ظاهر آهي هيءُ بيت ”ايوب“ نالي سگهڙ جو چيل آهي.
ميان احمد ۽ مير صاحب وارن قلمي نسخن ۾ ”عيب جي“ لکيل آهي، ۽ گنج ۾ وري ”ان جي“ آهي. مطلب ته ڪاتبن انهيءَ بيت ۾ به وڏي دماغ سوزي ڏيکاري آهي.

سر سورٺ

هيٺيون بيت شاد صاحب جو نه، پر هڪ ”عزيز“ نالي بزرگ جو چيل آهي. چاڪاڻ ته برٽش ميوزيم واري قلمي نسخي جو ڪاتب ان جي هيٺان ”عليه رحمة“ جا دعائيه لفظ لکي ٿو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڇاپي نسخن ۾ ”عزيز جي“ جي بدران ”عظيم جو“ ڏنل آهي. گنج ۾ وري ”عليل کي“ جا لفظ درج آهن. برٽش ميوزيم واري جي ٽائيپ سيد ابراهيم شاهه ۽ مير علي احمد وارن نسخن مان مليا ٿي.

مونـي مڱڻهار، شـــال اچين ڪڏهين!
اٿي پهر عظيم جو، تنهنجو ڪنڊو منجهه ڪپار
جنهن تو سڀ ڇمار، هنيا ڇٽ پٽن سين.

قارئين ڪرام معلوم ڪري وٺندا ته ڪهڙي پڙهڻي وڌيڪ درست آهي.

سر مومل راڻو

هيٺيون بيت شاهه جو نه، پر سنڌس خاص فقير ”طالب“ جو آهي. ”طالب چوءِ“ يا طالب چي“ جا لفظ مٽائي، انهن جي جاءِ تي ”طرحن ساڻ“ لکيو ويو آهي.

اچـــا پهـرو هيڪڙو، پسبي مـومـــل
وٺي ويندي پاڻ سين، ڏيندي نه موڪل
هت ويهن ٿي وچايان، ”طرحن ساڻ“ طبل
جن کي هيون ڪلنگيون منجهه ڪل، سي ويا ڪنبندا ڪاڪ ڏي.

سر بلاول

هيٺئين بيت ۾ ”ذاتب“ شاعر جو نالو حذف ڪري، ان جي جاءِ تي ”تکو ڪيو“ جا لفظ وڌا ويا آهن:

آلا ٻندي آئيو، تنهن جي هانيءَ هاڪ هڻئي
آرڻ پڌي ابڙي، ٿي رڻ ۾ رڪ رئي
ٽيهن ٽانئين ”تکو ڪيو“، سگهي ڪو نه سهي
سمي سام ڪنئي، سرڻين جو سڪ ٿيو.

هاڻ گنج ۽ ٻين ڇهن قلمي نسخن ۾ ”تکو ڪيو“ جي جاءِ تي ”ذاتب چي“ ڏنل آهي، جا ئي صحيح پڙهڻي آهي. سيد ابراهيم شاهه

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

۽ ماستر محمد قاسم وارا نسخا ته اها مٽ ڪئي نٿا لکن.

سر مارئي

هيٺئين بيت ۾ "حبيب چٽي" جي بدران "حبيب جي" لکيل آهي. اڳين قرات گنج ۽ ٻين ٻن نسخن جي آهي:

تنهن پر آئن مينهڙا، جنهن پر گهرياڻون
رضا جا رحمان جي، پچي پارياڻون
ملير ماڏياڻون، حڪم ساڻ "حبيب جي".

سر پورب

هيٺيون بيت "بلال" نالي هڪ سگهڙ جو آهي ۽ اهو نالو ڇهن معتبر قلمي نسخن ۾ ڇاڊايل آهي، ليڪن "بلال چي" جي بجاءِ "بهار جي" لکي، ويچاري ٻهراڙيءَ جي شاعر کي پنهنجي حق کان محروم ڪيو ويو آهي:

ڪانگل قريبن جا، اچي واڪيءَ وڻ
تو ۾ بوءِ "بهار جي"، مشڪ ڪٿوري مڻ
اچي عجيبن جو، اورانگهج اڱڻ
توکي پسي تڻ، سورنئون صاف ٿئي.

اهو بيت "بلال" شاعر جو آهي. انهيءَ ڳالهه مان به ثابت ٿئي ٿو، جو ساڳئي بيت جي هڪدم پٺيان مير علي احمد واري بياض ۾ هيٺيون بيت "بلال" جي نالي سان ڏنل آهي:

سورنئون صاف ٿيئي، تن پسي توکي
ههڙي پڇ "بلال چي" جا پر چوکي
ڏيل چڏيو ڏوکي، سور سڀئي ني سچني.

مطلب ته رسالي جي جمع ڪندڙن وڏو ڦهر ڪيو آهي. اڪيون ٻوڻي ٻين جو ڪلام ڪٺي رسالي ۾ داخل ڪيو اٿن. جن بيتن ۾

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

شاعرن جا نالا ڏنل آهن، تن جي تشخيص ڪرڻ ته سولي آهي، پر اهي بيت، جن مان شاهه جو شعور ئي نٿو بڪي، ۽ جن مان اجنبيت جي بوءِ اچي ٿي، تن جي تميز ڪرڻ نهايت ڪٺن آهي، ۽ وري انهن کي اوڻ تي شاهه جي ڪلام کان جدا ڪرڻ به انصاف جي خلاف آهي. بس، خدا جي وس.

شاهه جا ڳم ڏيل بيت *

انهيءَ عنوان سان ڊسمبر ١٩٥٥ع وارن ”عبرت“ جي پرچن ۾، ماستر شيخ محمد سومار بدينائي ڪي شاهه لطيف رحه جا بيت شايع ڪيا هئا، جن ڏانهن بروقت جناب حاجي ابن مڱڻ منهنجو ڌيان ڇڪايو هو. محترم مولوي محمد عثمان ڏيپلائي انهن جو خير مقدم ڪندي هيٺين لکيو هو ته ”اسان جو محترم دوست شيخ محمد سومار بدينائي لائق صد تحسين جو آهي، جو هن اهڙا ڪي (؟) جواهر هٿ ڪري موڪليا آهن .... اگرچ ڪي صاحب ائين به چوندا ته هنن مان ڪي يا سڀ شاهه صاحب جا نه آهن. مگر اسان جو چوڻ آهي ته هي به بهرحال اهڙائي جواهر آهن.... ڀل ڪي علم وارا صاحب چنبڙ چاڙ ڪن، پر اسين ته هنن جواهرن کي جواهر ئي سمجهنداسون، چاهي کهڙيءَ به کاڻ مان نڪتل هجن.“

هونءَ ته مولوي صاحب جن نڪته دان ۽ گوهر سنج آهن، پر خبر ناهي ته هن پيري ڇو اکيون ٻوٽي ڪري ڪوڙي جي خبر نه رکي اٿن. ماستر ممدوح جي شوق جي ڪيتري به تحسين ڪجي، پر اهو ذوق ڪٿي جو ڪچ جي ڪٿي ۽ اصل ماڻڪ جي تميز ڪري. انهيءَ ڳالهه کي هڏهين ”جا ڪوڙا ڪيڻ“ ڪين ڇڏيو، جو رسالي جي هڪ ٻن نسخن تان ڪي اوڻو بيت نروار ڪري ڇپائجن. مون کي خبر ناهي ته ”مهراڻ“ ۾ ڪهڙا موتي ۽ جواهر پارا موڪليا هئائين، جن جي زرق برق پڙهندڙن جون اکيون ڪيرين ڪري ڇڏيون. بهرحال سندس ڪوڙا هٿي وڃي هنڌ ڪيو، ۽ قدردانن انهن جو قدر سڃاتو ۽ انهن جي

* ماهوار ”نئين زندگي“، آڪٽوبر ١٩٥٦ع تان ورتل.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

انڪشاف ڪري سنڌ جي ادبي وايو منڊل ۾ انقلاب اچي ويو!
حقيقت هي آهي تہ ماستر صاحب ڪي جناب پير عالي شاه جيلاني جي معرفت هڪ ڪچ پچ جو لکيل شاه جي رسالي جو خطي نسخو، جناب سيد مٺو شاه سيرائيءَ واري وٽان مليو هو، ۽ پڻ لونگ فقير جي رسالي ۾ منهن پاڻ جي مهلت نصيب ٿي هئي. اهي ٻئي رسالا جناب پير صاحب جن رحمت فرمائي مون کي بہ مقابلي لاءِ تاريخ ٣١ جولاءِ ڏنا آهن، جو انهن جي پنهن قلمي نسخن سان ڀيٽ ڪري رهيو آهيان. لونگ فقير جو رسالو تہ ڪو مس ڏهن پندرهن سالن جو لکيل ٿو ڏسجي، ۽ تمر فقير جي گادي نشين ميهر فقير (وفات ١٩٥٣ع) جي اهتمام سان، رواجي پني تي لوهي قلم ۾ اتاريل آهي، جنهن ۾ شاه صاحب جي اصلي ڪلام سان گڏ ڀيو بہ گهڻو ٿي گند گاهن ميڙيو ويو آهي، ۽ درحقيقت حسين فقير، سومري خان رند ۽ جمعي فقير جي رسالن ۽ ان جي نقلن جو ڪچڪول آهي. ڪاتب جي ڪاريگري انهيءَ مان پڌري آهي، جو "تاريخ - مهنو - سال" جا لفظ لکي، انهن جي پٺيان ڪوبہ انگ نہ چاڙهيو اٿس، اهڙي رسالي جي معتبرائي پري کان ٿي ظاهر آهي.
باقي رهيو سيد مٺو شاه سيرائيءَ واري جو ڪچ پچ جو لکيل قلمي نسخو، جنهن بابت دعويٰ ڪئي ٿي وڃي تہ "شاه لطيف جي وفات بعد هڪ ٻن ورهين اندر لکيل آهي ۽ سندس صورتخطي "گنج" سان نهڪي ٿهڪي اچي ٿي." سو اهي ٻئي ڳالهيون سراسر غلط آهن. ڪنهن بہ صاحب مون کان سواءِ اڄ تائين "گنج" جو مقابلو نہ ڪيو آهي، جو ويهه ڏينهن ساندہ بہ سؤ ڪلاڪ هڪ پڙيءَ ويهي، ان تان مواد ڪٺو ڪيو اٿم. اگرچہ سندس زيارت ڪئي ڪيترن ٿي ڪئي هجي. "گنج" عادي اچي پني تي ١٢٠٧هہ جو لکيل آهي (١)، جنهن ڪري هٿ

(١) ڇپيل مضمون ۾ ڇاپي غلطي سبب ١٧٧٠هہ ڇاپيل آهي، پر ڊاڪٽر صاحب جي مراد ١٢٧٠هہ آهي. اهو صحيح نہ آهي، دراصل گنج ١٢٠٧هہ ۾ لکيو ويو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

لاڻ مان ورق پريو پون. باقي مٺو شاھ واري رسالي تي نڪو
ڪاتب جو نالو ۽ نڪي ڪاتب جي ڪا تاريخ ڄاڻايل آھي،
مگر پنو مضبوط قديم سٺي وارو اٿس. ھڪ صفحي تي (پو)
”غوث محمد قريشي از درگاه نالايه ڪڇھہ ڀوج“ جي ھٿ اکرن
۾ تاريخ ۱۲ رجب المرجب ۱۳۱۶ھ لکيل آھي. ازانسواءِ صفحي
۳۰۴ ۽ ۳۰۵ تي پڻ جدا جدا مھرون آھن، جن جي ڪتابت
حال في الحال پڙھڻ ڪان پري آھي. ليڪن انهن ۾ ڪابہ تاريخ
ڏسڻ ۾ ڪانہ ٿي اچي. پڇي صفحي تي ڳاڙھي مس ۾ ھي لفظ
مرقوم آھن ”اين رساله تصنيف شاه صاحب مخدوم شاه لطيف
رحمت الله عليه“. محتويات جي ازروءِ ھي رسالو ھوبھو آخوند
محمد شفيع ولد آخوند الياس جي لکيل نسخي (۱۲-۲۰ صفر
۱۲۰۳ھ) جھڙو آھي، فقط آخر ۾ احسان فقير ۽ پٽس اسماعيل جي
سر ڪيڏاره مان سترھن بيت ڏنل آھن. آخوند محمد شفيع جو لکيل
رسالو، ديوان تارا چند شوقيرام پنھنجي پڻ ڀائرن ساڌو نولراءِ ۽
ساڌو ھيرانند جي يادگار ۾ اين-ايچ اڪيڊمي (ھاءِ گورنمنٽ
ھاءِ اسڪول حيدرآباد) جي ڪتبخاني کي ڏنو ھو، جو اڃا تائين
اتي موجود آھي ۽ مون ان جي تطبيق ڪري ڇڏي آھي. سيد
مٺو شاھ وارو رسالو حقيقت ۾ ھڪ بياض يا منتخب آھي، جنهن
۾ جدا جدا سرن مان ڪي چونڊ بيت درج ڪيا ويا آھن. مثلاً
مارئي جي سر جا منجھس فقط ۲ داستان آھن. اگرچہ ڇاپي نسخن
۾ ٿيھہ اکري سميت ۱۱ داستان؛ جمعي فقير ۽ ان جي نقلن ۾
۱۸ داستان، لونگ فقير واري نسخي ۾ ۲۷ داستان، ۽ مولوي احمد
جت واري رسالي ۾ فصلن ۽ منزلن کان سواءِ ۲۸ داستان آھن.

ھاڻي سوال آھي تہ مٺو شاھ وارو رسالو، آخوند محمد شفيع
جو رسالو، برٽش ميوزيم ۽ انڊيا آفيس وارا نسخا، سيد ابراھيم
شاھ ۽ ماستر محمد قاسم جا رسالا، سڀ حقيقت ۾ ڪامل مڪمل
ديوان يا رسالا آھن، جيئن سندن عنوانن مان پڌرو آھي، يا مورڳو
ڪنهن خاص قديم رسالي يا ”گنج“ جا اختصار ۽ انتخاب. پھرين

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

حالت ۾ ڇڀيو به گويا سڀ رسالا ويندي موجود ”گنج“ سميت سڀ ھڙادو ۽ جڙتو آھن ۽ منجھن زائد بيت خود شاھ لطيف جا نہ آھن، بلڪ پوءِ فقيرن انھن جي تتبع تي ٺاھيا، شاھ جي اصلي ڪلام ۾ داخل ڪيا آھن. ليڪن انھن بياضن ۾ باوجود اختصار جي ڪيترائي نوان بيت آھن، جي ”گنج“ توڙي ٻين قلمي نسخن ۾ نٿا ملن. مثلاً، برٽش ميوزيم واري بياض ۾ ھي بيت:

سفر سڪيرون، ھــون ســلامــت سپرين!
ڇڙھيا جو چت ڪري، پنو سو ڪاچون
ٿاٺان مَ ياڳون! جو منھن ڏيئي ھليا.

سون ڪي اڄ تائين ڪنھن به نسخي ۾ نظر نہ چڙھيو آھي. اھڙا ٻيا به گھڻيئي مثال آھن، جن جو ھت ايراد ڪرڻ تطويل جو باعث ٿيندو. مطلب تہ اھي ابيات ڪنھن اھڙي آڳاٽي نسخي تان ورتل ٿا ڏسجن، جو ھاڻ عدم پيدا آھي. يا جو ڪڏھن پڙڪو ڪاٿي پيدا ٿي پوي. ليس علي اللّٰہ بعزيز.

منھنجي خيال ۾ مٺو شاھ واري بياض جي عمر به لڳ ڀڳ ساڳي آھي، جھڙي آخوند محمد شفيع واري بياض جي، يعني اٽڪل ھڪ سؤ ورھيہ. ماستر صاحب جنھن جو فھم ۽ فراست، عقل ۽ ادراڪ به ٻين ابتدائي معلمن جيءمعيار تي ھوندو، الا ماشاءاللّٰہ، تنھن گھڻو وڏاءُ ڪيو آھي. چا ڪيو اٿس جو لونگ فقير جي رسالي تان ڪي بيت آتاري ڪٺي ھن رسالي جي اڳ ۾ انڪايا اٿس. باقي ملحق بيت خليفي محمد بچل ۽ غوث محمد قريشي جا لکيل آھن، جن جي ڇپڙي ۾ سن ١٣٣٣ھ ڇاٽايل آھي، يعني تہ انھن زائد مصنوعي بيتن جي چمار تقريباً ٣٠ سال آھي. انھن ڪي اھميت ڏيڻ ۽ ڪيليءَ مان ٿنبي بنائڻ، عوام الناس جي اکين ۾ ڌوڙ وجھڻ جي سمان آھي.

ھاڻي اچون ٿا ھن سوال تي، آيا اھي بيت شاھ لطيف جا آھن، جي اڳين رسالي جي ترتيب ڏيندڙن کان نظر انداز ٿي ويا آھن، يا ڇاڻي واڻي ڇڏي ڏنا اٿن، يا ڪن ٻين شاعرن يا

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سگھڙن جا چيل آهن! اهو هڪ نهايت مشڪل ۽ پيچيدو مسئلو آهي ۽ وڏو بحث گهري، منهنجو ايمان جي سلامتيءَ جو رايو آهي ته انهن مان گهڻا بيت شايد شاه لطيف جا هجن، باقي اڪثر سگهڙن جي دماغ جو دم پختو آهن؛ جن مان شاه جو شعور ٿي ڪونه ٿو بڪي. مان ائين به چوندس ته ڪيترائي بيت جن ۾ شاه لطيف جو نالو اچي ٿو، سي به شاه جا ناهن، بلڪ ڪنهن اڻڄوت شاعر خواه مخواه شاه صاحب جو نالو ڪٿي منجهن ٽنبيو آهي. مثلاً، رامڪليءَ مان ذيل بيت، جيئن مون اڳي هڪ مضمون ۾ واضح ڪيو آهي ته تمر فقير جا چيل آهن. انهن ۾ تمر فقير جو خاص شاعراڻو انداز يعني قطار البعيرين (لاڏو آٺن جي قطار-پيچ ڳچيءَ مان ۽ ڳچي پيچ مان مهاريل) جو تلازم صاف ڪيل آهي:

بڪ لاءِ نه بکيا، نه ڏاڍا ڏوڙ پيوت
ملنگ هليا منهان، منهن ڪيائون ملڪوت
سندي سان ڏابوت، جوڳين سنيو جذب سين.

—

جوڳين سنيا جذب سين، تان سو الف ميم
هوڳٺان هٽي هوءَ ڏيا، عالم، علام، عليم
حقيقت حال حليم، احد عبد عين ٿيا.

علم جرا- بندن جي مستيءَ ۽ عبادت جي لڇڪ مان ٿي معلوم ٿيندو ته اهي سمورا بيت شاه جا نه آهن. ”ڏاچي هٽي ڏن ۽ توڏو هٽي ٿيهه“ جي مصداق ڇيلو ڪيترن ٿي باطني بيتن ۾ پنهنجي گروهءَ ڪي شهه ڏيئي ويو آهي!

مارئي جي سر مان چونڊيل بيت اڪثر شاه لطيف جا آهن، ۽ آخوند محمد شفيع ۽ دلدار فقيرن وارن رسالن ۾ درج آهن. باقي بيت يا شاه عنايت جا آهن، يا تمر فقير جا. مثال طور

"هي پنگا، هي پيٺيون - الخ" وارو سهڻو ۽ سوز وارو داستان سڄو تمر فقير جو چيل آهي. جيئن سندس پوئين بيت مان پڌرو آهي:

هي پنگا، هي پيٺيون، هي واڙا ويڙهيچن
بيشڪ پٺون لنگهيون، پرتي پنوهارن
تنهن جا، تمر چي، ڏاڏا منجهه ڏرن
ڏئي وڇوڙو ورهن، آئي ويا آڪري.

مگر رسالي جي ڪن ڪُڏ ڪندڙن ۽ ماستر صاحب اهو بيت ديده دانسته وساري، گويا ساري داستان کي شاه لطيف ڏي منسوب ڪري ڇڏيو آهي.

اهڙي طرح جمعي فقير واري يا ٻين رسالن جو چوڏهون داستان، جو هن بيت سان شروع ٿئي ٿو، سو به ڪجهه تمر فقير جو، ته ڪجهه شاه عنات (يا عنات چوڌي) جو چيل آهي، ڇاڪاڻ ته ان ۾ به "قطار البعيرين" وارو سلسلو هليو اچي.

ڀهرين رات ڀسي، سون ماڙيءَ من ڦڪو ڪيو
ملير مارئڙن کي، واحد ڏيج وسي
آهر جنهن اسين، سو ملندو شال ملير ۾!

هاڻ اچو آن جي لانڍ تي:

سيئي ساريم سومرا، جن جا ٿرن اندر ٿوڪ
سون جيڏيون ملير ۾، ڪين مريڙا سوڪ
جهڄان پسيو جهوڪ، تن ونهين ويڙهيچن جي.

—

تن ونهين ويڙهيچن کي، آکندي آئون
ماڙيان هوند ملير ۾، سرتين سين سائون!
آياڳي آئون، ويئي جهڄان جهل ۾.

—

هڏ هئي روح رڳون، منهنجون ماروئڙن سان
انين ريءِ، عنات چي، جدا ڪين جيان

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پلر شال پيان، وڃي ويڙهن سين.

پلر پيتم جن سين، سي مارو مون ميڙ
پهري ويا پنن تي، مٿي ونهيان ويو
تن جهانگين سان مَ جهيڙ، جن جا ناڪ ڏرن ۾.

سر معذوري وارو داستان (هلندي هوت پنهون ڏي، ڪج وچ سان وس) نڪي سيد مٺو شاه واري رسالي ۾ موجود آهي ۽ نڪي آخوند صاحب واري يا ٻين بياضن ۾، ۽ نڪي "گنج" ۾ نڪي ٻين ڪچڪولن ۾. رگو لونگ فقير واري رسالي ۽ مولوي احمد واري رسالي ۾ ليل ٿو. منهنجي نظر ۾ انهيءَ داستان جا مڙئي بيت ڪنهن اڌڙوت شاعر جا آهن. اگرچ هڪ ٻن بيتن ۾ شاه صاحب جو نالو ناحق وڌو ويو آهي. جيتري قدر مون کي يادگيري آهي ته شاه صاحب ڪٿي به تقرير جو جمع ڪتب نه آندو آهي، ۽ نه وري "تبار" جهڙو عامي لفظ شاه جي شان وٽان آهي. مطلب ته ڪنهن چٽوڙ آره زورائي ڪري، شاه جي ڪلام مان جملا ۽ ٽڪون انهن بيتن ۾ آڻي، مٿن شاه جو رنگ چاڙهيو آهي، ۽ ڪن بيتن ۾ ته هڪ ڪان وڌيڪ غير موزون قرآني آيتون يا عربي عبارتون ڏئي، پنهنجي سگهڙ پائي جي ساک ڏني اٿس.

حقيقت ۾ "بيت سازي" سنڌي شعر جو هڪ اهڙو نوع آهي، جنهن ۾ ڪوبه پڙهيل يا اڌ پڙهيل يا اڻ پڙهيل ماڻهو طبع آزمائي ڪري سگهي ٿو، جنهن ڪري سچن ۽ ڪوڙن بيتن جي پرک تمام ڏکي ٿيو پوي. مثلاً، نڪي مان شاعر آهيان نڪي سگهڙ، پر بعضي بعضي بي اختيار شعر چئي وهندو آهيان. هڪ دفعي جيئن ٢٣ تاريخ ماه ڊسمبر ١٩٥٣ع جو صبح مهل، ٿدر فقير جي اڳيان وڏي ڪبڙ هيٺ "گنج" کي سوجهي رهيو هوس، تيئن ٿترن جي تنوار ڪن تي پيم، جن جي متواتر آلاپ مان گويا منهنجي گهر واريءَ جو نالو ٿي نڪتو. هڪدم هيٺيون

بيت دل تي تري آيم:

اندر ۾ آهين، ٻاهر ٻاق نہ تڪري
جانب ڪـي جهنگن ۾، تتر تنوارين
صبح ويل سرت مان، نالو نروارين
ٻاجهاري ٻولي ڪيو، ساه ڪي سيباهين
اهڙا ٿي آهين، صاحب منهنجا سپرين.

يا هيٺيان ٻہ بيت، جيڪي جدا جدا موقعن تي چيا اٿم:

ڪو گهمندي گهور، آيم ٻاروچن جو
آڻ ڳنگائي هليا، دل ۾ ڌري ڀور
پنهون نياڻون پاڻ سين، انڪل ڪري اسور
صبح سنجريم سور، اديون آريچن جا.

—

قـاف ڪشالا ڪيترا، ڏونگر ۾ ڏاڍا
ڦٽيا ڦڻ فقير جا، هاڙهـي هيڪاندا؟
آتي رس "عمر" ڪي، عربي جام اجها
مٺج سور صدا، سائين سور وندن جي.

هاڻي جيڪڏهن پوئين بيت جي ٽين سٽ بدلائي هيٺن لکجي:

"اتي لال لطيف چوي، رس آري جام اجها"

۽ اهي بيت رسالي جي ڪنهن قديم نسخي ۾ مناسب هنڌن ۾ انڪائي ڇڏجن، تہ ڪير چوندو تہ اهي شاه لطيف جا نہ آهن؟ مون ڪيترن ئي شاه جي راڳيندڙن کي ٻڌو آهي تہ شاه جو هڪ بيت آلاپي پوءِ ان جي رمز تي "ڳچ" جيترا بيت چئي ويندا آهن، اگرچہ شاه جي رسالي ۾ انهن جو بڻ بنياد بہ ڪونہ هوندو آهي. اهڙي نموني ڪيترائي ٻاهريان بيت رسالي ۾ اچي ويا آهن، جن جي شاعر جي نالي بغير تشخيص ڪرڻ بالڪل اڙانگي ٿيو پوي. علي هذا القياس — اهڙي قسم جا بيشمار بيت، وڳارن جون وڳارون، داستانن جا داستان، نہ رڳو لونگ فقير جي رسالي ۾

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

آهن، پر گهڻو ڪري سڀني رسالن ۽ بياضن ۾ ساڳيا آهن، جي مون راتو ڏينهن رت ولوڙي، سڌوڙي سهيڙي رکيا آهن. اميد ته جڏهن سڄو رسالو ضميمن سميت تيار ٿي ويو، تڏهن خلق کي خبر پوندي ته ڪيترين ويهين سؤ آهي؛ ۽ جناب ماستر صاحب جو هڪ رسالي تي هيترا بل ڪاڙا آهن ۽ ٽير ٽپا ڏنا آهن، تنهن کي پڻ معلوم ٿيندو ته جنهن شخص گذريل ڇهن پنجن سالن ۾ ساهه سڪائي، ويهن پنجويهن رسالن جو مواد ڪٺو ڪيو آهي، تنهن وٽ نون نفيس بيتن جو ڪيترو نه انبار هوندو! ليڪن سڀڪو پنهنجي هنيءَ آهر هوڪو ڏئي ٿو- ڪل حزب بمالديهم فرحون!

—

سيد عبداللطيف ڀٽائي ”سنڌ جي امانت“ *

ادي عثمان علي انصاريءَ جو مقالو ”ڀٽائي عبداللطيف سنڌ جي امانت“ مون کي ڏاڍو وڻيو. پر منجهس ڪي چند ڳالهيون آهن، جن جي نيڪالپٽي لازم آهي. اميد ته اهي ڳالهيون ڪيس تحقيق جي راهه ۾ پاڻ سان تعاون ڪرڻ ۾ وڌيڪ آماده ڪنديون.

سندس شخصي سوانح ڏي اشارن کي ڇڏي، اسان کي هن ڳالهه جو اچرج آهي ته سندس شاهه جو اڀياس فقط ۱۹۴۷ع کان شروع ٿيو، سو به تڏهن جڏهن موٽر جي حادثي ڪري کيس لاچاري آرام ڪرڻو پيو، ۽ حيدرآباد جي هڪ گوسائين برهمڻ سندس حضور ۾ غلط لهجي سان ڳائيندي، شاهه جي هن مٺي بيت ڏانهن ڌيان ڇڪايو:

ڍول مَ ڪَنجُ ڀانهڙي، ڀـره مَ ڪَٽج پاند
تہ آءٌ پنهنجو ڪانڌ، لوڪان لڪي راڻيان.

يا اخبار واري يا خود لکندڙ ”راڻيان“ کي ”راڻيان“ لکيو آهي. بهرحال اهو ڪو وڏو انڪشاف ڪونہ هو، نڪي ڪي ڪولمبس واري امريڪا جي تلاش هئي. سڀني قلمي نسخن ۾ ”ڀره“ (يعني پرڀات) جو لفظ ڪم آيل آهي.

ادي انصاريءَ ڪنهن بہ مستند نسخي جو حوالو نہ ڏنو آهي، اگرچ گذريل ٻارهن سالن ۾ تقريباً ويهہ نسخا سندس مطالعي ۾ رهيا آهن. ونس ڪن نسخن جا اوراق هئا، جي بہ کيس ”عجيب عجيب طرح“ سان مليا هئا. پاڻ مرحوم ڊاڪٽر گربخشاڻي جي ٻن قلمي نسخن ڏي اشارو ڪيو اٿس، جي سندس وقت کان

* ماهوار ”نئين زندگي“ نومبر ۱۹۵۸ع تان ورتل.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ٿورو وقت اڳ مون ڪيس منٿون ڪري ادي انصاريءَ کي وٺي ڏنا هئا. پر پوءِ سندس قضيي کان پوءِ جڏهن مون سندس ڪتب خاني جي پرتال ڪئي، تڏهن آهي نسخا منهنجي نظر نه چڙهيا، يعني هڪ پٽ وارو نسخو ۽ ٻيو بلڙيءَ وارو نسخو، جي ادي انصاريءَ پاڻ وٽ قبائي رکي ڇڏيا هئا، ۽ مون کان انهن جي يادگيري دل تان لهي ويئي هئي.

اتفاقاً ١٩٥٠ع ۾ سنڌي ادبي بورڊ وارن شاهه جي رسالي جي ترتيب جو ڪم مون کي سونپيو، ۽ ڪيترن ئي صاحبن مون کي پنهنجي شفقت سان نوازيو ۽ رسالي جا ڪيترا ئي نسخا مون کي سپرد ڪيائون. گذريل نون ورهين ۾ ٽيهه کن نسخن جي پٽ ڪئي اٿم، پر افسوس، ڪو به رسالو شاهه جي وقت جو لکيل ناهي، ۽ عموماً سيئي رسالا ڌارين ڪلام سان پرپور آهن.

هڪ دفعي اچانڪ مولوي مرحوم دين محمد صاحب مون سان ڳالهه ڪئي ته آنجهاني گربخشاڻي وارا ٻئي رسالا ادي انصاري وٽ موجود آهن. مون کيس گهڻي ميڙمنٿ ڪئي ۽ ادب جي ٻوهي وڌي، پر مون کي انهن نسخن ڏيڻ کان نابري واريائين. آخر چيومانس ته پلا اجازت ڏي ته اوهان جي جاءِ تي اچي انهن جو مقابلو ڪريان، پر صفا انڪار ڪيائين. فقط هڪڙي ڏينهن ٿوري وقت لاءِ پنهين جي زيارت ڪرڻ ڏنائين، جو مون پنهين جو ڪالوفن اتاري ورتو. انهن نسخن مان هڪ نسخو ته برابر پٽ وارو هو، پر ٻيو مرحوم مير عبدالحسين جو اتاريل هو. مون بلڙيءَ واري نسخي بابت ڪانئس پڇا ڪئي، پر آليءَ ويو، ۽ چيائين ته گربخشاڻيءَ صاحب مون کي اهو ئي نسخو اڌارو ڏنو هو. مون عرض ڪيومانس مون انهن نسخن تي تقريباً ٠: سال ڪم ڪيو آهي، ۽ بلڙيءَ واري نسخي کي ائين سڃاڻان جيئن پيءُ پٽ کي. پر پاڻ هوڏ ۾ پڪي بيٺو، ۽ اهو قديم نسخو تڳائي ڇڏيائين، جيئن ٻوڙيرو مون وارو ”اطائف لطيفي“ جو هٿ اکر نسخو، مرحوم مولوي دين محمد جي وفات بعد تڳائي ڇڏيائين.

چہ نقشها کہ بر انگیختم و سود نداشت
فسون ما بر او گشتہ است افسانہ.

قصو ڪوتاھ، مون وقت جي تعليمي وزير قاضي محمد اڪبر کي عرض ڪيو تہ ڪيئن بہ ڪري اهي نسخا مون کي پيٽا لاءِ بہ ٽي مهنا وٺي ڏيو. پر مون کي ڏيڻ بدران مجبور ٿي اهي ٻئي نسخا "سنڌ پراونشل لائبرريءَ" کي هديہ طور ڏيئي ڇڏيائين، جي پوءِ مون لائبرريءَ مان ڪڍائي پيئي ورتا. باقي بلڙيءَ وارو آڳاٽو نسخو پاڻ وٽ رکي ڇڏيائين- واللہ اعلم بالصواب.

مذڪوره مقالي ۾ ادو انصاري آکي ٿو تہ وٽس ويهہ نسخا آهن، جن مان هڪ شاھ جي وفات کان ٿورو پوءِ جو لکيل آهي، ۽ پيو انس درگاھ قلندر بادشاھ وارو اصلي بياض، جنهن جو عڪس مون منڊ ۾ برٽش ميوزيم مان ٢٥ پائونڊ ڀري ڪڍائي ورتو آهي. ليڪن ادو انصاري پنهنجا رسالي جا نسخا ڏيکارڻ جي نٿو ڪري. مون تازو خط لکيو مانس تہ خبر ناهي اسان جي عمر ڪيتري رهي آهي، سو مهرباني ڪري مون کي پنهنجا رسالا عاريت ڏي، تہ بورڊ جي رسالي جي متن لاءِ انهن کي پيٽيان. پر اجا جواب جي عنايت نہ فرمائي انس، ۽ عام خلق کي چوندو پيو وتي تہ پيل ڊاڪٽر دائود پوٽي وارو متن ڇپجي، تہ پوءِ مان پنهنجو ڪرتب ظاهر ڪندس.

غمناڪ نبايد بود از طعن حسود اي دل!
شايد کہ چو وا بيني خير تو درين باشد.

منهنجا تہ نيڻ ٺرندا جو مون کان اڳ ادو انصاري پنهنجو رسالو شايع ڪري، تہ پاڻ ان مان فيض پرائجي. پر

سڪندر را نمي بخشند آبي
بزور و زر ميسر نيست اين ڪار.

منهنجي شاھ صاحب جي محبن کي دوباره استدعا آهي تہ سندس ڪلام جو قديم ترين نسخو، جيڪڏهن وٽن هجي، تہ مون ڏي موڪلين تہ پيٽا بعد مع الشڪر واپس ڪيو ويندو، جيئن پيون

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

امانتون بہ سندن مالڪن کي ڏنيون ويندين، جي مون وٽ محفوظ آهن. منهنجا سڄڻ مون کي چڱيءَ طرح سڃاڻن ۽ منهنجي اطوار ۽ اخلاق کان پڻيءَ پٽ واقف آهن. اميد تہ مون کي اهي هن ڀلاري ڪم ۾ ضرور مدد ڏيندا ۽ نراس نہ فرمائيندا.

جام جهان نما ست ضمير منير دوست
اظهار احتياج خود آنجاچه حاجت است.

ادي انصاري چار تجويزون پيش ڪيون آهن، جن سان مان متفق راءِ آهيان:

(١) شاه صاحب جي حياتيءَ جو سچو احوال لکي عوام جي اڳيان پيش ڪجي.

(٢) سندس ڪلام جو مجازي ۽ معنوي شرح ڏنو وڃي.

(٣) ڌاريو ڪلام سندس اصلي ڪلام کان ڇڻي ڌار ڪجي.

(٤) ڪاتبن جون غلطيون سڌاريون وڃن.

اهي ڳالهيون ڪي نيون نہ آهن، مون بار بار پنهنجي تحريرن ۾ انهن ڏي اشارو ڪيو آهي.

شاه صاحب جي وفات کي اگرچ ٻہ صديون مس گذريون آهن، تڏهن بہ سندس زندگيءَ جو سچو احوال افساني ۽ ڪرامتي عنصر کان جدا ڪري نٿو سگهجي. شايد آڳاٽي ۾ آڳاٽي ملفوظات فارسيءَ ۾ لکيل هئي، جا ميان علي بخش شاه جي ڀئي گهر جا عزيز ڪابل ۽ قندار کڻي ويا، پر اها هٿ اچڻ مشڪل آهي. مرحوم سانگي جو ”لطائف لطيفي“ پڻ تقريباً عدم پيدا آهي. احمد شاه دڙي واري جو نسخو، جو مرحوم خانبهادر ولي محمد حسن عليءَ جي فرزند حسن علي پنهنجي استاد مرحوم ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ کي ڏنو هو، ۽ جو مون سندس وارثن کان هٿ ڪيو، سو اڄ شينهن ڪنهي چڙهيل آهي. باقي احوال جيڪي موجود آهن، سي هيٺ ڏجن ٿا:

(١) شاه جي زندگي (انگريزي ۾) تاليف ديوان ليلارام وطنمل لعلواڻي ١٨٩٠ع.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(٢) احوال شاه ڀٽائي ١٩١٠ع، جو مرحوم ميرزا قليچ بيگ صاحب ”لطائف لطيفيءَ“ تان ورتو آهي.

(٣) شاه لطيف (انگريزي)، تاليف ايم. ايم. گدواڻي ١٩٢٢ع. مرحوم ڊاڪٽر گربخشاڻي ۽ ڊاڪٽر سارلي ۽ ٻين جو مدار انهن ٽن ڪتابن تي آهي.

مون وٽ هڪ نهايت پراڻي شاه جي سوانح عمري انگريزي ۾ آهي، جنهن جو هڪ زبون نسخو مون کي نواب عبدالحميد خان ولد جنت گزين نواب خداداد خان سکر واري ڏنو هو، جو سنڌ حڪومت جي ترجمان مسٽر سائوڊي (Southey) ١٨٤٠ع ۾ لکيو آهي. اميد ته جلد سنڌيءَ ۾ نقل ڪري ”نئين زندگي“ جي ناظرين اڳيان پيشڪش طور عرض رکندس. ميني سنڌين جو فرض آهي ته شاه صاحب جي سوانح جو مواد ڪٺو ڪري، سنڌس زندگيءَ ۾ علمي نموني ۾ اظهار ڪن.

ليڪن اهي سڀ ڏندڪٿائون، اچرجن ۽ ڪرامتن سان معمور آهن. حقيقت ڪري ڪو به اهڙو اولياءَ الله نه ٿي گذريو، جنهن جي حياتي ڪرامتن ۽ قصن سان نه ڀريل هجي. اسين ادي انصاريءَ جا ازحد شڪرگذار رهنداسين، جيڪڏهن سيپٽي مصادر چنڊي ڇاڻي شاه جي هڪ مستقل ۽ مستند زندگي لکي.

درين ميدان پر نيرنگ حيرانست دانائي
که يک هنگامه آرائي و صد کشور تماشائي.

پر ڀريائين ڪيس گهرجي ته پنهنجا سيپٽي نسخا ڪري نروار ڪري ته ڏسجي ته ڪيترين ويهين سؤ آهي.

زبان در دهان خردمند چيست
کليد در گنج صاحب هنر
چو دربسته باشد چه داند کسي
که گوهر فروش ست يا پيله ور.

هڪ عالم جو مرڪ آهي ته، پنهنجن همڪارن کان پنهنجي شيءِ نه لڪائي، بلڪ ذهن سان تعاون ڪري پنهنجي پيل ماسيءَ جو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جوهر ڏيکاري.

شاهه جي ڪلام جو مجازي ۽ معنوي مقصد اهيئي ڪي سگهندا، جن کي اڳوڻي سنڌيءَ جي لغت تي پورو عبور آهي، جن روحاني درياءَ جي غواصي ڪئي آهي؛ جهڙن تهڙن جي جاءِ ناهي:

متو واهڻ ڪُنَ ڪري، پڇي سانپوين ساج
پرين نہ پيا پن ۾، مون پائيندي واجهہ.

ادي انصاريءَ سان گڏ ٻين گهڻن ئي انهيءَ ڏس ۾ ڪوشش ڪئي آهي، پر سندن معنا ۽ مطلب محض ظن تخمين رهيو آهي. منهنجو ارادو آهي (شل ربّ العزت توفيق بخشي) تہ شاهه جي متن تيار ٿيڻ بعد گهٽ ۾ گهٽ هيٺيان ٻہ ڪتاب لکان:
(١) ڪنزاللطيف: لطيفي قديم لفظن جي صحيح معنا جو فرهنگ.
(٢) ڪشف اللطيف: اهو ابجد وار ڪتاب، جنهن جي وسيلي شاهه لطيف جي هرهڪ بيت کي سولو ڳولي سگهجي.
پيا بہ گهڻيئي ارادا آهن. پر انهن جو اتمام مولا تعاليٰ جي هٿ آهي:

در ره عشق نہ شد کس بيقين محرم راز
هـر ڪـس بـر حسب فهم گمانـي دارد.

ڏاريو ڪلام جدا ڪرڻ نهايت ڪٺن ڪم آهي. هڪڙا آهي بيت آهن جي ٻين شاعرن جا چيل آهن ۽ سندن نالو منجهن نروار آهي. اهڙا بيت ڪيڏي ڇڏڻ تہ بالڪل آسان آهن، پر وٺو انهن بيتن کي، جي ظاهر ۾ شاهه لطيف جا نٿا ڏسڻ ۾ اچن، مگر انهن ۾ شاهه لطيف جي ڪلام جي رعنائي ۽ شيريني ۽ شيوائي نمايان آهي. انهن کي سواءِ ڪنهن سند جي رد ڪري نٿو سگهجي. هان جيڪڏهن ڪنهن قلمي نسخي ۾ صراحت سان ڄاڻايل آهي تہ اهي ٻين جا آهن، تہ پوءِ پل انهن تي ڪاتي هلائجي. باقي شخصي ذوق جي اوٽ تي خواه اهو ادي انصاريءَ جو هجي يا دائود پوٽي جو، انهن کي بلڪل خارج ڪري نٿو سگهجي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

باقي رهيو چوڻون نڪتو. ڪاتبن جون غلطيون جدا جدا نسخن پيڻ سان درست ڪري سگهجن ٿيون، پر ان لاءِ به لياقت ۽ محنت گهرجي. ادي انصاريءَ ته پنهنجي ننڍڙيءَ مقالي ۾ ڪيتريون چوڪون ڪيون آهن. مان حيران آهيان ته ايترن ٿورڙن بيتن ۾ عظيم غلطين جو ارتڪاب ڪيئن ڪيو ائس!

(١) شاهه جيڪڏهن "پريان جي .... فرحت" واري سٽ چئي ته ڪا اربع خطا ڪانه ڪيائين. آخر ته هو انسان هو، جيڪڏهن اهڙو خيال ظاهر ڪيائين تڏهن به سندس نيت صاف هئي.

"چو بشنوي سخن اهل دل، مگو ڪه خطاست
سخن شناس نه اي دلبرا خطا اينجا ست"

(٢) "وڍيل ٿي وايون ڪري"- الخ. اهو ڪو روميءَ جي سٽ جو ترجمو ناهي، بلڪ هڪ تلميح آهي. ازانسواءِ انهيءَ ۾ ٻئي مصراعون آهن نه ٻه، جيئن رواجي نسخن ۾ آهي. "گنج" واري قلمي نسخي ۾ سسئي جي سُر جو اهو ٻهريون بيت آهي. مثنوي هميشه ساڏس هوندي هئي، سو جيڪڏهن ڪا معنيٰ اخذ ڪيائين ته ڪو وڏو ڏوهه ته ڪونه ڪيائين.

(٣) جيڪڏهن ڪي بيت ڏنڪي ٻوليءَ جا آهن، ته ان جو اهو هرويرو مطلب نه ٿيندو ته شاهه انهن جو تتبع ڪيو آهي، يا شاهه جي مجلس ۾ وهندڙن اهي بيت ڳايا آهن.

(٤) عاشق جا امنگ ۽ اوقات جدا جدا هوندا آهن. ذري سير ته ذري ماسو. سو جيڪڏهن هڪ پيري چنڊ کي پاراتو ڏنائين ۽ ٻئي دفعي آزي نيازي ڪيائين ته ان جي شاعريءَ ۾ ڪو عيب ڪونه ٿي پيو. ڏسو سسئي بعضي ٻروچن کي پٽي ٿي ۽ بعضي دعا ڪري ٿي. اهو ته چوندڙ جي مزاج تي منحصر آهي. شاعر ته فقط عاشق جا گونا گون خيال ٿو ظاهر ڪري.

(٥) شاهه بيشڪ نهٺائيءَ جو مجسمو هو. جيئن فرمائي ٿو ته:
"اديون عبداللطيف چي، اجان مون ۾ گهٽ". پر جيڪڏهن بعضي بعضي پنهنجي ڪلام جي تعريف ڪيائين ته ڪو

ميرمڇي ڪونه ماري وڌائين. اهو به دل جو اچنگ هو. مان مڃان ٿو ته:

جي تو بيت پاڻئيان، سي آيتون آهين،
سگهر سونهائين، ڳريان سندي پار جو.

سهڻيءَ واري سر ۾ آيو آهي، ۽ سندس ڪوبہ قرينو ڪونهي. پر تڏهن به هروڀرو اٿين ڪونہ آهي ته اهو ڪنهن شاه جي مداح جو چيل آهي. شايد ڪنهن وقت ڪنهن حامد شاه جي ڪلام جي ڳالا ڪئي هجي، تنهن تي اهو بيت چيو هجيس، جو بلڪل سهڻو آهي ۽ شايد رسالي جي جامعن هروڀرو ڪري ڪيس سر سهڻيءَ ۾ ٽنبيو آهي. وڏن روحاني بزرگن ۽ شاعرن پنهنجي ڪلام جي بي ساخته ساراه ڪئي آهي. ڏسو حافظ شيرازي:

غزل گفتي که در سفتي، بيا و خوش بخوان حافظ
که بر نظم تو افشاند، فلک عقد ثريا را.

بشعر حافظ شيراز مي رقصندو مي نازند
سيه چشمان کشميري و ترکان سمرقندي.

سؤ ورهيہ اڳي برٽن صاحب اهو بيت پنهنجي مشهور ڪتاب "سنڌ جي ڊُکيءَ وادي" ۾ ايراد ڪيو آهي. عجب آهي جو اڄ ان تي اعتراض ڪيو ٿو وڃي. پر جيڪڏهن پڻي ڪنهن جو چيل آهي ته اسان وٽ ان جي مستند ڪانهي.

(٦) "سيد پير سپير هي"- الخ، سر پرڀاتيءَ ۾ نہ پر سر ڏنامريءَ ۾ آهي. جو سراسر شاه جو ناهي، ۽ سندس مريدن ۽ معتقدن جو چيل آهي، ۽ جنهن کي شاه جي ڪلام مان تڙي ڪاڍڻ گهرجي.

(٧) "ڪچو ڪان ڪنڀار" بلڪل ٺيڪ آهي، ۽ سيني نسخن ۾ اٿين آيو آهي: "ڪنڀار" کي "ڪپار" پڙهڻ تنزل جي نشاني آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(٨) ”پنهون ڪي ڪامَ ڇڏي“، سڀني نسخن جي پڙهڻي آهي. خبر ناهي ته ادي انصاريءَ اها پڙهڻي کهڙي قلمي نسخي مان آندي آهي، اگرچه سندس پڙهڻي به نامناسب ناهي.

(٩) ”لوچين ڇو نه لطيف چئي“ به اڪثر نسخن جي قرآت آهي، اگرچه ”ليئين ڪيئن لطيف چئي“ پڻ ڇهن پنجن نسخن ۾ درج ٿيل آهي. مان نٿو ڀانيان ته ڪو معنيٰ ۾ وڏو فير ٿو ٿئي. اهي سڀئي قراتن جا اختلاف آهن، جي نسخن جي قدامت آهر درست ڪرڻ گهرجن.

(١٠) ٽرمپ صاحب جو نسخو اگرچه ١٨٦٦ع ۾ ڇپيل آهي، ته به نهايت ردي آهي. ڏوه ڊاڪٽر ٽرمپ جو به ناهي، هن ٻن ڏيهي مولوين تي ڀاڙيو هو، ۽ وٽس فقط ٻه قلمي نسخا هئا، جن مان هڪڙو مير علي مراد خان لاءِ سيد قاسم جو لکيل (١٨٣٩ع؟) آهي ۽ ٻيو شايد مختصر هو، جنهن تي سُرن ۽ بيتن جو مدار رکيو ويو آهي. مولوي صاحبن تمام خود سري ڏيکاري آهي، ۽ اصل عربي فارسي لفظ مٽي انهن جي جاءِ تي اڻ سهائيندڙ سنڌي مترادف وڌا اٿن، جن جو مفصل احوال ڪنهن ٻئي موقعي تي ڏنو ويندو. سيد قاسم اردو رسم الخط اختيار ڪئي آهي، ۽ اها ساڳي عين بعين ٽرمپ واري رسالي ۾ ڪم آيل آهي. صحت جي لحاظ کان ٽرمپ وارو رسالو بلڪل پست آهي. شاهه لطيف جو واين جي آخر واري بيت ۾ نالو ٽرمپ صاحب کو پنهنجي ٻاران ڪونه وڌو آهي، پر مير علي مراد واري نسخي تي آڌار ڪيو اٿس. قسمت سان اهو نسخو بلڪل زبون حالت ۾ مون کي تازو خان بهادر محمد ايوب کهڙي ۽ ڀاڻس حاجي محمد مراد کهڙي جي معرفت هٿ آيو آهي ۽ ان جي ڀيٽا ڪري رهيو آهيان. ساڳئي نسخي جو نقل قاضي فقير محمد صاحب جي هٿ اکر به جلد ملڻ وارو ٿيو آهي.

(١١) ”سرتيون سڱڻيون“ واري وائي سر پورب ۾ نه پر سر رپ

جي ٻئي داستان ۾ آهي، نهايت سهڻي واٽي آهي، پر ادي انصاريءَ باوجود ان کي مختصر ڪرڻ جي اڪيچار غلطيون ڪيون آهن. انهيءَ واٽي سان هڪ وڏو قصو شامل آهي، جو ڪنهن ٻئي موقعي تي ڏنو ويندو. پهرين ۽ ٻيءَ مصرع جي پڙهڻي هن ريت آهي:

مرتيون سڱڻيون، آءٌ ساريان پر پنهنجو
لالڻيءَ جي لوءِ ۾، ساري رات سٺيون.

[لالڻي يعني شاه ڪريم]

انصاري صاحب "سڱڻيون" کي "سنگهڙيون" ۽ "پر" کي "پرين" ۽ "لالڻيءَ" کي "لالڻي" ڪري پڙهيو آهي. "ميهڻ" واري سٽ ۽ تخلص واري مصرع بالڪل علحديون آهن. اٿين هرگز ناهي جو "ميهڻ" واري سٽ کي ڪيرائي ان جي جاءِ تي عبداللطيف جي نالي واري سٽ وڌي ويئي آهي. اهڙي قسم جي هٿ چراند ته امانت بدران خيانت آهي.

(١٢) سورٺ جي سر جي روحاني توجيه البت مشڪل آهي، پر مرحوم مولوي غلام محمد خانزئي جي سمجهاڻي انهيءَ تمثيل بابت بالڪل صحيح ۽ شرع مطابق آهي (ڏسو "منهاج العاشقين" جو سنڌي ترجمو)؛ باقي ڊاڪٽر نبي بخش جون تمثيلون يا محمدعلي دائود پوٽي جو "شاه جو منگتو" اجايون ڳالهيون آهن. اسان کي مرحوم مولوي صاحب جو شڪر گذار رهڻ گهرجي، جنهن وڏي خوض ۽ خيال سان شاه جي سرن جا اشارا ۽ ڪنايا شرع شريف جي مطابق سمجهايا آهن. باقي اها ڳالهه ته سر سورٺ ۾ معراج جو ذڪر سمايل آهي، سو مان اجا تائين سمجهي نه سگهيو آهيان. اهي بيت ٿي فالتو ۽ ڌاريان آهن.

(٣) مون کي تعجب آهي جو ادي انصاريءَ باوجود ٻارهن ورهين جي اڀياس هوندي، ڌارين شاعرن جو تعداد فقط پنج ڇهه ڏيکاريو آهي، درحقيقت اهي ويهن ٽيهن کان به مٿي آهن. سنڌن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

نالا اُبجدوار هيٺ ڏجن ٿا، سمجهڻ ڪي سمجهن: احسان، بلال، ٻڍو، جبير، جوڻيجو، حبيب، حسين، طالب، عزيز، عطا، عنات، عنايت، عيسو، قاسم، قطب، ڪيسر، ڪنڀي، لاکو لطف الله، لکمير، محمود، مگيل ۽ هلال.

هيءُ آهي سنڌس ادبي ۽ علمي تحقيق جو حال - ”هوڙا هاچا ٿين، بري هن ٻنهور ۾“.

—

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ٽمر فقير جو احوال ۽ ڪلام *

شاه لطيف رحه جي پهرين خليفن مان 'ٽمر فقير' (١) نهايت مشهور خليفو ٿي گذريو آهي. سندس نالو اڃا تائين پيو ڳائجي. افسوس جو اهڙي پاڪدامن ۽ پاڪيزي شخص جي نڪا ڄمڻ جي تاريخ معلوم آهي ته نڪا وفات جي. پر جيئن شاه صاحب جو نالو جيئرو آهي، تيئن ئي سندس ننڍڙو پالڪو به ياد رهندو. نه فقط سندس شاه صاحب مان الفت ۽ محبت ڪري؛ نه فقط سندس پرهيزگاري ۽ نيڪ اخلاقيءَ ڪري، پر سندس مٺي ڪلام جي به ڪري، جنهن مان سندس آقا جي سخن جو سڳنڌ پيو اچي.

باوجود تلاشيءَ جي سندس والده جو نالو ته ڇڏيو، پر سندس پيءُ جو نالو به اڃا معلوم ٿي نه سگهيو آهي.

"مائس ستاڙو، پٹس نالو ڪين ڪي".

نواز فقير جي روايت موجب، ٽمر اڃا ماءُ جي پيٽ ۾ مرجيوڙي مس هو ته پٹس وفات ڪري ويو. مائي صاحبه پنهنجي

---

* ماهنامي "نئين زندگي"، ماه نومبر ١٩٥٥ع تان ورتل.

(١) ٽمر فقير جو مختصر احوال شاه صاحب جي وفات تائين مرحوم مير عبدالحسين خان پنهنجي قيمتي تاليف "لطائف لطيفي" ۾ ڏنو آهي مرحوم شمس العلماء ميرزا قليچ بيگ صاحب اهو ساڳيو احوال هوبهو سنڌي ۾ نقل ڪيو آهي. مرحوم مولوي دين محمد وفائي به ساڳيو ئي احوال ٿوري لفظي ڦيرڦار بعد "لطائف لطيفي" تان ورتو آهي، ۽ منجهس ڪو جزوي اضافو ڪيو اٿس. مورڳو منهنجي ڏٺل "لطائف لطيفيءَ" جو پڇاڙي به وڃائي ڇڏيائين، جو هڪ غير قابل تلافي نقصان آهي. مولوي صاحب جو خود ڪتاب "لطف اللطيف" نقاليءَ جو بد ترين مثال آهي، نه منجهس لکڻيءَ جي لذت آهي نه حقيقت جو حظ، بلڪ غلطين مان ڀريو پيو آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڏير محبت فقير سالاري (١) ۽ ٻين عزيزن سان گڏجي حج تي وڃڻ جو ارادو ڪيو. پر حج تي اسھڻ کان اڳ شاه صاحب کي ٻيرين پوڻ ۽ دعا گهرڻ لاءِ ويئي. شاه صاحب سندس حق ۾ دعا گهري ۽ چيائين ته: مائي! خدا ڪندو توکي پٽ ڄمندو، پر اھو اسان جو پالڪو ٿيندو. جڏھن حج ڪري مديني شريف پهتا، تڏھن مائي صاحبه 'فدڪ' جي باغ ۾ ھڪ ڪجيءَ جي وڻ ھيٺ ھٿ پير لڌا ۽ فرزند ڄائس، جنھن جو نالو تمر (ڪارڪ) رکيائون، ڇاڪاڻ ته ھڪ تمر يعني ڪجيءَ جي وڻ ھيٺ ڄائو ھو. سالن کان پوءِ جڏھن پنھنجي وطن موٽي آيا تڏھن ھن دُرِّ يتيم کي وچي شاه صاحب جي حضور ۾ حاضر ڪيائون. جتي ھو شاه صاحب جي نظر فيض اثر ھيٺ پُنئيلن وانگر پلجي وڏو ٿيو.

مرحوم مير عبدالحسين سانگيءَ وري پنھنجي فارسي ڪتاب "لطائف لطيفي" ۾ تمر جي پيدائش جو ذڪر ھن ريت ڪيو آھي: تمر فقير جا وڏا اصل کان شاه لطيف جي والد شاه حبيب جا سچا مريد ۽ معتقد ھئا. ھڪ دفعي ماڻ ۽ نياڻين سان گڏجي مرشد کان موڪلائي حج تي روانا ٿيا. اتي تمر فقير جي والده کي (بيبي مريم وانگي) ھڪ کجور جي وڻ ھيٺ سنيارون ٿيون ۽ ڇوڪرو ڄائو، جنھن جو نالو مائٽن "حاجي علي" رکيو. ورھين کان پوءِ جڏھن پلي پار کان واپس آيا، تڏھن ٻڌائون ته شاه حبيب وفات ڪري ويو آھي (٢)؛ سو ڏاڍو ارمان ٿين ۽ سيئي

١- محبت فقير جو پوءِ شاه صاحب عليه رحمت جو خليفو ٿيو، ۽ سندس وفات بعد سيّد جمال جي مسند نشينيءَ ۾ بھرو ورتو ھئائين، سو اصل سالارن جي ڳوٺ جو ويٺل ھو، جو تعلقي ھالا ۾ ڪنڊوءَ جي ڀرسان آھي.

(٢) شاه حبيب جي وفات جي تاريخ ھيٺين عربي عبارت مان نڪري ٿي. "الموت جسر يوصل الحبيب الي القاء الحبيب". يعني ابجد جي حساب موجب ١١٥٥ھ ۽ ته ١١٤٤ھ، جيئن مرحوم مير عبدالحسين ۽ مرحوم مولوي دين محمد صاحب وفائي ڏيکاريو آھي. مير صاحب ته "الي" جي بدران غلطيءَ ۾ "ال" لکي ١١٤٤ جو انگ ڪڍيو، پر مولوي صاحب باوجود ←

ذالين مڙسن ڪهي آيا پٽ تي ۽ شاھ لطيف مان سندس والد سڳوري جي عذرخواهي ڪيائون ۽ ننڍڙي ٽمر جي پانهن شاھ صاحب جي سپرد ڪيائون. شاھ صاحب سندس چالاڪي ۽ ڦڙتائي ڏسي ڪائنس سندس نالو پڇيو، پاڻ وراڻيائين ته: منهنجو نالو آهي ”حاجي علي“. تنهن تي شاھ صاحب فرمايو ته: ”علي“ ته الله تعاليٰ جي شينهن ۽ عارفن جي سردار ۽ عالمن جي امام جو نالو آهي، تنهنڪري تنهنجو نالو ٽي رکون ٿا ”ٽمر“، ڇاڪاڻ ته ٽون ٽمر جي وڻ هيٺان ڄائو هئين، ۽ جنهن وقت عرب عورتن ڄمريون پائي خوشيون ڪري، ٽو ڪي هيءَ لولي ڏني هئي:

”فوق المطر، تحت التمر، لبن البقر،
هات الله، هات الله.“
(يعني) مٿان مينهن، هيٺان ڪجور، ڳئون جو کير،
ڏي الله، ڏي الله.

اهو مٽنڍيٺي ٽمر جا مائٽ حيران ٿي ويا، ۽ پنهنجا هٿ اکين تي ڌري، ماڪ پيائون ته برابر سندس ڄمڻ وقت ائين ٿي گذريو هو.

قصو ڪيئن به هجي، ننڍڙو ٽمر ڪڇيءَ وهيءَ کان شاھ صاحب جي صحبت ۾ رهيو ۽ سندس رنگ ۾ رڱجي ويو. روحانيت جا اڪثر مقامات سندس صحبت ۾ طيءِ ڪيائين، ۽ شاھ جي ڪلام ڳائڻ ۽ وڄائڻ ۾ پڙ ٿيو، ڪڏهن به شاھ صاحب کان پري نه رهندو هو. شاھ صاحب به ڪيس پڻ کان وڌيڪ پيائيندو هو. شاھ صاحب ۾ سندس ڪمال محويت جو مثال هن ڳالهه مان ملي

→ صحيح عبارت لکڻ جي حساب ڪرڻ کان سواءِ ١١٣٣ لکيو آهي. شاھ لطيف جي عمر ان وقت ٥٣ سال هئي، نه ٢٢ سال، جيئن مولوي صاحب ڏيکاري آهي. پڻ عربي فقره جو سنڌي ترجمو غلط ڏنو ائس (ڏسو لطف اللطيف، صفحا ١٠٩-١١٠) ان مان پترو آهي ته ٽمر جو تولد سنه ١١٥٠ ۽ ١١٥٥هه جي وچ ڌاري ٿيو هوندو ۽ شايد پنجن ورهين جو مس هوندو، جو کيس شاھ صاحب جي خدمت بابرڪت ۾ پيش ڪيائون.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ٿو: هڪ دفعي شاه صاحب تمر کي چيو ته مان ٿو لڪان، تون مون کي ڳول. ايتري ۾ ويٺي ويٺي شاه صاحب نظر کان الوپ ٿي ويو. تمر ڪائنات جون ڪنڊون پاسا ڳوليندي آخر شاه صاحب کي اعليٰ عليين تي وڃي لڌو. وري چيائين ته: هاڻي تون لڪ، آءٌ تو کي ڳوليان. شاه صاحب ارض و سماء جا سڀيئي اطراف ووڙيا، پر ڪٿي به نظر نه آيس. آخر جڏهن حيلا حوالا هلائيندي شاه صاحب ٿڪجي پيو، تڏهن تمر سندس وارن مان جونءِ جي صورت ۾ نڪري اچي سندس پيرن ۾ پيو. تنهن تي شاه صاحب چيس ته: تڏهن اسان ۾ لڪو هئين؟ تمر ورائي ڏني: اوهان کان سواءِ هاڻي مون لاءِ ٻي به ڪا واه آهي ڇا؟ انهيءَ ڪري سڀيئي مريد ۽ خادم سندس عزت ڪندا هئا.

تمر اجا ماڻهو ئي ڪين ٿيو ته شاه صاحب جن وفات فرمائي (١). رحلت کان اڳ پنهنجي هن ننڍڙي مريد لاءِ اوطاق جي زمين جو ٽڪر ليکي ڇڏيو هئائين، جا اجا به سندس نالي منڍبي آهي ۽ سندس پارت مخدوم ميان محڪم الدين سيلاني (٢) کي ڪري ويو، جو هڪ جليل القدر اولياء ۽ هڪ نهايت بلند خيال ۽ صاحب وجد ۽ حال جو هو، ۽ شاه صاحب سان اتحاد ۽ محبت جو رستو هوس. چون ٿا ته شاه لطيف کيس وصيت ڪئي هئي ته جڏهن تمر بلوغت کي رسي تڏهن کيس فقيريءَ جا سڀيئي فن سيکارج ۽ درويشيءَ ۽ دلريشيءَ جي راهن ۽ رسمن کان واقف ڪج. ٿيو به ائين جو ميان محڪم الدين جي رهبريءَ ۽ هدايت هيٺ هو وڏي ڪماليت کي وڃي رسيو. سچي حياتي سنئو جتئو ٿي گذاريائين ۽ ڪانئس پوءِ جيڪي پهريان خليفا سندس گاديءَ تي ويٺا، جهڙوڪ ميون ڪمال ڀٽ ۽ ميون اسماعيل، سي سڀ مجرد ۽ صاحب فضيلت هئا، ۽ انهن کي سندين لياقت موجب

(١) شاه صاحب ١٤ ماه صفر ١١٦٥ هه مطابق ٢ جنوري ١٧٥٢ع ۾ وفات ڪئي.

(٢) مرحوم مولوي دين محمد صاحب جي تحقيق موجب مخدوم محڪم الدين جو مقبرو رياست بهاولپور ۾ سماسٽا اسٽيشن جي لڳولڳ آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڇونڊيو ويو هو، پر ميهر فقير جي وقت کان وٺي تمر فقير جي گادي به هڪ موروثي شيء ٿي پيئي آهي. ميهر فقير ٿي تمر فقير جو پهريون خليفو آهي، جنهن تجريد کي ترڪ ڪري شاديءَ جو گهنگهر ٻڌيءَ ۾ وڌو ۽ هيئنر سنڌس پٽ گاديءَ تي آهي، جو هڪ الڙ جوان آهي.

تمر فقير هڪ وڏو اهل دل درويش هو، ۽ هميشه درگاه تي رهي فقيرن جي خدمت چاڪري ڪندو هو، ۽ انهن کي ذڪر فڪر سيکاريندو هو. مسجد شريف جي امامت ۽ آبادي پڻ سندس حوالي هوندي هئي. پنهنجي چاچي محبت فقير سالاري جي انتقال بعد، هو سيد جمال جو ڪجهه وقت لاءِ خليفو بڻيو، پر اڪثر فقيرن جي تمر ڏانهن رجوعات ڏسي، سيد جمال کي هميشه دل ۾ ڪٽڪو رهندو هو ته متان ڪنهن ڏينهن مريد ڪاڻس منهن نه موڙي وڃن. تمر فقير ته شاه لطيف وانگر تارڪ هو، جنهن کي دنيوي پدارٿن جي ڪا به ضرورت ڪانه هوندي هئي. تنهن خيال ڪيو ته مرشد جي جانشين کي ناراض ڪرڻ بدران بهتر آهي ته ملڪ ڇڏي وڃجي. سو ڪجهه ڳوره ۾ چند خاص رفيق ساڻ ڪري ڪڇ ڀڄ ڏي راهي ٿي ويو. ڪڇ ڏي ويندي پهرين منزل دائره شريف (اڏيرو لعل) جي سيدن وٽ ٿيس، جن سنديس گهڻي خاطر داري ڪئي. آتان آسهڻ وقت سيدن وٽ پنهنجو ''گنج'' (يعني شاه جي ڪلام جو هٿ اکر الڪيل نسخو) امانت طور ڇڏي ويو. چيائين، مون جيئري مون مٺي جيڪڏهن ڪو اوهان کان انهيءَ امانت جي طلب ڪري، ته ضرور موٽائي ڏجو. ڪڇ ڀڄ ۾ پهچڻ بعد اتي جا ماڻهو سندس ڪرامتون ڏسي گهڻي تعداد ۾ اچي مريد ٿيا. خود وقت جو راجا ڀهڻ راءِ، جو بي اولاد هو، سو به وٽس دعا لاءِ هليو آيو. تمر فقير جي دعا سان راجا کي نرينو اولاد ٿيو، جنهن ڪري هو به سندس پڪو مريد ٿي پيو.

جلاوطنيءَ ۾ هن گهڻا ئي سال گهاريا، پر جڏهن ڏٺائين ته سندس حياتيءَ جو ماڳ اچي پريو آهي، تڏهن خيال ٿيس ته

پنهنجي مرشد جي پير ۾ جاءِ ڏنيم. سو ڪجھ فقيرن سان هڪ تيز ڏاچيءَ تي سوار ٿي پٽ شريف ڏانهن رخ رکيائين. اجل جيڪو هميشه پٺيءَ پلاڙيو بيٺو آهي، تنهن ڪيس جيئري اتي پهچڻ نه ڏنو، ۽ وات تي ئي پنهنجا پران جان پرور کي پترنيائين. مرڻ وقت پنهنجي دوستارن کي وصيت ڪيائين ته سندس لاش ڏاچيءَ تي لڏي پٽ تي پهچايو وڃي ۽ چيائين ته سندس ڏاچي اڏيري لعل ۾ جنهن هنڌ ڳوڏا ڪوڙي ويهي رهي، تنهن هنڌ جي سيّدن کان منهنجي امانت واپس ورتي وڃي ۽ وري جنهن هنڌ پٽ تي پلٽو ماري ته اتي مون کي دفن ڪيو وڃي. تمر فقير جا سائي جيئن سفر ڪندا اڏيري لعل کان اچي لنگهيا، تيئن ڏاچي سيّدن جي حويليءَ اڳيان ڪوپو ڪوڙي ويهي رهي. امانت جي تقاضا ڪئي ويئي، پر سيّدن وراڻيو ته هاڻي جنهن صورت ۾ اها امانت اسان وٽ رهندي (١) ۽ ڏيڻ کان صفا انڪار ورايائون. ناقي آئڻ جي نه ڪري، پر لاچار ڪيس ماري ڪئي، پٽ ڏانهن روانا ٿيا. ناقي حيواني عقل موجب انهيءَ هنڌ تي جهڪي، جتي هينئر فقير صاحب جو مدفن آهي. سندس تربت شاه صاحب جي مقبري جي ڏاکڻي طرف احاطي جي ڪنڊ ڏانهن هڪ ڪاٺ جي تجر ۾ آهي، ۽ پير ۾ مين اسماعيل جو لوڙهو اٿس. ڪهڙا نه بہ برگزيدا شخص هڪ ٻئي جا رديف آهن! سندس تربت تي هيٺيون بي معني ڪتبو اڪريل آهي:

هوالباقي

وصال مرحوم مغفور ميان

زنخلي السطيبع تدر شد تمر، عليه رحمت

---

(١) تمر فقير وارو ڳنج اڏيري لعل جي سادات وٽ سالن جا سال محفوظ رهيو ۽ جوڻ ۾ اچي تو ته خود سيّد گل محمد شاه جي قضيي تائين سلامت هو، پر پوءِ ناخلف پونين جي غفلت جي ڪري اڏوهيءَ جو کاڄ ٿي ويو. سيّد محمد صالح شاه اڏيرائي جي معرفت پڇا ڪئي ويئي، پر ان جو پتو ڪونه پيو. افسوس، ڪيترا ئي سنڌ جا ادبي خزانا اهڙي طرح ناس ٿي ويا آهن.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جنهن جي صحيح پڙهڻي ميان گهوٽ سائين موجب هيٺن آهي:
”ز نخل لطيفي تمر شد ثمر“
ابجد جي حساب موجب اکرن جي انگي رقمن جو جوڙ ٢٥١٠ ٿئي ٿو، جو ناممڪن آهي. پر جيڪڏهن رکو ”تمر شد ثمر“ جو حساب ونبو ته به انگ وڃيو ١٢٨٣ کي لڳي، جو پڻ ناشدني آهي. ڪاتب جي جهارت دل ۾ رکي جيڪڏهن ”ث“ کي ”ش“ سمجهجي، ته به ”تمر شد سمر“ جي قيمت ٿيندي ١٢٤٣، جو پڻ غير ممڪن ٿو ڏسجي. ڇاڪاڻ ته اها ڳالهه وسهڻ جي ناهي ته تمر فقير ڪو شاه جي وفات بعد ٨٠ سال جيئرو رهيو هوندو، والله اعلم بالصواب. ڇا ٿيو جيڪڏهن تمر جي وفات جي تاريخ معلوم نه ٿي سگهي، ”تمر امر“، آهي سدا جيئرو.

هرگز نميرد آنکه دلش زنده شد بعشق
ثبت است بر جريده عالـم دوام مـا

اڄ به سندس دڪي يا آسڻ موجود آهي، جنهن تي پاڻ ويهي خلق کي هدايتون ڪندو هو ۽ اڃا تائين سندس فيض کان محروم خليفا ان تي ويهي پورڙن کي پلائي، تعويذ لکي، ڌاڳا وٺي ۽ ڦيڻا ڦوڪي، خوب پنهنجا کيسا پرين ٿا. وڏيڪ افسوس جي ڳالهه جو خوش اعتقاد سادا، ٻاهراڙيءَ جا جاهل، دين اسلام جي تعليمات کان غافل، انهيءَ دڪيءَ کي سجدا ڏيئي ايمان وڃائين ٿا ۽ رونشي ڪوڏيون زالون نواز فقير جي هٿان پنهنجي ٻارن جون مُڏي پاڪيءَ سان جهنڊيون لهرائي پاڻ ڦُرائين ٿيون. واه زمانا تنهنجو پلٽو!

ويا مور مري، هنج نه رهيو هيڪڙو
وطن ٿيو وري، ڪوڙن ڪانيرن جو.

تمر جو ڪلام

تمر فقير جو ڪلام گهڻو ۽ گهاڻو ٿو ڏسجي، پر ڪاتبن جي بي اعتنائي کان ذري گهٽ معدوم ٿي ويو آهي. ڪي بيت

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

۽ وايون خود شاهه جي ڇاپي نسخن ۾ آهن، پر سنڌس ڪلام جو ڪوبه مستقل ڪتاب نظر نه آيو آهي، رڳو برٽش ميوزيم واري قلمي نسخي ۾ ٽي رامڪلي ۽ پورب بعد سچا سارا ساڍا ٻارهن صفحا تمر جو ڪلام اوڦتو آندل آهي. ٻر ٻين ڪيترن ٽي قلمي نسخن ۾ داستانن جا داستان تمر فقير جا اوڦتو آندل آهن. سنڌس بيتن جي هيءَ خصوصيت آهي، جو اُٺن جي قطار (قطارالبعيرين) وانگر هڪ بيت جي پڇاڙي ٻئي بيت جي اڳياڙيءَ ۾ آهي ۽ ٻئي بيت جو عجز ٽئين بيت جي صدر ۾ آهي. اهڙي طرح اها لانڍ پڇاڙي تائين هلندي هلي. ليڪن انهن جي رواني عجيب آهي، لذت ۽ شيريني لا انتها، سوز ۽ گداز بي انداز، رقت ۽ نزاڪت بيمثال. اسين فقط سر مسئي ۽ رامڪلي جا ڪي بيت ڏئي، پڇاڙيءَ ۾ سنڌس ٻن بي نظير واين تي اڪتفا ڪريون ٿا.

سر مسئي

[١]

پريندئي پنڌ ٿي، جتن ڪارڻ جوءِ
ريهون ڪيو رڄن ۾، ڇيهون ڪيو ڇوءِ
طالب ڪي، تمر چئي، ڏس ڏيرن جو ڀوءِ
ڪيچان اوري ڪوءِ، ڪجان غور غريب جو.

[٢]

ڪجان غور غريب جو، موني ڪو ميان
پانڌ نه ڇڏيان پرينءَ جو، جانسين ٿي جيان
سيسي ساهه ڏيان، پنوهه ڪارڻ پب ۾.

[٣]

پنوهه ڪارڻ پب ۾، هلي هيڪاندي
هيس هوت پنهون جي، آڏر تنهن آندي
ڪيچ ڏئي ڪانڌي، ٿيس تيڏي ويل، تمر چئي.

[٤]

تيڏي ويل، تمر ڇـي، ڳهائي ويس ڳهٽ
اديون آريڇن جـي، ڪئو ڦوڙائي ڦــٽ
مادر، آءٌ نہ مٽ، آڏيءَ اوءِ انئي ويا.

[٥]

آڏيءَ اوءِ انئي ويا، ڪر رکيائون ڪيچ
ٻاروچاڻي ٻيچَ، منهنجو مـــن منجهائيو.

[٦]

منهنجو مـن منجهائيو، جتن جـي جمال
وڏو سورُ سرير ۾، ڪيچين جي ڪمال
هوت نہ پائي حال، ميٽ نہ ٿيا معذور جا.

[٧]

موني ٿيا معذور جا، حال نـہ پائي هوت
ڏنيم ڏاڍين ڏونگرين، جتن ڪارڻ جهوت
هينئڙو ٿيو ٻہ ٻوت، جو وهم ٻريان جي وڍيو.

سرود رامڪلي

[١]

ويراڳي واحد سين، رکـج چاهُ چـوري
هي جي ڪَنَ ۾ ڪپار جا، سي ڪامل وجهہ
ڪوري
منجهان ڏيل ڏوري، ريجهائيج رام کي.

[٢]

ريجهائيج رام کـــي، ٻري ٻليءَ ٻيت
سناسي سنسار جي، سُور ۾ وڃائج مَت ۾
جا جڳائي جوڳ کي، ٻارج سا ٿـي ٻتَ ۾
هئي آديسي آت ۾، وانءُ سڳيون سناسي ڪٺي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

[٣]

سڳيون سناسي ڪٺي، ڏيج ڀريين پار
سڳا، سيليون، سڳيون، ڏاڳا ڪيم ڏئار
هيءَ جا هاج هٿن جي، سا ڪوڙي آهي ڪار
من منجهائين مار، تہ اوڏو ٿئين الک کي.

[٤]

جي پائين اوڏو ٿيان الک کي، تہ وڃ رام
سين راهي
سناسي سنسار جا، ڇڏ لاڳاپا لاهي
جتي جانا جوڳ جي، آت سامي رس ساهي
ڪاپڙي ڪاهي، ڳنگا پيٺي گومتي.

[٥]

ڳنگا پيٺي گومتي، سامي سير ٿيا
ويراڳي واحد لاءِ، ڪنهن جنهن پهہ پيا
مٿي تيرٿ، تمر ڇي، آو واڪيندا ويا
تن ڪاڇوئين ڪيا، هٿي ڳس هنگلاج ڏي.

[٦]

هٿي ڳس هنگلاج ڏي، هو سامي ٿيا سير
جتي جانا جوڳ جي، آت مرڪي آيا مير
هِت ڪياڻون راضي رام کي، هُت ٿا چائين پير
تان پڻ اي تقدير، مچيندهين محو ٿيا.

[٧]

منجهئين من محو ٿيا، واريائون وائي
"ترڪ الدنيا راس ڪل عبادة" اي انهين لاءِ آئي
پڇن ڪانہ پيائي، اوءَ پيهي ويا پاتار ۾.

....

راڳڪلي سان تمر کي خاص عشق تو ڏسجي. پٺي هڪ
داستان ۾ گورکنات کي الله تعاليٰ سان ۽ گروءَ کي رسول الله

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

صلعم مان ۽ چين کي امت محمدي ٔمان تعبير ٿو ڪري ۽ اهائي رمز رامڪليءَ ۾ رکيل آهي.

[١]

نہ بابو نہ بکيا، نہ امہ اٿياتي
منجهان ارادي حق جي، ٿيو ظاهر عشق ذاتي
صورت صفاتي، پوءِ کيائين پڌري.

[٢]

پوءِ کيائين پڌري، بابو بياني
پائي سر صورت جو، آيو انساني
اي سر سبحاني، ذاتيءَ مان ظاهر ٿيو.

[٣]

ذاتي مان صفاتي ٿيو، صفاتيءَ مان سڀ جڳ
آديسي الڳ، مشاهدو محبوب جو.

[٤]

مشاهدو محبوب جو، سامي سڃاڻيج
احد جدا احمد کان، پورا م پاڻيج
خالي ڪو م ڪٿيج، گر ري پساهہ گودڙيا.

[٥]

گر ري پساهہ گودڙين، خالي ڪونہ ڪئيو
بيراڳيءَ کي پڳوان جو، روح ۾ نام رهيو
وچاندر ويو، گر کي گڏيو ڪاپڙي .

[٦]

گر کي گڏيو ڪاپڙي، راول روبرو
”فڪان قاب قوسين او ادنيٰ“ رسيو جوڳي
انهين جوءِ
حق کي گڏيو هوءِ، لاهوتي لامڪان ۾.

[٧]

لاھوتي لامڪان جو، سامي ۾ سير ڪيو
جتي رنگ نہ روپ ڪو، راول تت رسيو
”ليس ڪمثلہٖ شيءٌ“ حسن حد نہ ڪو
ڳجهہ اندر ڳڙهيو، احد احمد پاڻ ۾.

....

پچاڙيءَ ۾ سندس نهايت سريلين ۽ سوز وارين پہ وايون ڏجن ٿيون.

[١]

مٺيءَ مَ ماريجاهہ، پاروچا، رهو رات پنهور ۾
اللہ ڪارڻ اونيا، واڳون واريجا
ڏکي ڏونگر وٽ ۾، جيڪي چاڙهيجاهہ
مون سانگياڻيءَ جا سپرين، پرين پاريجاهہ
پيرانديءَ پنوهہ جي، منهنجو لوڙهہ ڪجاهہ
طالب ڪي، تمر چي، محبن ميڙيجاهہ.

[٢]

هاڙي هلي روءِ، هلي روءِ، متني پير هٿن سين
واڪا ڪيو وڃن ۾، ٿي جربون ماري جوءِ
راڻي ۾ رڙيون ڪري، هن ڳاڙر ڳام نہ ڪوءِ
آريچا اٿن تي، هيءَ تان جهڙي جوءِ
وهڻ مون وهہ ٿيو، پرينءَ پچاڙا پوءِ
ان جا چڏي چپرين، تنهن هاريءَ حال نہ ڪوءِ
اللہ ڪارڻ اونيا، ڪر پُري پنهل ڪي چوءِ
ڪجان غور غريب جو، ڪيچان اوري ڪوءِ
آريءَ جي اولاد جو، شل سات سلامت هوءِ
ساڄن انهيءَ سات سان، ڪو هوت منهنجو هوءِ
طالب ڪي، تمر چي، ڪو ڏس ڏيرن جو پوءِ.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مطلب ته تم جي ساري زندگي هڪ مخفي مام آهي. دنيا ۾ اڪيلو ۽ تن تنها رهي، واحد سان ور وڌائين، ۽ آخر وڃي گورڪنات کي گڏيو:

هيڪائي هيڪ ٿيا، اوڏا ساڻ احد
هيءَ ڇڏيائون حد، ويا مطلق محو ٿي.

—

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

بزرگ هستيون

(صحابي، ولي الله ۽ عالم سڳورا)

حضرت ابوذر غفاري رضہ
شيخ عيسيٰ مسيح الاولياء سنڌي برهانپوري
شاه شهيد عنايت الله صوفي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ابوذر غفاري رضہ *

(مختصر تبصرو)

ذوالحجہ مهيني جي اٺين تاريخ اها تاريخ آهي، جنهن ۾ رسول پاڪ عليہ الصلواة والسلام جي هٿ مبارڪ تي چوٿين يا پنجين بيعت ڪندڙ ۽ اسلام جي پهرئين ظاهرظهور پرچار ڪندڙ مبلغ ۽ پهرئين اشتراڪي خيالن واري مسلم وفات ڪئي؛ جنهن بابت حضرت رسالت مآب فرمايو آهي تہ "ڪائنس وٽيڪ سچار انسان تي نہ نيلي آسمان ڪڏهن سايو ڪيو، ۽ نہ ميريءَ زمين ان جو بوجو کنيو." اها اولوالعزم هستي کهڙي هئي، جنهن جي سچ جي ڪلمي ڪان وڏا وڏا اصحابي ڇرڪندا هئا، ۽ جنهن جي لاڏاڻي وقت حضرت علي ڪرم اللہ وجہ فرمايو تہ "هاڻ دنيا ۾ ڪو بہ اهڙو شخص نہ رهيو آهي، جو خدا جي ڳالهين ۾ لومة لائم جو ڊپ نہ رکي؛ خود مان بہ پاڻ کي مستثنيٰ نٿو سمجهان." اللہ اللہ، اڄ اهڙا مڻيار ڪٿي آهن؟ اڄ تہ ڪَچُ پيو ڪڻجي، ۽ سچ جي هرهنڌ هار آهي:

اڳهيو ڪاٺو ڪچ، ماڻڪن موٽ ٿي
پلءِ پايو سچ، آڇيندي لڄ مران.

محل ۽ مڪان ماڳيا ٿي آهن، پر ماڻهو ڀيا آهن. شاهہ صاحب چئي ٿو:

سَرَ آهيئي ساڳيا، پکي ڀيا ٿيا
جن ٿي لميو لاتيون ڏنيون، سي ويچارا ويا
پاڻوندر پيا، وچي ڪينجهر ڪنڌيين.

يا جيئن هڪ شاعر چيو آهي:

---

* ماهنامي "نئين زندگي"، ماه آگسٽ ١٩٥٧ع تان ورتل.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

آيّا الخيام فانّها كخيامهم
واري نساء الحيّ غير نساءها!

اج ڪوڙ ڏنڊو ۽ ڪرت ٿي پيٺي آهي. جنهن کي ڪوڙ ڳالهائڻ نه اچي سو مورک ۽ سياست کان نا آشنا آهي. زندگيءَ جا قدر ۽ قيمتون قطعي ڦري ويون آهن. اج لينن ۽ اسٽالن جا شيدائي انهن جا سالگره ملهائين، پر اسلام جي سچي اشتراڪي، جنهن پنهنجو قول ۽ فعل قرآن پاڪ جي اڻ ٽر نسخن تي مبني ڪيو، تنهن جو اج نالو به ياد نه آهي. الاه العالمين! اهڙو ڪو فضل جو ڦيرو ڪر، جو ڪوڙ جو طلسم ٽٽي پوي، ۽ سچ سيرا ڪاري پڪريءَ جو ڪير ٿئي. عالم ۾ سچي مساوات جاري ۽ ساري ٿئي، ۽ غريب غربي ۽ شاهوڪار، حاڪم ۽ محڪوم جي وچ ۾ امتياز نه رهي! اسلام پاڪ ته اهڙيءَ انڊيرننگريءَ لاءِ دنيا ۾ نه آيو آهي، ليڪن داغدار ماڻهن ان جي صاف چهري تي سامراجيءَ ۽ ذخيره اندوزيءَ جو بدنام داغ لڳايو.

اي گل تو دوش جامِ صبوحي ڪشيده اي
ما آن شقائقيم ڪه با داغ زاده ايم.

هوس پرست انسانن ٿي دنيا جي موهه ۾ انهي صاف پاڪ سرچشمي کي پليد ڪيو آهي.

صحيح حديث آهي ته پاڻ ڪريم جن سياڻي لاءِ ٿمر نه رکندا هئا. حضرت ابوبڪر صديق جي مرڻ وقت بيت المال جي ڳوٿين مان فقط هڪ دينار نڪتو. حضرت عمر جي پهراڻ ۾ ارڙهن چتيون هيون. ڏڪار جي سمي ماکي مکڻ به ڇڏي ڏنائين ۽ سندس گندم گون چهرو ڪارائجي ويو. بيت المال جو سڀ پئسو عربستان جي مسلمانن لاءِ هو، جن جو واحد شغل هو اسلام جي نشر ۽ تبليغ لاءِ لڙايون ڪرڻ. ”آن يکون الدين ڪلّه اللّه“ – امت جو هر هڪ فرد سپاهي هو، جنهن کي گهر ويٺي مقرر ورثو ۽ حصو ملندو هو. ذخيره اندوزيءَ جي ضرورت ٿي ڪانه هئي. حڪومت ٿي خزاني ۾ پئسو ڪٺو ڪري، اسلام ۾ رکجي پٿاندر

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اهو پئسو ماڻهن ۾ ورهائيندي هئي. ڪنهن شخص حضرت عمر کي اشاري طور چيو ته: جو نه آئي ويل خاطر خزاني ۾ ڪجهه پئسو جمع ڪري رکو! ڪاوڙجي چيائين ته: اها ڳالهه شيطان تنهنجي دل ۾ وڌي آهي. اسان لاءِ الله ۽ ان جي رسول جي اطاعت جو ذخيرو ڪافي آهي، جنهن اسان کي ايڏيءَ پدويءَ تي رسايو آهي. خدا شل اسان کي دولت جي شر کان بچائي!

قادسيه جي لڙائيءَ بعد جڏهن بيشمار لٽ جو مال، غلام ٻانهيون، هيرا جواهر مديني ۾ آيا، تڏهن خوش ٿيڻ جي بدران اچي روئڻ ۾ چنڪيو. چيائونس ته: يا اميرالمومنين! هيءَ خوشيءَ جي مهل آهي، اوهين ڪيريو چو ٿا ڪريو؟ وراڻي ڏنائين ته: انهيءَ ڌن ۽ دولت ۾ مان مسلمانن جو زوال ڏو ڏسان. عمر سڳوري جي دوربين اک سڀڪجهه ڏٺو جو ٿيڻو هو. حضرت عثمان جي ڏينهن ۾ مال ميڙيءَ ۽ شاهوڪاريءَ، اسلامي امت جو اساس اکيڙي، ان جي مساواتي انتظام ۽ برتاو کي تهه و بالا ڪري ڇڏيو. اها زراندوزي ۽ زر پرستي هئي، جنهن جي برخلاف حضرت ابوذر رضہ ڪات کهاڙا کنيا: ليڪن ان زماني جي مفاد پرستن سندس چوڻ ٻڌو اڻ ٻڌو ڪري ڇڏيو، جنهن جو نتيجو ڇا ٿيو؟ حضرت عثمان جو ناحق قتل، خانه جنگي، حضرت علي جي شهادت، اموي ملوڪيت، ڪربلا جو واقعو وغيره وغيره: جن اسلامي وحدت ۽ مساوات کي پاش پاش ڪري ڇڏيو، ۽ اڄ تائين شيعن ۽ سنين جي اختلافن ۽ جهيڙن ۽ ٻين ناگفته به حالتن جو مشاهدو ڪري رهيا آهيون، جيڪي اسلام پاڪ جي نالي تي اڻ سونهائيندڙ ڪلنڪ آهي.

حضرت عمر رضہ جي وفات کان پوءِ حضرت ابوذر وڃي دمشق ۾ رهيو، جتي امير معاويه، قيصر ۽ ڪسريٰ جي تقليد ڪندي ڏاڍي شان شوڪت سان رهڻ ۽ ماڙيون محل اڏائڻ لڳو. سندس عصبيت جا ماڻهو سڀ شاهوڪار بنجي پيا، ۽ غريب وڏيڪ مفلسيءَ ۾ پيڙجڻ لڳا. اها حالت ڏسي ابوذر مساوات ۽ اخوت

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جو غلغلو مچايو. ابن الاثير پنهنجي تاريخ ۾ انهيءَ ماحول جو صحيح نموني ۾ هن طرح مختصر نقشو چٽيو آهي: ابوذر جو رايو هو ته ڪنهن به مسلمان وٽ ڏينهن رات جي قوت کان سواءِ زياده نه هئڻ گهرجي، يا ايترو هجي جو الله جي واٽ ۾ دان ڪري. هو قرآن ڪريم جي ظاهر تي هلندو هو. ”وَالَّذِينَ يَكْنِزُونَ الذَّهَبَ وَالْفِضَّةَ وَلَا يُنْفِقُونَهَا فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَبَشِّرْهُمْ بِعَذَابٍ أَلِيمٍ“ (جي! اهي جي سون چاندي ميڙي ڍڳ ڪن ٿا ۽ الله جي واٽ ۾ نٿا خرچين، تن کي ڏکوئيندڙ عذاب جي خوشخبري ڏي) ۽ شام جي گهٽين ۾ بيهي وڏي واڪي چوندو هو ”يامعشرا لاغنياء والفقراء! بشر الذين يكنزون الذهب والفضة ولا ينفقونها في سبيل الله بمكا و من نار تكوي بها جباههم و جنوبهم و ظهور هم.“ يعني: اي شاهوڪارن ۽ غريبن جي جماعت! انهن ماڻهن کي جي سون ۽ چاندي ميڙي ڍڳ ڪن ٿا ۽ خدا جي واٽ ۾ نٿا خرچين، تن کي خبر پهچايو انهن باه جي ميخن جي، جن مان سندن پيشانيون ۽ پاسا ۽ پٺيون ڏنيون وينديون (۽ اهڙي طرح ٻيون قرآني آيتون، جن ۾ مال ميڙيندڙن لاءِ سخت ڇڙڪار آهي). سندس انهيءَ وعظ تي ڪيترا غريب ۽ مفلس سندس پوئلڳ ٿي پيا، جن شاهوڪارن کي تپائي ڪنيو، ۽ سندن آرام ڦٽائي ڇڏيائون. مالدارن امير معاويه وٽ شڪايت ڪئي، جنهن ابوذر جي امتحان وٺڻ لاءِ ڏانهنس اڌي رات جو هڪ هزار دينار خرچ لاءِ ڏياري موڪليا. صبح جو نماز بعد امير معاويه انهيءَ ماڻهو کي گهرايو، جنهن جي هٿان ابوذر ڏي پئسا ڏياري موڪليا هئائين. چي: ابوذر وٽ وري وڃ، چئينس ته مون کي پئسا موٽائي ڏي، ڇاڪاڻ جو مون اهي تو کي ڀل ۾ ٻئي جي بدران ڏنا هئا، نه ته معاويه منهنجو چوڙو به لاهي ڇڏيندو. اهو ماڻهو ابوذر وٽ لنگهي ويو، جنهن تي ابوذر ٻڌايس ته ”پٽڙا! وڃي چئينس ته اسان وٽ تنهنجي دينارن مان پائي به ڪانه بچي آهي. اسان کي ٽي ڏينهن مهلت ڏي ته چندو ڪري ڏيونءِ.“

جڏهن معاويه ڏٺو ته ابوذر پنهنجي قول ۽ فعل ۾ سچو آهي، تڏهن حضرت عثمان کي لکي موڪليائين ته ”ابوذر مون کي تمام تنگ ڪيو آهي، منهنجي ان مان جند ڇڏاءِ.“ حضرت عثمان رضه لکي موڪليس ته ”فتني پنهنجو نڪ ۽ اکيون ٻاهر ڪڍيون آهن، ۽ قريب آهي ته ڇال ماري. تنهن ڪري وڌيڪ ڦٽن تي لوڻ نه وجهه ۽ ابوذر کي هڪ ٻورائي مان گڏي مون ڏي اماڻ، ۽ پاڻ کي توڙي ماڻهن کي وسعت آهر قبضي ۾ رک.“ جڏهن ابوذر مديني پهتو تڏهن ڇا ڏسي ته ماڻهن جا انبوهه جبل جي پاڙ ۾ سندس مرحبائي لاءِ ويٺا آهن، جنهن تي چيائين ته ”مديني جي ماڻهن کي پکڙندڙ ڪاهه ۽ اڻ وسرندڙ جنگ جي خوشخبري ڏي“. جڏهن حضرت عثمان وٽ لنگهي آيو، تڏهن چيائينس ته ”اي ابوذر! شام جي ماڻهن کي ڇا ڏيو آهي جو تنهنجي تيز زبانيءَ جي شڪايت ڪن ٿا؟“ سارو قصو ڪري ٻڌايائينس. تنهن تي حضرت عثمان چيس ته ”اي ابوذر! مون تي فرض آهي ته جيڪي مون تي لازم آهي سو ادا ڪريان ۽ رعيت کي اجتهاد ۽ اقتصاد ڏي سڏيان، ۽ مون تي اهو فرض ناهي جو کين زهد تي مجبور ڪريان.“

انهيءَ حجت بازيءَ جو نتيجو آخر اهو نڪتو، جو ابوذر کي مديني مان شهر نيڪالي ملي ۽ عمر جا پويان ڏينهن مديني کان ٽي ميل پري ”رَبذه“ جي ويراني ۾ بسر ڪيائين. ٻچاڙيءَ جو مرڻ وقت سندس گهر ۾ ايترو ڪپڙي ٽڪر نه هو جو سندس ڪفن ٿئي. آخر سندس اڪيليءَ موجب هڪڙا اٺ سوار اتان اچي لنگهيا، جن سندس ڪفن ۽ دفن جو بندوبست ڪيو. هڪ جوان انصاري کيس غسل ڏنو ۽ پنهنجي هٿ سان ڪتيل ڪتي ۾ کيس ڪفنيائين. حضرت عبدالله بن مسعود، جو اتفاق سان ڪوفي کان حج جي ارادي سان هت اچي پهتو هو، تنهن مٿس جنازي نماز پڙهائي ۽ اکين جي بارش مان سندس قبر کي آلو ڪيو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سَتا سي سونهن، جي هڻا ڪوڏيا ڪاڪ جا
لڏوڻيان، لطيف چئي، لڏيو لوڏيڻڙن
سي موٽي مس اچن، جي آتڻ آرامي ٿيا.

(هي مختصر احوال موقعي آهر لکيو اٿم. اميد ته ٻئي مال جي حياتيءَ بقا ڪئي ته سيئي تاريخ ۽ حديث جا ڪتاب سوجهي، حضرت ابوذر جي پُرواقعات زندگيءَ تي سڀني ناحيتن کان روشني وڌي ويندي - والله علي ما نقول وڪيل.)

شيخ عيسيٰ مسيح الاولياء سنڌي برهانپوري *

”باز خوان اين قصهء پارينه را“

ڪنهن سمي سونهاري سنڌڙي علم ۽ عمل جو گهر هئي. سنڌ سلڇڻا سپوت اسلامي دنيا جي هر گوشي ۾ ڪلام اللّٰه ۽ ڪلام الرسول جو درس پڙهائيندا هئا، انهن مان ڪيترائي محبوب ربانيءَ جي ملڪ ۾ آرامي آهن. ڪن وري هندستان جي جدا جدا ڀاڱن ۾ وڃي واسو ڪيو ۽ روحانيت جي تعليم ڏني. انهن مان اڪثر ڪڇ ڀڄ، احمدآباد ۽ دکن ۾ دفنيل آهن. انهن سڀني جو جيڪڏهن وستار ڪجي ته هڪ وڏو دفتر ٿي پوي. رڳو ”عيسيٰ“ جي نالي ٿي ڪيترا بزرگ ٿي گذريا آهن، جن جي سڳنڌ پراڻهن ڏيسن کي واسي رهي آهي. عيسيٰ جنداللّٰه سنڌيءَ جو ڪنهن نالو نه ٻڌو هوندو؟ هتي اسين ”شيخ عيسيٰ مسيح الا ولياء“ جو مختصر ذڪر ڪريون ٿا.

گذريل فبروري جي آخر ۽ مارچ ۱۹۵۴ع جي اوائل ۾ پشاور وڃڻ ٿيو، جتي ”ڪل پاڪستان تاريخي“ اجتماع ۾ شموليت جو شرف حاصل ڪندي، اسلاميه ڪاليج جي ڪتبخاني ۾ ڪن قديم قلمي نسخن ڏسڻ جو موقعو مليو. انهيءَ ڪتبخاني ۾ هوُنءَ ته گهڻا ئي نادر ۽ نفيس علمي ذخيرا آهن، پر منهنجي نظر شيخ عيسيٰ مسيح الاولياء سنڌيءَ جي فارسي ملفوظات تي وڃي پئي. پوءِ ته پيا ڪم ڪاريون ڇڏي پڇاڙي وارو ڏينهن انهيءَ جي پڙهڻ ۾ صرف ڪيم، ۽ ان مان ضروري فقرا چونڊيم، جي ”حضرت مسيح الاولياء“ جي سرگذشت بابت آهن. سنڌ صوفياڻن نڪتن ۽ روحاني رمزن کي ڇڏي ڏنم، جو انهن جي آثاري لاءِ وقت

* ماهنامي ”نئين زندگي“، ماه آگسٽ ۱۹۵۴ع تان ورتل.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

نہ هو، مگر سچو ڪتاب شايع ڪرڻ جي لائق آهي.

ڪتاب نهايت خوشخط آهي. ڪاتب جو نالو نعمت اللّٰه آهي، جنهن ان کي ١١٠٣ هجري ۾ اصل تان نقل ڪيو. ملفوظات جو جامع هڪ سنڌي بزرگ ابوالفرح سراج الدين اسماعيل بن محمود سنڌي القادري الشطاري آهي، جو حضرت "مسيح الاولياء" جو خاص مريد هو. هن اهو ڪتاب ١٠٢٠ هجري ۾ شروع ڪيو ۽ ٢١ سالن جي دير مدار بعد ١٠٦١ هجري ۾ تمام ڪيائين، ۽ ان جو نالو "ڪشف الحقائق" ڏنائين. ڪتاب جي ديباچي ۾ هن طرح رقم طراز آهي: "جيئن تہ اڪثر اوقات حضرت مسيح الاولياء جي زبان مبارڪ مان درس جي مسند تي ۽ ٻين موقعن جي اثناء ۾ سير ۽ سلوڪ جي باري ۾ عجيب نڪتا ۽ غريب اشارا نڪرندا هئا. منهنجي دل ۾ خيال پيدا ٿيو تہ ڇو نہ ڪو سندن فاضل مريدن مان انهن صاف گوهرن ۽ بي بها موتين کي گڏ ڪري ڪتابي صورت ۾ آڻي تہ طريقت جا ارباب ۽ حقيقت جا اصحاب انهيءَ مان بهرور ٿين. گهڻو زمانو گذري ويو پر ڪنهن کي بہ همت نہ ٿي تہ انهيءَ مهوري ڪم ۾ هٿ وجهي. تنهنڪري جيئن جيئن وقت گذرندو پئي ويو، تيئن تيئن سندن باريڪ نڪتا ۽ اعمال ماڻهن جي دلين تان ميساريا پئي ويا، تنهنڪري هن حقير باوجود ڪم بضاعتيءَ جي اهو ڪم ١٠٢٠ هجري ۾ پاڻ تي کنيو ۽ انهيءَ ملفوظات جو نالو "ڪشف الحقائق" ڏنو ۽ ان کي پنجن بابن ۾ مرتب ڪيو:

باب پهريون - سندن اباڻو وطن ۽ سندن آتان لاڏاڻو، ولادت ۽ تحصيل.

باب ٻيون - حق جي طلب ۽ مرشد جي تلاش.

باب ٽيون - اشارا ۽ نڪتا، جي سندن معجز بيان زبان مان وقت بوقت صدور ۾ ٿي آيا.

باب چوٿون - معاملات، مڪاشفات ۽ تصرفات.

باب پنجون - حضرت مسيح الاولياء کي ١١ صديءَ جو مجدد ثابت ڪرڻ.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

شيخ عيسيٰ جو حسب ۽ نسب. شيخ عيسيٰ بن حضرت شيخ قاسم بن حضرت شيخ يوسف بن حضرت ملا رڪن الدين بن حضرت شيخ معروف بن حضرت شهاب الدين سنڌي مدظله.

شيخ عيسيٰ جو پايو ايترو قدر بلند هو. جو ڪيس هيٺين لقبن سان سڏيو اٿس: غوث العارفين، قطب الموحدين، قدوة المتخلقين، زبدة المدققين، سيد المفسرين، سند المحدثين، زينت العلماء، مربي الفقراء، مسيح الاولياء، ابوالبرڪت، عين العرفان ۽ شيخ المشائخ. ايڏي رتبي ڪري ڪيس ١١ صدي هجري جو مجدد ڪري سڏيو اٿن. جيئن حضرت ابو هريره رضہ کان روايت آهي ته پاڻ ڪريمن صلعم فرمايو آهي ته: هر صدي جي منڍ ۾ الله تعاليٰ هن امت لاءِ (پنهنجي ڪامل ولين مان) هڪ اهڙو شخص پيدا ڪندو جو سندس دين متين جي تجديد ۽ اصلاح ڪري.

شيخ عيسيٰ جو اصلي وطن. شيخ عيسيٰ جو اباڻو ڏاڏاڻو وطن سنڌ جو مشهور ڳوٺ "پاٽ" آهي، جو پڻ سندس وڏن جو بڌايل آهي.

پاٽ مان لڏڻ جو سبب. جڏهن همايون بادشاه جي سنڌ ۾ اچڻ ڪري (٩٣٧-٩٥٠هه) چوڌاري تفرقو پئجي ويو، ۽ بد آمني وڌي ويئي، تڏهن عيسيٰ جو والد ماجد ۽ والده مڪرمه ۽ چاچو شيخ طاهر، جو وقت جو وڏو محدث ۽ عالم هو ۽ ٻيا ڪيترا عزيز ۽ خويش، پنهنجو پيارو وطن ڇڏي احمدآباد ڏي راهي ٿيا.

احمدآباد ۾ رهائش. انهن ڏينهن ۾ آتي حضرت غوث العالم شيخ محمد غوث قدس سره جو انهيءَ شهر ۾ وڏو ڌاڪو هو. شيخ طاهر به زيارت جي خيال کان حضرت غوث العالم جي خدمت ۾ ويو. جڏهن حضرت غوث جي شيخ طاهر تي نظر پئي، تڏهن فرمايائون ته سندس شيشو نهايت صاف آهي. ڪهڙو نه چڱو ٿئي جو ان ۾ شراب پئي. شيخ طاهر کي اهي لفظ نه آڙيا. پاڻ صاحب تقويٰ جو هو، ۽ دل ۾ چيائين ته اهڙي بزرگ کي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پريءَ مجلس ۾ ”ام الخبائث“ جو نالو وٺڻ نه چڱائيندو هو. ٿنهن کري وري حضرت غوث العالم جي ملاقات لاءِ نه ويو، ۽ سڀنئي ساري قبيلي سميت دکن ڏي رخ رکيائون. اڃا ٿورو پنڌ مس ڪيائون ته وات تي هڪڙو واه اڳيان آيو، جو مينهن جي غلبي کري سخت طغيانيءَ ۾ هو. پرمان هڪڙو ڳوٺڙو هو، جتي هفتو کن رهجي پيا، پر واه جو جوش ڍرو ٿي نه ٿئي. ماڻهن کان معلوم ٿين ته اڳي اهو ڪڏهن به اهڙو چڙهه نه وهيو آهي. نيٺ لاچار ٿي وري احمدآباد ڏي وريا، جتي پيهر شيخ طاهر جو حضرت غوث العالم جي خدمت ۾ وڃڻ ٿيو. جڏهن حضرت غوث العالم جي اک شيخ طاهر تي پيئي، تڏهن فرمايائون ته ”تون ته وڃين ٿي پر اسان توکي نه ڇڏيو“. انهن لفظن مان معلوم ڪيائين ته واه جو غير معمولي چڙهه حضرت غوث العالم جي تصرف ڪري هو. پوءِ ته شيخ طاهر حضرت غوث العالم جي صحبت ۾ رهي پيو، ۽ طريقت جا سيئي مقامات سندن خدمت ۾ طيءِ ڪيائين، ۽ چوڏهين پيڙهين جي خلافت جو درجو حاصل ٿيس.

<u>دکن ڏي روانگي ۽ برهانپور ۾ سکونت اختيار ڪرڻ.</u>

انهيءَ بعد حضرت غوث العالم کان موڪلائي دکن ڏي روانا ٿيا ۽ برار علائقي جي شهر ايرچپور ۾ لڏو لاٿائون. آتان جو حاڪم ۽ پيا رهواسي حضرت شيخ قاسم ۽ شيخ طاهر جي صحبت بابرڪت مان گهڻو فيضياب ٿيا.

<u>شيخ عيسيٰ جي ولادت ۽ اوائلي تعليم.</u> حضرت مسيح الاولياء جو تولد به هن ئي شهر ۾ تاريخ ٥ ذوالحجة ٩٢٢هه (يا ٩٦٣هه) ڌاري واقع ٿيو ۽ سندس نالو عيسيٰ رکيو ويو. ننڍي هوندي کان وڏي ذهن ۽ ذڪاء جو صاحب هو ۽ ٩ ورهين جي ڄمار ۾ قرآن شريف حفظ ڪري ورتائين. متداول ڪتاب پنهنجي والد مڪرم ۽ شيخ يوسف بنگاليءَ وٽ پڙهيائين، ۽ حديث جا علوم پنهنجي چاچي بزرگوار شيخ طاهر وٽان حاصل ڪيائين. جڏهن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سندس پيءُ تاريخ ٥ محرم ٩٨١ هجري ۾ وفات ڪئي، تڏهن پنهنجي چاچي بزرگوار ۽ قبيلي جي سڀني ماڻهن ۽ پڻ سنڌين سميت ايرجپور مان لڏي برهانپور جي وسندڙ شهر ۾ اچي رهڻ لڳا. اهو پاڙو ئي اڄ ڏينهن تائين "سنڌي پورا" جي نالي سان مشهور آهي.

علم جي طلب ۽ رياضتون. ان کان پوءِ حضرت مسيح الاولياء جو خيال ٿيو ته علم جي طلب ۾ سفر ڪري، ۽ سلوڪ ۽ مجاهدي جي راه ۾ قدم ڌري. گواليار ۾ سيد ڪپور حسيني جي زيارت ڪندي احمدآباد ويو، جتي حضرت غوث العالم جي روضي مبارڪ جي زيارت ڪيائين، ۽ دلي لذت ۽ حلاوت حاصل ٿيس. تنهن کان پوءِ اڪبرآباد ۾ پهچي قاضي جلال الدين ملتاني جي صحبت ۾ رهيو، ۽ وٽانئس تعليم حاصل ڪري، فقر ۾ عالي درجو پاتائين ۽ توڪل جي پوري معنيٰ حاصل ٿيس. "التوڪل هوالفرار من التوڪل" (توڪل جي معنيٰ آهي توڪل کان ڀاڄ).

مرشد وٽ. ان بعد جڏهن ملا عثمان حڪيم صديقي سنڌي برهانپور ۾ آيو، تڏهن چاچيس گهرائي ورتس، جنهن وٽان عقلي ۽ نقلي علوم حاصل ڪيائين. ليڪن سندس دل جو لاڙو هميشه روحانيت ۽ طريقت ڏي هو. هڪ ڏينهن شهر جي چبوتري تي ويٺو هو ته زماني جو روحاني بزرگ حضرت شيخ لشڪر محمد عارف اتان اچي لنگهيو. شيخ عيسيٰ کي ڏسنديئي ماڻهن کان پڇيائين ته هي ڪير آهي؟ جڏهن معلوم ٿيس ته شيخ طاهر محدث جو ڀائيٽيو آهي، تڏهن گهوڙي جي واڳ واري وٽس هلي ويو ۽ چيائين ته: اوهين ته اسان جا آهيو، پوءِ ڇو نٿا اچو؟. ائين چئي رمندو رهيو. پڻ ڏينهن کان پوءِ شيخ عيسيٰ سندس حلقي ۾ وڃي داخل ٿيو ۽ سندس صحبت مان وڏو فيض پرايائين. پنهنجي مرشد جي خدمت ۾ وڏا مقامات ۽ مڪاشفات ۽ تصرفات حاصل ٿيس. سندس پرهيز ۽ تقويٰ ۽ علميت جي ساراه هر هنڌ پکڙجي وئي.

حاڪمن وٽ عزت. امير ڳڙهه جي فتح بعد (١٠٠٨هه) اڪبر

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

بادشاه کيس پنهنجي گاديءَ اڪبرآباد ڏانهن وٺي ويو، جتي سندس وڏو احترام ڪيو ويو. ميرزا خان خانان سندس خدمت ۾ ايندو ويندو هو، پر اڪثر اوقات ناڻي جون وڏيون رقمون سندس خدمت ۾ هديہ طور موڪليندو هو، پر حضرت مسيح الاولياء پاڻ وٽ ڪجهہ بہ نہ رکندو هو. سندس گهرواري بيبي خديجه هميشه ائين پائيندي هئي تہ سندس پيتار ڪو وڏو شاهوڪار آهي. پر حقيقت ۾ وٽس پائي بہ ڪانہ رهندي هئي. مرڻ وقت چار پنج سؤ قرض چڙهيائين، جي پوءِ سندن فرزندن ادا ڪيا. هڪ وڏي مسجد ۽ پڻ مدرسا اڏايائين، پر چندو ڪنهن کان بہ نہ ورتائين. سندين جي هميشه پرگهور لهندو هو.

شيخ عيسيٰ جو علمي رتبو. پاڻ وقت جو جيد عالم هو. تصوف تي سندس تصنيف "عين المعاني" نالي مشهور آهي. سندس ملفوظات ۾ وحدت الوجود ۽ تصوف جا پيا بہ ڪيترائي باريڪ مسئلا حل ڪيا آهن، جن جي بحث جي هتي گنجائش ناهي.

شيخ عيسيٰ جي وفات. حضرت مسيح الاولياء ١٥ شوال ١٠٣١ هجري ۾ وفات ڪئي ۽ سندس وصال جي تاريخ "هادي اعظم" ۽ "فيض عالم" مان نڪري ٿي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

شاه شهيد عنايت الله صوفي *

<u>حسب و نسب</u>. شاه عنايت اللّٰه ابن مخدوم فضل اللّٰه ابن ملا يوسف ابن ملا شهاب الدين ابن ملا آجب ابن مخدوم صدو لانگاه رحمهم اللّٰه اجمعين (١).

مخدوم صدو لانگاه ويٺل شهر نصرپور، پرڳڻو ٻٺورو، وقت جي وڏن مشائخن مان ٿي گذريو آهي. ايتري قدر دنيوي پدارٿن جو تارڪ هو، جو رات جو پاڇيءَ جا مٽ به هارائي ڇڏيندو هو، ڇي ”نئون ڏينهن، نئون رزق“. متيارين جا سيّد به اوائل ۾ سندس ارادتمند هئا. سندس فرزند ملا آجب به ڪرامت جو صاحب ٿي گذريو آهي، ۽ سخت موحد ۽ متوڪل هو. هڪ دفعي ڪنهن ڳوٺ ڏي ٿي ويو. ٽپهريءَ وقت درياه جي ڪناري پهتو ته پتڻ جي ٻيڙي پور ڪٽي پرين پار نڪري وئي هئي. خادمن چيس ته: قبلا! سياري جي موسم آهي، بهتر آهي ته رات پر واري ڳوٺڙي ۾ گذاريون، صبح ٿئي ته پار هلنداسين. ورائي ڏنائين ته: خير، رات هتي ئي گذري ويندي. اڃا رات جو لمحو ڪن مس لنگهيو ته خدا جي قدرت سان درياء ڪر ڏيئي ڪسي ٿي پيو ۽ منجهانئس آواز آيو ته ”اي شيخ! جيڪڏهن پار لنگهڻ جو ارادو اٿيئي ته اچها وات.“ پاڻ قبول نه ڪيائين. تنهن تي بار بار اهڙو آواز پاڇيءَ مان آيو، جو سيني جي ڪن تي پيو. پاڻ چيائين ته ”اسان کي خدا تي توڪل آهي، ۽ نه تنهنجو پروسو“. ملا آجب جو فرزند ملا شهاب الدين پڻ هڪ صالح ۽ ڪامل

---

* ماهنامي ”نئين زندگي“، فيبروري ١٩٥٧ع تان ورتل.

(١) هي احوال تصرف سان تحفةالڪرام، مقالات الشعراء، الوحيد سنڌ آزاد نمبر ۽ نواب حاجي محمد علي تاجپوريءَ جي چوپڙيءَ تان ورتو ويو آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

شخص ٿي گذريو آهي. سندس پٽ ملا يوسف پنهنجي فقر ۽ توڪل ڪري مشهور هو، ۽ ڪانئس پوءِ سندس فرزند مخدوم فضل الله پڻ هڪ بي رياء درويش ٿي گذريو آهي ۽ پنهنجي آباء ۽ اسلاف جي طريقي تي هلندڙ هو.

اوائلي احوال. شاه عنايت الله جي زندگي جو ابتدائي احوال معلوم ٿي نه سگهيو آهي ۽ نڪي ڪي سندس ولادت باسعادت جي پروڙ پئجي سگهي آهي. شايد جهوڪ شريف جي نهايت لائق گڏن پيرُ ي موجوده سجاده نشين صوفي عبدالستار ثاني صاحب وٽ ڪو قديم ذخيرو يا ملفوظات هجي، جنهن مان اها خبر پئجي وڃي. پر وقت تنگ هئڻ سبب سائس انهيءَ باري ۾ مراسلت ڪري نه سگهيو آهيان. مون ڏي پاڻ لکيو هئائون ته اسين شاه شهيد جي زندگيءَ جو احوال ۽ ڪلام گڏ ڪري رهيا آهيون، پر اڃا تائين سندن ڪاوش جو ڪو نتيجو ڪونه نڪتو آهي.

طلب ۽ رياضت. بهرحال اهڙي روحاني فضا ۾ سپاويڪ آهي ته شاه عنايت الله جو دلي رجحان هميشه حق ڏي هو، ۽ حق جي تلاش ۾ گهڻا ئي سير ۽ سياحتون ڪيائون ۽ رياضتون ڪيائون. ورهين جا ورهيه سفر جا ڏاکڙا ڪيندي، فقر ۽ فاقا سهندي آخر بين ٽن سنگتين سان گڏ وڃي دکن ڪان نڪتا ۽ اتي بيجاپور ۾ سيد عبدالملڪ شاه قادري (متوفي ١٠ محرم ١١١١هه)* وٽان تلقين ورتائون. پنهنجي مرشد جي اشاري تي ڏاڍيون سخت رياضتون ڪيائون ۽ چلا پچايائون، تان جو سنديس صحبت ۾ رچي ريٽو ٿيا ۽ فقيريءَ جي سند حاصل ڪيائون، ۽ سڀني مشائخن ڪي

* انهي مان پڌرو آهي ته شاه عنايت ۽ سندس ساٿين جو شاه عبدالملڪ وٽ وڃڻ سندس آخري عمر واري زماني ۾ ٿيو هوندو. جنهن صورت ۾ شاه عبدالملڪ جي وفات ۽ شاه عنايت جي شهادت ۾ ١٩ ورهين جو ويڇو آهي، تنهن صورت ۾ شڪ آهي ته ظاهري عالمن ۽ پين حاسدن کيئن شاه عنايت کي ايترو وقت جيئڻ ڏنو هوندو. مسئلو سوڙهل ٿو ڏسجي - "ع".

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سروري پاتائون. ساڳئي وقت شاه عبدالملڪ جي خدمت ۾ قديم دهليءَ (شاه جهان آباد) جو صوفي شاه غلام محمد بہ هئو، جنهن وٽان ظاهري علمن جي تحصيل ڪيائون.

سنڌ ۾ موٽي اچڻ. سڄا سارا ٻارهن مهينا پنهنجي مرشد جي خدمت ۾ گذاري جڏهن رخصت ورتائون، تڏهن شاه عبدالملڪ سندن منگنين ڪي تسبيح، مصلو ۽ ڪَرو، تحفي طور ڏنو ۽ ڪين هڪ تراز جوهردار امداد ڪري، پڇيائين تہ "فقير! هن سوغات جي ڪهڙي قيمت ڏينديں؟". شاه ڪنڌ جهڪائي چيو تہ "بندہ پرور، انهيءَ جي قيمت هي سر آهي."

سر در قدم يارِ فدا شد چہ بجا شد
اين بار گران بود، ادا شد چہ بجا شد.

اهو سر جو سودو ستي، واپس سنڌ ۾ آيا ۽ ٺٽي شهر ۾ اچي سڪونت پذير ٿيا، ۽ ذڪر فڪر ۾ اوقات بسر ڪرڻ لڳا. رفتہ رفتہ سندن بزرگيءَ ۽ ڪرامت جو آواز بلند ٿيڻ لڳو، ۽ ڪيترا ئي ماڻهو دور دراز مسافريون ڪري سندن حلقي ۾ داخل ٿيڻ لڳا. اوسي پاسي وارن پيرن جا مريد، پنهنجن موروثي مرشدن کي ڇڏي اچي سندن ارادتمند ٿيا. خصوصاً بلڙي درگاه جي ڪريمپوٽي سيّد عبدالواسع کي گهڻي خار لڳي، جو ان جا معتقد پڻ ڪانئس منهن موڙي اچي شاه عنايت جي جماعت ۾ شامل ٿيا.

عين انهيءَ وقت جڏهن ظاهري عالمن ۽ موروثي پيرن ۾ شاه عنايت جي خلاف چوپچو شروع ٿي هئي، تڏهن صوفي شاه غلام محمد بہ دکن مان پنهنجي مرشد کان حقيقت ۽ معرفت جو اجازو وٺي اچي ٺٽي ۾ وارد ٿيو. هو شاه عنايت مان مريديءَ جو دم ڀريندو هو ۽ تعظيم وچان کيس تحيت جو سجدو ڪندو هو. جڏهن اها ڳالهہ ٺٽي جي فقهين جي ڪنن تي آئي، تڏهن هو شاه غلام محمد کي شرعي تعزير ڏيڻ لاءِ آماده ٿيا. ليڪن شاه عنايت الله جي فرمودي تي هو ٺٽو ڇڏي شاه جهان آباد (پراڻي دهلي) ڏي روانو ٿي ويو، جتي وڃي خانقاه کڙي ڪيائين ۽ هزارين

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ماڻهن وٽانئس فيض پرايو. ڪيترا ئي مخدوم جا ماڻهو سندن مريد ٿيا ۽ احمد ٽالپر جي اولاد مان سندن لنگر هلائيندو هو.

جهوڪ وساڻ. انهي حادثي بعد شاه عنايت الله جن لڏي وڃي ميرانپور (جهوڪ) ۾ ويٺا. اتي اهي وحدت جا واهڙ وهايائون، جو وقت جا والي ۽ وڏيرا، فقيرن جي جلالي ڏسي پيا اندر ۾ جلندا ۽ پچندا هئا، ۽ کين ايذائڻ جا وجهه ڳوليندا هئا. آخر ساڳ وچان ڪريم پوٽي سيد عبدالواسع وڃي ٺٽي جي مغلي ناظم مير لطف علي خان (١١٢٥-١١٢٨ھ) وٽ صوفي صاحب جي برخلاف پڪاريو، جنهن بنا جاچ جوچ جي نور محمد پليجي زميندار کي مشڪاريو ته سيدن جي حمايت ڪري. هڪ دفعي اوچتو ئي اوچتو ڪيترا ئي مخالف هجوم ڪري وڃي فقيرن تي ڪڙڪيا. گهڻا ئي درويش پنهنجي مرشد جي بچاءُ ۾ ناحق شهيد ٿي ويا. پوءِ شاه عنايت جي مشوري سان شهيدن جا وارث هڪ وفد ٺاهي مغل شهنشاه فرخ بيگ (١١٢٤-١١٣١ھ) جي دربار ۾ دهلي پهتا، جتان شرعي قاعدي موجب قاتلن جون سموريون زمينون خون بها ۾ شهيد ٿيل فقيرن جي وارثن کي مليون.

هن واقعي کان پوءِ شاه عنايت ۽ سندس فقيرن جو رسوخ اڳي کان به اڳرو ٿيڻ لڳو. ڪيترا ئي غريب غربا ۽ پيا ماڻهو مغلي آفيسرن جي ظلم کان ستايل جي فقيرن جي پناه هيٺ آيا ۽ سرسبز ۽ آباد ٿيا. هاڻي جو فقيرن جون زمينون نور محمد پليجي ۽ ٻين سٽين آساميون، جهڙوڪ حمل پٽ لاکو جت جي جاگير اندر هيون، تنهن ڪري روز بروز باهمي رقابت ۽ عداوت زور وٺندي ويئي، ۽ اهي خبيث دنيا پرست، فقيرن جي آهي لاءِ ڪڏون ڪوٽڻ لڳا. ويتر صوفين جي "همه اوست" واري نعري هٿ ڪري ڪي وقت جا عالم به ساڻن بگڙجي پيا.

ان وقت ٺٽي جو اڳيون ناظم لطف علي خان معزول ٿي چڪو هو ۽ سندس جاءِ تي نواب اعظم خان دهليءَ جي پاران مقرر ٿيو هو. سندس انڪل چئن سالن جو عرصو اهل سنڌ لاءِ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

نحوست جو زمانو هو. هڪ ته ملڪ ۾ سخت ڏڪار پيو ۽ ٻيو ته ان ۾ حضرت حق شناس شاه عنايت الله جي شهادت جو واقعو پيش آيو.

شاه عنايت جي شهادت. نواب اعظم خان نظامت جون واڳون ونديئي اچي پارڻ پاريو. حاسدن جي چرچ تي هن صوفين کان زمينن تي ڍل وٺڻ جي تقاضا ڪئي. صوفين صاف جواب ڏنو ته اهي زمينون اسان کي بادشاه وٽان معافي مليل آهن، تنهن ڪري اسان ڪنهن به صورت ۾ ڍل نه ڀريندا سون. نواب اعظم خان کي فقيرن جي نابري تي سخت غصو آيو، ۽ انهيءَ تي هيڪاري سندن مخالفن کي ويڙ وٺڻ لاءِ وجهه ملي ويو. سو وجهي نواب صاحب کي برغلايائون ته صوفي حڪومت جي پرواه نه ڪري پنهنجي صاحبي قائم ڪرڻ ٿا گهرن. نواب اعظم خان اها روئداد فرخ سير ڏي رواني ڪئي، جنهن هٿ جي ڪٽ پتلي حڪم صادر ڪيو ته فقيرن جي هڪدم پاڙ پٽي وڃي. تحفة الڪرام واري چيو آهي ته انهيءَ منصوبي ۾ هڪ سنڌي سيد شاه سراج الدين جو به هٿ هو، جو دهلي دربار ۾ هڪيوتڪيو حاضر هوندو هو، ۽ اتي گهڻي هلندي هيس. هن ڳالهه ڏانهن شاه عنايت جي وڏي خليفي مير جان الله شاه روهڙيءَ واري به پنهنجي شعر ۾ اشارو ڪيو آهي:

ترسيد زين که گيرد ملکش فقير تارک

يا رب نعوذ بالله زين عقل روسيائي.

مطلب ته نواب اعظم خان سنڌ جي سيني براوردن کي سڏ ڪيو ته هن قبيح ڪم ۾ ساڻس ساٿي ٿين. پوءِ يار محمد ڪلهوڙي ۽ ٻين صوبن جي امداد سان هڪ شاهي ڪٽڪ ڪٺو ڪري فقيرن تي ڪاهي ويو ۽ سڄا سارا چار مهينا سندين بستي کي گهيري ويٺو. فقير به هزارن جي تعداد ۾ پتنگن وانگي پنهنجي شمع راه مرشد تان قربان ٿيا. اونداهين راتين جي پردي ۾ غنيم جي لشڪر تي شبخون هڻي، انهن کي اهڙو ته تنگ ڪيائون، جو ذري گهٽ محاصرو ڪڻڻ تي هئا. اتفاقاً هڪڙي رات جو

کي فقير ٽاپڙجي ڪري پيو ۽ جوش ۾ الله اڪبر! جو نعرو هنيائين، تنهن تي سيني سائين نعري جي پڪار ڪئي ۽ پڌرا ٿي پيا. دشمن کي به لڳي ويئي ساڃي، سو سيني کي وپڙهي ويا ۽ گهڙي کن ۾ سيني کي ڍيري ڪري رکيائون. ليڪن گهيري اندر فقيرن سان پڄڻ محال هو. سو دل ۾ دغا رکي ميان محمد خان ولد يار محمد خان ڪلهوڙو ۽ مير شهداد خان ٽالپر فوج جو سپه سالار، قرآن ميڙ ڪري شاه عنايت‌الله وٽ مصالحت لاءِ ويا. شاه عنايت‌الله الاهي ڪلام جي عزت ڪري ساڻن گڏجي نواب اعظم خان جي ڪچهري ۾ ويو، جتي کن سوالن جوابن بعد کيس قتل ڪرڻ جو حڪم ڏنو ويو.

چون ٿا ته جڏهن هن عاشقن جي امام تي جلاد ترار جي وار ڪئي، تڏهن اها بي اثر ثابت ٿي. اها حالت ڏسندي پاڻ پنهنجي مرشدن واري ترار گهرائي جلاد جي حوالي ڪيائون ۽ کيس فرمايائون ته هن شمشير سان اسان کي شهيد ڪر. پوءِ کيسي مان ڪجهه اشرفيون ڪڍي کيس ڏنائون، ڇو ته هي ائين تنهنجي محنت جو اجورو. شهادت وقت سندن منهن مبارڪ مان حافظ جو هيٺيون بيت نڪتو:

رها نيدي مرا از قيد هستي
جزاڪ الله في الدارين خيرا.

(مون کي هوند جي قيد کان آجو ڪيئي، شل خدا تعاليٰ ٻنهين جهانن ۾ تنهنجو ڀلو ڪري!)

هي دل ڏاريندڙ واقعو تاريخ ۹ صفر ۱۱۳۰ھ تي ٿي گذريو.

مير علي شير قانع هيٺين فقرن مان سندن وصال جي تاريخ ڪڍي آهي:

(۱) قتلواه يقيناً بل رفع

(۲) آه مظلوم حق

فارسيءَ واري ڪنهن نه چڱو چيو آهي:

بنا کردند خوش رسمي بخون و خاک غلطيدن
خدا رحمت کند آن عاشقان پاک طينت را.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

شاهه عبداللطيف جو ان وقت انڌاويهن ورهين جو هو، ۽ احتمال آهي تہ سندن روحاني جاهه و جلال جو جلوو ڏسو هئائين، تنهن پڻ ڪيترن ئي بيتن ۾ انهيءَ حادثي ڏي اشارو ڪيو ٿو ڏسجي. مثلاً

اڄ نہ اوطاقن ۾ طالب تنواريـن
آديسي اٿي ويا، مڙهيون مون ماريـن
جي جيءَ کي جياريـن، سي لاهوتي لڏي ويا.

ليڪن اهڙا عاشق جن الله جي وات ۾ سر ڏنو، سي هميشه جيئرا آهن، ۽ جيستائين هي جهان جاري آهي، تيستائين سندن نالو جڳان جڳ پيو ڳائبو:

هرگز نميرد آنکه دلش زنده شد بعشق
ثبت است بر جريدهءِ عالم دوام ما.

سندن درگاهه تي سال بسال ١٧ صفر جي ميلو لڳندو آهي، جنهن ۾ هزارن جي تعداد ۾ سنڌ هند جا زائر ۽ دلق پوش ۽ صاحب حال درويش اچي گڏ ٿيندا آهن، ۽ اهڙي تہ موج مستي لڳندي آهي جو "عدم جا ارواح بہ رقص ۾ اچي ويندا آهن."

سندن اولاد مان ڪيترا ئي صاحب ڪمال ۽ قلندر پيدا ٿيا آهن، جهڙوڪ شاهه عزت الله ۽ شاهه سلام الله. موجوده سجاده نشين پڻ هڪ فضيلت جو صاحب نيڪ، متقي ۽ ديندار شخص آهي. پڻ سندن فيض مان ڪيترا ئي اهل الله ۽ شاعر مستفيض ٿيا آهن. جهڙوڪ صديق فقير، سيد مصري شاهه، سيد رکيل شاهه ۽ فقير نصير، جن جو هت ذڪر ڪرڻ طوالت جو باعث ٿيندو- ڪثرالله امثالهم.

---

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

شخصي تاثرات

سنڌ جي ادبي تاريخ
ادبي ذوق
باران رحمت
نعت
مجازي معنوي شعر

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سنڌ جي ادبي تاريخ *

هيءَ دنيا به هڪ حيرتناڪ هستي آهي. ساعت بساعت ساندي جيان سوين رنگ بدلائي ٿي، گهڙيءَ گهڙيءَ نوان ويس ۽ روپ پائي ٿي ۽ ويک مٽائي ٿي. ائين ڪوئي ڪونہ چئي سگهندو تہ هيءَ دنيا هڪ حالت ۾ رهندي. سڪندر ۽ دارا پنهنجا وارا وڄائي ويا، پنهنجا نقارا ۽ نيشان ڇڏي ويا. مصر ۽ يونان، روم ۽ ايران، اسيريا ۽ توران جون قديم بادشاهتون بہ انهيءَ لهر ۾ لڙهي ويون. جدّت پسند قدرت وري ٻيون قومون پيدا ڪيون، جن پڻ پنهنجي نوبت لنگهائي، عدم جي واٽ ورتي، انهن جي هستيءَ جو نيشان سندس تاريخ مان ئي ملي ٿو.

جيڪي بہ مذڪور قومون ٿي گذريون آهن، سي پنهنجا ڪارناما دنيا جي پٽيءَ تي ڇڏي ويون آهن. ڪنهن قوم جي ذاتي حالت معلوم ڪرڻ جو مکيہ رستو آهي سندس علمي ۽ ادبي خزانو ۽ قومن ترقي ساهت جو بقاءَ سندين لياقت تي مدار رکي ٿو. هيڪو شخص پنهنجا خيال ۽ جذبا ٻهرياڻين پنهنجي ڪٽنب، پوءِ دوستن ۽ آخر پنهنجن هم وطنين ۾ ڦوڪي ٿو. انهن خيالن جي زندگي سندس همعصرن ۽ پوين جي فيصلي تي ڇڏيل آهي، ۽ جيڪڏهن اهي جيئرا رهيا تہ قومي ادب جي هڪ محڪم ڪڙي ٿي پوندا.

ڪنهن بہ قوم جو علم ادب، سندس تاريخ جي جدا جدا عرصن موافق، سندس خيالن ۽ جذبن جو آئينو آهي. ڪنهن بہ خاص عرصي جي تاريخ معلوم ڪرڻ لاءِ اسان کي ٻهريائين ان عرصي جي علمي خزاني کي کولڻو پوي ٿو. سن ۽ حقيقتون

---

* ماهنامي ”نئين زندگي“، مارچ ١٩٥١ع تان ورتل.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ٽاريخ جو فقط ٻوٽو ٿاهين ٿيون، پر انهن جي رڳن ۾ روح ٽڏهن پوندو، جڏهن سنڌس ادبي ٽاريخ جو ذخيرو موجود هوندو، جنهن جي رستي اسان کي خبر پوي ته قوم جي قديم فردن جا ڇا خيال ۽ جذبا هئا. سنڌن علم جي مراد ڇا هئي، ۽ سنڌن رهڻي ڪهڻي جا ڪهڙا سرچشما هئا. مطلب ته هر ڪنهن قوم جي هستي سنڌس علم جي ذخيري تي مدار رکي ٿي.

افسوس! اڍائي هزار ورهيه گذري ويا آهن ته سنڌ جي تاريخ ۽ علم ادب تي ڪو به توجهه نه ڏنو ويو آهي. موجوده وقت ۾ ڪي قدر ڪوشش انهيءَ باري ۾ ورتي وئي آهي. پر اڃا تائين ڪو اهڙو معقول نتيجو ڪونه نڪتو آهي ۽ ڪنهن به پوري روشني نه وڌي آهي. سنڌ جي تاريخ ۽ علمي خزانو هڪ ٻوڙيل دفتر ٿي رهندا، جيڪڏهن هرڪو فرد ان جي کوجنا ڪرڻ ۾ ٻهرو نه وٺندو. سنڌ ملڪ کي هڪ عاليشان تاريخ ۽ علمي خزانو آهي، جو اسان جي اڻڄاڻائيءَ ۽ وڏن جي لاغرضائيءَ ڪان ناس ٿي ويو آهي ۽ جي هينئر به اسين پنهنجون اکيون بيپرواهيءَ ۽ نيم خوابيءَ ڪان نه کولينداسون ته انهيءَ تاريخ جا رهيل کهيل آثار به آهستي آهستي ناپديد ٿي ويندا.

ادبي ذوق *

علم ادب به هڪ عمدو فن آهي، جيئن لطيف فنون حاصل ڪرڻ لاءِ تجربو، مهارت ۽ ڪوشش جي ضرورت آهي، تيئن علم ادب ۾ مهارت ۽ تجربو سخت درڪار آهن. نثر نويسي، شاعري ۽ ۽ مصوّري به لطيف فن آهن، جي وهبي به آهن ۽ ڪسبي به آهن. بيشڪ ڪن فردن کي خدائي ذات مليل هجي يا ڇاپندي ڄام هجن، پر ڪوبه ماءُ پيٽان هنر يا فن وٺي ڪونه آيو آهي. ترتيب ۽ ماحول جو اثر هر ڪنهن هنر يا فن تي ضرور رهيو آهي، رڳو وهب يا ڪسب ڪنهن ڪم جو ناهي. جيستائين ٻنهي قوتن جو پورو ميلاپ نه ٿيو آهي، تيستائين ڪوبه اديب يا شاعر يا مصوّر يا فنّان ڪماليت جي درجي کي پهچي نٿو سگهي. انهن سان گڏ متواتر اورچ ڪوشش به ضروري آهي، ڇاڪاڻ ته ڪنهن به فن ۾ پير ڏري پوءِ ان کي ڇڏي ڏبو ته اهو اڌورو ۽ ناقص رهجي ويندو. ازانسواءِ هڪ ڪان وڌيڪ فنن ۾ ڪماليت ورلي حاصل ٿي سگهندي. اهڙا متفنّن ۽ ڪامل انسان دنيا ۾ شاذ ۽ نادر آهن. هرهڪ کي پنهنجي دائري اندر ڪنهن خاص ڪم جي سرانجاميءَ لاءِ مقرر ڪيو ويو آهي. جيڪڏهن سڀڪو ”هر فن مولي“ هجي ها ته قدرت جو ڪارخانو ٺٽي پوي ها ۽ ڪائنات ۾ بي بندوبستي ۽ بي انتظامي ڇانئجي وڃي ها. مثلاً هڪ اعليٰ درجي جو نثر نويس اديب مشڪل انتهائي درجي جو شاعر ٿي سگهي ٿو، يا ان جي ابتڙ.

”هر ڪسي را بهر ڪاري ساختند“

علم ادب به هڪ وهبي ۽ ڪسبي ذات آهي. سڀڪو

* ۱۳- سنڌي ادبي ڪانفرنس جيڪب آباد جي موقعي تي صدارتي خطبو، جيڪو ماهنامي ”نئين زندگي“، مارچ ۱۹۵۳ع ۾ شايع ٿيو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سڏڙيو لئيءَ مان لٿ پيچي اديب يا شاعر ٿي نٿو سگھي. هڪ شاعر يا اديب کي پنهنجي فن ۾ مهارت حاصل ڪرڻ لاءِ ۽ ان جي ڪمال ۽ تيز تي پهچڻ لاءِ سخت جُهد پيڻا پون ٿا. هڪ وهبي شيءِ ائين آهي جيئن ڪو بيلو يا چراگاهه، جنهن ۾ وڻ ٽڻ بوٽا ۽ گل ڦل سواءِ ڪنهن ترتيب يا نظام جي ٽڙيا پکڙيا پيا هجن. اگرچه انهن کي به پنهنجو حسن ۽ جمال آهي ۽ انهيءَ بي انتظاميءَ ۾ نظام آهي. پر جڏهن انسان جو هنرمند هٿ انهن کي خاص ترتيب ڏيئي بيهاري ٿو، تڏهن انهن جو جلوو ۽ جمال ويتر وڌيڪ ٿئي ٿو. پاڻي جي هڪ وهنڊڙ ڪسيءَ، جبل تان جرڪندي گهيرڪندي، ور وراڪا کائيندي، نهايت خوشنما ڏسڻ ۾ اچي ٿي، پر جڏهن اها ڪنهن مرغزار ۽ گلستان مان لنگهي ٿي، تڏهن سندس زيب ۽ زينت دوبالا ٿيو پوي. هڪ فطرتي شاعر يا اوائلي اديب جي ڪم کي ڏسندا، جنهن کي زماني جي مروڙ ۽ اُڳين جي تجربي زياده آگاهه ۽ پختو ڪيو آهي ته زمين ۽ آسمان جو فرق معلوم ٿيندو. وهب لاءِ ڪسب ائين آهي جيئن سون تي سهاڳ.

انهيءَ مان ثابت ٿيو ته هر ڪنهن هنر يا فن لاءِ تربيت وٺڻ ۽ هڪ استاد جي نظر ۽ رهبريءَ هيٺ ڪم ڪرڻ ۽ ڪيڙڻ بلڪل واجب سمجهيو ويندو آهي. جيڪڏهن ڪنهن نوجوان ۾ شاعري ۽ مصوّريءَ جو رجحان يا استعداد پاتو ويندو هو ته ان کي اهڙي قسم جي تعليم لاءِ اتاليق ۽ استاد جي ضرورت پوندي هئي. اڻ گهڙيءَ ڪاٺ کي سنواري سڌو ڪرڻ هڪ لازمي امر آهي. نظامي عروضي سمرقندي پنهنجي ”چهار مقاله“ ۾ هڪ اديب يا شاعر جون خصوصيتون ڄاڻايون آهن. لکي ٿو ته هڪ هڻندڙ شاعر لاءِ ضروري آهي ته سڀني متقدم، متوسط ۽ متاخر شاعرن جا ديوان پڙهي ۽ پڻ ڪيترا هزار شعر ازبر ياد ڪري، ڇاڪاڻ جو مشڪو پختو ٿئي. ازانسواءِ پيون به ڪيتريون وصفون بيان ڪيون اٿس. ان جو ماحصل هي آهي ته قديم ۽ حديث تي حاوي ٿي، پنهنجي

فن ۾ اصليت ۽ عبقريت پيدا ڪري ۽ اڳين جو نقاد يا مقلد نہ ٿئي. شعر ۾ جيڪي خيال سمايل آهن، سي اوائل ڪان وٺي ساڳيائي رهيا آهن. ڇاڪاڻ تہ ان جا سرچشما، جي انساني عواطف سان وابستہ آهن، سي گهٽ وڌ ڪري اڻ ڦرندڙ آهن، اگرچہ انهن ۾ زمان ۽ مڪان جي اختلاف ڪري مناسب تبديل ۽ تغيّر ضرور اچي ٿو، تنهنڪري هڪ شاعر لاءِ لازم آهي تہ جيڪڏهن ڪنهن متقدم شاعر جو خيال وٺي تہ ان کي هڪ نئين سانچي ۾ ڍلي علحده صورت بخشي ۽ ان ۾ لفظي ۽ معنوي جدت پيدا ڪري. جيڪڏهن ائين نہ ڪيائين تہ سندس شاعريءَ کي ڪابہ ترقي حاصل نہ ٿيندي ۽ ڪوريءَ وانگر ساڳئي تر تي پيو شعر جي تاڇي اڻندو .

الحمدالله! اسان جي پاڄهاري سنڌ ۾ شاعرن ۽ اديبن جي ڪمي ڪانهي، پر انهن ۾ نوعيت ۽ جوت جي قلت بيشڪ آهي. انهن جي تربيت لاءِ ڪو خاص مڪتب نہ آهي. سڀڪو لڪير جو فقير بڻجي پنهنجي نموني هلي رهيو آهي. اڪثر فارسي ۽ اردو شعر جي نقالي ۾ محو آهن. انهن جو شعر اهڙو آهي، جو هڪ ٿورو پڙهيل آدمي تہ سندن ڪلام سمجهي نہ سگهندو، بلڪ سنڌي ست درجا پڙهيل يا مئٽرڪ پاس ٿيل بہ منجهي پوندو. صاف سنڌي ۾ زير اضافت آهيئي ڪانہ. موجوده اديب ۽ شاعر زير اضافت جو ايتريقدر استعمال ڪن ٿا جو فارسيدان ٿي پڙهي سگهندا. موجوده شاعرن مان مشڪل ڪي ٿورا هوندا جن شاه جو رسالو يا سچل جو ڪلام يا اڳين اديبن ۽ شاعرن جي سنڌي پڙهي هوندي. پوءِ انهن کي صاف صاف سنڌي شعر گوئي ۾ ڪيئن درڪ حاصل ٿيندو؟ تنهنڪري طبعاً کين اردو شاعريءَ جي تقليد ڪرڻي پوي ٿي. انهيءَ سببان سندن ڪتابت ۽ ڪلام اصلي سنڌي صورت ڇڏي هڪ عجيب شڪل اختيار ڪري رهيا آهن. ڪانءَ وانگر مورن جي اهل ڪندي ڪانئن پنهنجي اصلوڪي رفتار ۽ گفتار وسري ويئي آهي، ۽ ديده دانسته مشڪل پسندي اختيار ڪئي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اٿن. اڳين اديبن ۽ شاعرن جي نثر ۽ نظم ۾ ڏسبو ته زيراضافت ورلي ڪم آندي اٿن. حتيٰ ڪ خليفي گل محمد جهڙي شاعر به پنهنجي ڪلام ۾ زيراضافت جو خير ڪو استعمال ڪيو آهي. باقي آخوند محمد قاسم جو شعر سو فارسي ترڪيبن سان ڀريو پيو آهي. گل خندان جو مؤلف آخوند لطف الله ته انهيءَ ڳالهه ۾ اعتدال جو ليڪو لنگهي ويو آهي. هن جي نثر ۾ اگرچه اضافت جو ايترو استعمال نه آهي، پر شعر ۾ هاڃ ڪري ڇڏي اٿس. مثال طور:

عاشقن کي ٿي ازل کان هي پريشاني نصيب
نوڪِ خارِ دشتِ محنت پاي عرياني نصيب.

عيال ذوق سخن جي مغز معنيٰ لاءِ
نه هوم فڪرِ رسا ۽ هيم نه طبع روان
مگر بخاطرِ احباب و نزهتِ دلها
لکيم هي قصّا مطبوعِ بادلِ شادان.

مان ادب سان پڇان ٿو ته هي ڪيڙ بتڪيڙو ڪهڙو سنڌي سمجهندو! مرحوم شمس العلماء ميرزا قليچ بيگ جو نثر به زيراضافت کان عاري آهي، اگرچه شعر ۾ جستہ جستہ انهيءَ مرض جو مشاهدو ٿئي ٿو. موجوده اديبن ۽ شاعرن جو نثر ۽ نظم ته زيراضافت ۽ ٻين فارسي ترڪيبن سان ٽمٽار آهي ۽ پنهنجي بار ۾ پيو ڇڃي. منجهانئس سنڌيت جي بوءِ اصل نڪري ويئي آهي. خصوصاً غزل مرائي ۽ مخمس ۽ مسدس ۽ مستزاد ۾ سو سنڌيءَ جي مٽي پليت ڪئي ويئي آهي. طرحي شعر ته بنهه سنڌي ڪلام تي هڪ بدنما داغ آهي. مثال طور وٺو هالا ڪانفرنس يا جيڪب آباد ڪانفرنس جي طرحي مصرع. عزيزو! اوهين ايمان جي سلامتي سان ٻڌايو ته ڪهڙو دهاتي ماڻهو انهيءَ جو مطلب پروڙي سگهندو؟ سنڌ جي موجود ۽ هتي حاضر شاعرن کي ڇڏي، مان ليکراج عزيز جي شعر مان هڪ ٽڪرو پيش ڪريان ٿو:

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اي زمين - سنڌ جنت آشيان
سيل - انجم ٿي تنهنجي ريگ - روان
هو جهان ۾ شاعرن جو بادشاه
آسمان - علم جو تابنده ماه
گويي جنهن کي ساري عالم جي نگاه
آه! دنيا ۾ نه اڄ سو شاه آه
شوخي - خون - شفق مضمون آ
مطلع - چرخ - برين پُر خون آ
انقلاب - گنبد - گردون آ
آسمان زير - زمين مدفون آ

وغيره وغيره.

”زمين - سنڌ“ ۾ سنڌ مضاف اليه آهي جو غلط نموني ۾ ڪم آيل آهي. ڏڍ ريڊيو سسي پاڪري. اهڙا مثال اڪيچار آهن، هيءَ مُٺ هزار جو نمونو آهي. صاحبو! منهنجو عرض شخصي تنقيد يا نڪته چيني ناهي، بلڪ منهنجي مراد آهي ته اصلاح ٿئي. منهنجو مقصد آهي ته اسان جا اديب ۽ شاعر اجائي نقالي ڇڏي صحيح ادبي ذوق ڌارين ۽ پنهنجا خيال صاف سنڌيءَ ۾ ادا ڪن، جيئن انهن کي عوام وٽ پسندگي ۽ مقبولي حاصل ٿئي.

مان شاعر نه آهيان پر بعضي بعضي ازغيبي توارد ٿيندو آهي ۽ ڪجهه نه ڪجهه شعر چئي وجهندو آهيان. تازو پنهنجي هڪ پياري دوست ڏي پنهنجو هڪ سادو سودو شعر ڏياري موڪليم. بيشڪ ان ۾ عروضي چوڪون ڪَهٽيئي هيون، پر وڏو عيب ان ۾ اهو هو جو اهو تمام سادو ۽ عام فهم هو. منهنجي محترم دوست مون ڏي لکيو ته اهو شعر تمام سادو آهي ۽ هينئر سنڌي شعر ايڏي اوج ۽ ڪمال کي پهتو آهي، جو اهڙي شعر کي شايع ڪرڻ گويا شعر جي بيعزتي ٿيندي. عزيزو! هي آهي موجوده شاعراني ذوق جو هڪ مثال.

مون کي معاف ڪندا، جو مان پنهنجي عزيز دوست جي

راءِ مان شامل نہ آھيان. منھنجي نظر ۾ سنڌي شعر عروج جي بدران تنزل جي واٽ وٺي رھيو آھي. ان مان سادگي ۽ سنجيدگي صفا نڪري وئي آھي، رڳو تڪبندي ۽ نقاليءَ تي بڌل آھي. شاعرانا خيال فطري نموني ۾ ادا نٿا ڪيا وڃن، پر انهن کي ڌاريو لباس پھرائي پنھنجي اصل کان ڌار ڪيو وڃي ٿو. اسان جو شاعرانو ذوق نسورو اردو شاعريءَ جي نقالي ۽ تقليد آھي. آيا اسين ايتريقدر عاجز ٿي ويا آھيون، جو پنھنجي اندر جا امنگ پنھنجي ٻاجھاريءَ ٻوليءَ ۾ ادا نٿا ڪري سگھون! اھا ٻولي، جا اسان جي بزرگن جي گود ۾ پلي ۽ وڏي وڻ ٿي ۽ اھڙا شگوفا ۽ گل ڪڍيائين، جو انھن جو واس اڃا به ڏيهي دماغن کي ڏئي ڏيئي رھيو آھي. بيشڪ ٻوليءَ کي ترقي وٺائجي، ان ۾ نون نون خيالن جو اظھار ڪجي، نون نون سانچن ۾ شعر کي پلٽجي ۽ ان کي تونگر ۽ مالامال بنائجي. پر ان جي معنيٰ اھا نہ آھي تہ ان جي صورت نسخ مسخ ڪري ڇڏجي، جو ان جا فرزند بہ کيس سڃاڻي نہ سگھن!

ھاڻي سوال آھي تہ صحيح ادبي ذوق ۽ سليقو ڪيئن پيدا ڪجي؟ ان جي لاءِ ونگڙيون واٽون اختيار ڪرڻ ضروري ناھن. پڌرو پٽ شاھراہ لڳي پئي آھي، پر اسين خواہ مخواہ ورن ۾ وراڪا ڪري رھيا آھيون. سنئون رستو تہ ھي آھي تہ شعر جي ميدان ۾ اسين اڳين جي اڳواڻي قبول ڪريون ۽ نثر جي نيستان ۾ ڪن چيدہ نثر نويسن جو تتبع ڪريون، جي اضافت جي آزار کان آزاد آھن. شعر جو ميدان تہ نھايت ڪشادو آھي. اڳين اسان لاءِ اڳيئي رستو گھڙي صاف ڪري ڇڏيو آھي. سنڌيءَ کي سنواري، سينگاري اھڙو مسّودو بنايو اٿن، جو ان ۾ ھرقسم جا پاڪيزا خيال ادا ڪري سگھبا. مھرباني ڪري ٻڌائيندا تہ اسان مان گھڻا آھن جن شاہ جو سچو رسالو پڙھيو ھوندو يا سچل سرمست جي ڪلام جو مطالع ڪيو ھوندو، يا شيخ عبدالرحيم گرھوڙي ۽ ميين عيسيٰ جي سنڌيءَ جو سواد ورتو ھوندو؟ بھتر

آهي ته اسان جا جوان، جن جي نازڪ طبع نثر ۽ نظم ڏي مائل آهي، سي ڀرپائين انهن ماڻڪن ڏانهن منهن ڪن ۽ انهن جي جلوي ۽ جوت منجهان ڪجهه اهاءُ وٺن. برٽن صاحب ڪهڙو نه خوب چيو آهي ته ”سنڌ جي ورڳتي جو نظمي ادب، باطراوت، ورجيسن سان ڀريل، طبع زاد، جهجهو، لفظن ۽ عبارتن ۾ گوناگون ۽ وقت سارو ۽ فطرتي آهي.“ افسوس جو انگريزي تعليم جي سرشتي هيٺ لکندڙ اديب زياده تصنّع ڪي لڳي ويا آهن، ۽ ٻين عالمائين ٻولين جي تقليد ڪرڻ ۽ انهن مان خيال اڌارا وٺڻ لڳا آهن، انهيءَ ڪري شايد سنڌي نثر کي تقويت پهچي، باقي شعر کي سو اهڙي قسم جي اهل ضرور زيان رسائيندي.

صاحبو! منهنجو وس آهي پيغام پهچائڻ. ادب جون واڳون اوهان جي هٿن ۾ آهن. چاهي ان کي آسفل سافلين ڏي ڪيهلي وڃو. سنڌي جا سمجهدار سپوت ضرور ڪنهن ڏينهن اوهان کان ان جو جائزو وٺندا.

مراد ما نصيحت بود گفتيم
حوالت باخدا کرديم و رفتيم.

—

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

باران رحمت *

ڪيترو وقت کان وٽي عالم شهادت ۾ حشر ۽ واويلا پديدار هئي ۽ شور ۽ غل نمودار. انسان پنهنجي ربّ جي رحمت کان نااميد نه ٿي استسقاء لاءِ استدعائون پئي ڪيون. جانور ۽ پکي به پنهنجي زبان حال سان قطرهٔ باران لاءِ پاڏائي رهيا هئا. سيپ سمنڊ جي وچ ۾ مينهن ڦڙي لاءِ تشنہ‌لب ٿي ابرِ نيسان ڏي نگران هئي ته من سندس پيٽ ۾ ڪو موتي سرجي. سبزي ۽ ساوڪ، گل ۽ ڦل پنهنجو منهن پرده خمول ۾ لڪائي رهيا هئا. بلبل گل جي صحبت ۽ وصال لاءِ پريشان ۽ آزرده خاطر ٿي آه و فغان پئي ڪئي.

آخر اي پروردگار! تنهنجي ڪرمن جا ڀنڊار ڀرپور آهن. تنهنجا خزانا اکٽ ۽ اپار ۽ تنهنجيون مهربانيون بيحد ۽ بيشمار آهن. آخر تنهنجي رحمت جي موٽ ٿي ۽ دوباره نئين خلقت جي لوٽ ٿي. دود - دل جي غمامن بدران اڄ مهر جا مزن آبپاشي ڪري رهيا آهن. مرده دلين ۾ نئين سر ساه پيو آهي. ڪيترا اڄايل سيراب ٿي پنهنجي شڪرڪاميءَ کان شڪر جا گيت ڳائڻ لڳا آهن. هاري ويچارا جن جا فصل پاڻيءَ لاءِ سڪندا هئا، سي اڄ سرها آهن. چوڌاري خوشي ۽ سرور آهي، چوطرف رحمت جو دريا موجزن آهي، ۽ چوڌس اميد جو ڪڪر قطره افشان آهي. شايد اي مولا! تو ڪي پنهنجي بندن تي رحم آيو، جو انهن جي هنجڻ مينهن جي صورت ورتي.

اسان جي سنڌڙي به ٻن ٽن سالن جي مدت مديد کان پوءِ سرهي ٿي آهي. چوڌاري وڇون وسڻ جا ويس ڪري آيون آهن.

---

* ماهوار "نئين زندگي"، جون ۱۹۵۳ع تان ورتل.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

چوڌاري رعد جي رڙ آهي. ٽاڙي جي ٽنوار تي هارين هر سنڀايا آهن ۽ چوڌاري "سائي ڪندو الله" اها وائي سندن وات آهي. ڍور ڍڳا، پکي پکڻ سڀ خوشي مان نٽا ڏاڍن. هر هنڌ عالم مظهر ۾ حياتيءَ جي بوءِ آهي.

اهڙي خوشي جي وقت ۾ جڏهن اچا مينهن جي بوند قلب کي فرحت ڏيندڙ ۽ دماغ کي طراوت بخشيندڙ هئي، تڏهن خواب نوشين ڦيٽائي، عالم تصوّر جي گلزار ۾ گهمڻ جي امنگ پيدا ٿي. اک پٽي ڇا ڏسان ته سبحان الله! سورج پنهنجي سونهري آڪيري کان ٻاهر اچڻ جون تياريون ڪري رهيو آهي، ۽ مان هڪ بهشت آئين باغ ۾ ٽلندڙ آهيان، جنهن جو مثال عالم دنيا ۾ ڪو ڇڏو ليندو. هڪ خيالي پتلو بنجي ان منظر جو مزو وٺڻ لڳس ۽ عبرت جي اک کولي هيڏانهن هوڏانهن نظر ڪرڻ لڳس. ان باغ جي سبزي من کي موهيندڙ هئي. چوڌاري پاڻي جون جدولون چاندي وانگي پئي جرڪيون، ميويدار وڻ ثمر جي بار کان سر تواضع مان جهڪائي رهيا هئا، ۽ انهن تي هر قسم جا پکي طرحين طرحين طنبور وڄائي رهيا هئا. هڪ مسرت جو ماڳ هئو، جتي ڏک ۽ رنج کي ڏهاڳ هئو. پکين جون مٺيون ٻوليون پاڻ ۾ ملي "عشق ڪلي" جو زمزمو اختيار ڪري رهيون هيون. هير جي گهلڻ ڪري پنن جي ڦڙ ڦڙ دل کي بهار بهار ٿي ڪيو. هر شجر هر حجر مان آن ذات پاڪ جو جلوو جمال ظاهر هئو، ڪوئل جي ٽهڪهڪ، ٽُمريءَ جي ڪُوڪُو ۽ بلبل جي ٽِنڪار آفاق ۾ ٻرلاءِ ٿي وڌا. مور ۽ ڍيل ان خوشي ۾ مستان ٿي جهمريون پئي ڏنيون. ان وجد ۽ رقص جي وچ ۾ هن دورنگي دنيا جي ڪڙائي ياد نه آئي. ان کان پوءِ قلب جو ڪاڏو گلن ڏي ٿيو. سردار گلاب پنهنجو مرڪندڙ چهرو غنچي جي قيد ۽ خار جي عذاب کان رخ ٻاهر ڪري جلوه نما هئو ۽ ان جي مٿان حزين بلبل پنهنجي دردن جو داستان اوري رهي هئي.

سچ آهي هيءَ خوشي مدام نه آهي. يار جو وصل پاينده

نہ آھي. مجازي دوست وانگي ھو دلبر حقيقي بہ خفا جي جلبات ۾ مخفي آھي. بعضي پنھنجي عاشق صادق تي مھر جي نظر ڪري ان جي صدق ۽ لنؤ ڏسي پردہ کان منھن ٿو پسائي. ان وقت اگرچہ اپر حاصل ٿئي ٿي، مگر فراق جي يادگيري تي ھيھات. ٿوري وقت کان پوءِ اھو ديدار بجلي جي چمڪات وانگر گم ٿي ويندو، تنھن لاءِ نالان ۽ گريان آھي.

پين گلن تي بہ نظر پئي، جن جو ھت بيان ڪرڻ امڪان کان ٻاھر آھي. مگر سنڌ جي ھڪ وڏي شاعر رمضان ڪنڀر جا ھيءَ الفاظ آھن، جي اوھان کي انھن گلن جو واس وٺائيندا:

گل اسنو، گل پستو، گل قلي قلڪارا
گل نرگس رھبيلو ، گل گلشن گلزارا
گل زونر زنگي زردو، گل ڪيسو ڪچنالا
گل جاءِ گل جافران، ڪيا ڏڪمي تماشا
گل چنبيل چ-ھ-رو، گل روش-ن رنـگينا
گل گونتو گلاب گھرو، گل سنبل ۽ لالا
گل ھزارو حڪمتي، گل نرمئون نامزدا
پيا ٻـي گل پھون ھـئـا افضل ۽ اعليٰ.

دوستو! دل ۾ جيڪي خيال ۽ احساس اڀرن ٿين ٿا، سي وري ياد ڪرڻ ڏکيا آھن ۽ ان وقت جيڪا خوشي حاصل ٿئي ٿي ان جو اظھار ڪرڻ دشوار آھي. انسان کان بہ ان جي دل وڏي عظمت واري آھي. آخر اي يار! جيئن فراق ۽ خزان تيئن آن پرڪندڙ نظاري تي ھميشگي دائم نہ آھي. ان مسرت پرٺي ماڳ ۾ آخر حسرت جي اک کلي، تہ آھي عجائب اڏامي ويا ۽ پاڻ کي ھڪ ويران برپٽ ۾ ڏٺم، جتي پڻ ڪرامت جي ڪکر پنھنجي عطر افشاني ڪئي ھئي. مگر اھا زيبائي ۽ رعنائي ڪٿي، اھا نزاڪت ۽ لطافت ڪجا؟ صالح زمين ۾ ھر قطرو، گل ۽ نبات جي صورت ٿو وٺي، مگر شورہ زمين ۾ اھو ساڳيو ڦري ڪک ۽ ڪانڊيرا ٿيو پوي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

باران لطافت که در طبعش خلاف نيست
در باغ لاله رويد و در شوره بوم خس.

تنهن ڪري اي سالڪ راهه حقيقي! تون پنهنجي دل دنيا جي خس و خاشاڪ کان پاڪ رک ۽ پنهنجي دل جي زمين کي روحاني گلن جي پوکڻ لاءِ صالح ۽ قابل بناءِ ۽ پنهنجي دامن دنياوي خار جي نوڪ کان آلودي نه ڪر ته تو ۾ اهو روح رجاءِ ۽ محبوب حقيقيءَ جو تو ۾ آستانو ٿئي، جنهن جي رحمت هر هنڌ حاضر آهي. رڳو دل جي صفائي گهرجي. ”صفا ڪر صاف سيني کي اندر اسرار ڪافي آ“، نه ته ڪلراٺي زمين وانگر ڪرم ۾ ڪندا آهن:

تـو کز سراي طبيت نمي شوي بيرون
کجا بکوي کرامت گذر تـواني کرد.

—

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

نعت

[علامه دائود پوٽي جو هي شعر، محترم لطف الله بدوي جي هڪ مضمون ”علامه دائود پوٽي جو هڪ تازه شعر“ مان ورتو ويو آهي، جيڪو ماهنامي ”نئين زندگي“، ماه آڪٽوبر ١٩٥١ع ۾ ڇپيو. انهي مضمون ۾ علامه دائود پوٽي جي شخصيت متعلق تاثرات پڻ شايع ٿيل آهن.]

تو جيهو منسار ۾ ناهي سچ ڪر ٿي پيو.

١- تون ٿئين شمس تيرِّ، پيدا سڀ ٿيا تارا قمر
تنهنجي نور مان سڀ جلوه گر، تون آهين ڏيهن جو ڏيو.

٢- آدم ڪان اڳ تو نور هو، تنهنجي ذات جو ٻه ظهور هو
ڪيڏو شان ۽ شعور هو، ايڏو نه رتبو ڪنهن مليو.

٣- تنهنجو حسن ٿيو چوڏهن طبق، حيران ٿيا حورون ملڪ
سهسين ٿيا تو تان صدق، مليو يوسف کي تنهن مان هو ذرو.

٤- تنهنجي صفت ڪهڙي ڪيان، جا ٿي اصل کان بي بيان
تنهنجي ذات جي نه آڌي عيان، تنهنجو نه ڀيو ڪنهن کي پرو.

٥- وڻ ٽڻ مرڻ، بحر و بر، حيوان ۽ جنّ و بشر
ٿيا سڀ سلامي ڏيج گر، ڪونهي ڇٽل ڪوڏي بندو.

٦- عاصي ”عمر“ کي انور، پهرائيو پنهنجي درا
پٽي در وچي ڪهڙي مگا، ناهي تو بنا ڪو پيو آجهو.

―――

مجازي ۽ معنوي *

[۲۳- اپريل ۱۹۵۶ع تي مغرب کان پوءِ سارنگ پنهنجو سڀ صورت ۾ جلوو ڏيکاريو هو، جيئن تہ علي الصباح سوائين ٽين بجي ڏاري بيداري ٿي، تيئن هي جذبا شعر جي صورت ۾ دل جي افق تي نمودار ٿيا- ”ع“]

ڪڏهم ايندين پتيم پيارا، تہ رڻ گذريم ساوڻ سيارا
ڪڏهم ايندين نرمل نوري، تو لءِ تڪيم ڪتيون تارا
کهڙي سانگ جهليين تون سپرين، تو لءِ واهم نير نيسارا
نينهن ڏولڻ جي رمجهم لاتي، آڳم اڏيا بوند بهارا
رنگ رسيلا سارنگ ساهيا، ڳاڙها ساوا نيلا نيارا
وڄڙين ويس وسڻ جا ڪيڙا، جهڙ ڦڙ بادل ميگهہ ملارا
راڙ رعد جي اولهہ آئي، وهہ وهہ وسيا وَس وسڪارا
ترّ تاسيارا پُر ٿيا پاڻي، سرها ٿيڙا سره سنگهارا
ساجن تنهنجي سڪ آنءُ ماري، ڪانهي تو بِن تات توارا
آءُ اندر جا ڏکڙا اوريون، ڳاهون ڳجهہ جون پاڻي ڳارا
آءُ تہ جايون ڏيانءِ اکين ۾، نرنم نڙ نپ نيڻن نارا
آءُ عجيبا تو لءِ آڪنڊي، ڪوڙين لائج قربن وارا
شام حسن جي سيج سجائي، ڪوڻ تنهين کان آيا آڪارا
آهہ ”عمر“ کي آس پسڻ جي، ڪيتر رسندين منهن موڙارا
ڪڏهين ايندين پيتم پيارا.

---

* ماهنامي ”نئين زندگي“، جون ۱۹۵۶ع تان ورتل.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سنڌي ادبي سوسائٽي جا مقصد ۽ پروگرام *

"قوم زنده رهي، جنهن جي زبان زنده رهي"

محترم ناظرين ڪرام نئين زندگي!

السلام عليڪم ورحمت الله وبرڪاته - عرض ته اوهان جي روشن راءِ ضمير کان مخفي نه هوندو ته هندوستان جي تقسيم بعد سنڌي هندن جي لڏپلاڻ ڪري، اسان جي زبان ۽ ادب کي تمام وڏو صدمو پهتو آهي، ڇاڪاڻ ته اها حقيقت آهي ته گذشته ٽن صدين ۾ اگرچه سنڌي ادب مسلمان اديبن جي ڪاوش جو نتيجو هو، ته به انگريزن جي ايامڪاريءَ ۾ ان جي اشاعت جو وسيلو اڪثر هندو ئي هئا، جي پنهنجي سود خاطر سنڌي بزرگن جا ڪلام نثر خواه نظم ۾ ڇپائيندا پئي آيا. تنهنڪري جيستائين اسان ۾ پنهنجي اسلاف جي ورثي سنڀالڻ جو احساس جاڳي، ۽ ان جي دوام ۽ بقاء لاءِ جوڳو بندوبست ڪريون، تيستائين هندن جي يڪايڪ ڀڄڻ جي سبب، سڄو ادبي ميدان ڪتابن کان خالي ٿي ويو. ايتري قدر جو اسان جي بزرگن جا شاهڪار، جهڙوڪ شاه جو رسالو وغيره بلڪل اڻلڀ ٿي ويا. هيئر اگرچه ڪن چند ماڻهن جوفي خاطر اهڙا ڪتاب ڇپايا آهن، ته به انهن جي ڇپائي ايتري قدر معيوب آهي، جو جهڙا ڇپيا آهن تهڙا نه ڇپين روبڪار ڏيان ۾ رکي، سال ۱۹۴۹ع جي آخر ڌاري ڍاهين سنڌي ادبي ڪانفرنس جي موقعي تي "سنڌي ادبي سوسائٽي" جو پايو وڌو ويو، جنهن جا مکيه مقصد هي آهن:

(۱) سنڌي بزرگن جون قديم توڙي جديد تصنيفون جدا جدا ٻولين ۾ گڏ ڪرڻ.

* ماهنامي "نئين زندگي"، اپريل ۱۹۵۲ع تان ورتل.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(٢) انهن تصنيفن کي صحيح ۽ سندر نموني ۾ ڇپائي پڌرو ڪرڻ.
(٣) انهي مقصد برآريءَ لاءِ هڪ ڇاپخانو سهڻن عربي حروفن سان برپا ڪرڻ.
(٤) سنڌي ادب جي تحفظ، بقا ۽ بهبودي لاءِ هرممڪن اُپاءَ وٺڻ.

هي تمام وڏو ۽ ڏکيو ڪم آهي، پر سيڪو غيرتمند سنڌي، جنهن کي پنهنجي تهذيب ۽ فضيلت (سنڌيت) برقرار رکڻ جو اونو آهي، سو جيڪڏهن ويهن ننهن جو زور لائي، هر قسم جي قربانيءَ ۽ ايثار لاءِ تيار ٿيندو، ته مشڪل آسان ٿي پوندو. قومون پنهنجي وجود ۽ ادب ۽ زبان جي حفاظت لاءِ ڇا ڇا نه ڪري گذريون آهن، تنهن جي دنيا جي تاريخ گواهي ڏئي ٿي. ڇا اسين ايتري قدر پست همت ۽ بي غيرت ٿي ويا آهيون، جو پنهنجي اسلاف جو قيمتي ورثو به سنڀالي نٿا سگهون، ۽ عاجزن وانگر ٻين جي رحم ۽ ڪرم ڏي نگران آهيون؟ اسان جو ادب خصوصاً شعر تمام وسيع ۽ مالا مال آهي، جنهن تي اسان کي فخر ڪرڻ جڳائي. قدامت، متانت ۽ نزاڪت ۾ پنهنجو مٽ پاڻ آهي. آيا اسان تي فرض ناهي ته ان جي حفظ ۽ بقا لاءِ پنهنجو تن، من ۽ ڌن قربان ڪريون؟

الله تعاليٰ جو شڪر آهي، جو اڃا اسان ۾ غيرت ۽ حميت آهي ۽ عزت ۽ استقلال جا سرچشما سڪي نه ويا آهن. ان جو مثال هي آهي جو گذريل ڇهن مهينن اندر جزوي ڪوشش سان ساڍا ١٠ هزار روپيه ڪٺا ڪري سگهيو آهيان. ڪنهن کي اميد هئي ته ايتري قليل عرصي اندر ايتري رقم گڏ ڪري سگهبي؟ اڃا به الله ۾ اميد جهجهي اٿم. عزيزو! هن مقصد پوري ڪرڻ لاءِ لکها روپيه گهرجن، پر جيڪڏهن سنڌي قوم جا برآورده بزرگ اسان سان هن مجبوري ڪم ۾ ٻانهن ٻيلي ٿي بيهندا ته اک ڇنڀ ۾ ڪروڙ روپيا به جمع ٿي سگهندا. پوءِ سارو ادبي خزانو صحت ۽ صفائي سان ڇپجي نروار ٿي عوام توڙي خواص جي اکين جو ٺار ٿي پوندو.

سوسائٽي جي ميمبرن جا هي درجا آهن.

(١) مربي- اهو شخص جو ١٠٠٠ روپين کان وٺي ٥٠٠٠ روپين جي رقم يڪمشت عطا فرمائي.
(٢) همدرد- اهو شخص جو ٥٠٠ روپين کان وٺي ١٠٠٠ روپين جي رقم هڪڙيئي وقت عطيي طور ڏئي.
(٣) دائمي ميمبر- اهو شخص جو سال بسال هڪ روپيو ڏيندو رهي.

رب تعاليٰ جي لطف سان سنڌ ۾ گهڻائي اهڙا زميندار ۽ سردار ۽ جاگيردار پيا آهن، جي سوسائٽيءَ جا مربي ۽ همدرد ٿي سگهن ٿا ۽ گهڻائي اهڙا آهن جو هڪ ئي دفعي سؤ روپيا ادا ڪري لائيف ميمبر ٿي سگهن ٿا ۽ سان نٿو پانيان ته ڪو اهڙو فرد هوندو جو هڪ روپيو ڏيڻ جو پاڻ ۾ ست ساري نه سگهي. هي ڪو هميشه جو ليکو ناهي، پر هڪ وار هٿ جي مر لاهڻي آهي. حاصل ڪلام جيڪڏهن نيت خالص آهي ۽ ارادو محڪم ته نڪر به ٿاڪي سگهجن ٿا.

منهنجي سنڌ جي سڄڻن کي نماڻي اپيل آهي ته هي جيڪو پاري ڪم سر تي کنيون اٿئون، تنهن جي اهميت محسوس ڪري، سوسائٽيءَ جي دل و جان سان حوصلي افزائي ڪن. سندن هي حق رهندا:

— مربين کي سوسائٽيءَ جا سڀ ڇپيل ڪتاب ۽ رسالا مفت ملندا.
— همدردن کي ٥٠ في صدي ڪفايت ٿي.
— لائيف ميمبرن کي ٢٥ في صدي ڪفايت ٿي.
— رواجي ميمبرن کي ٽپال خرچ معاف ڪيو ويندو.

ولا جرالا خرة خير و ابقي!

پيارا سڄڻ - هي آهي منهنجو نماڻو عرض، جو مختصر لفظن ۾ پيش ڪيو اٿم. مون کي قوي اميد آهي ته اوهين پنهنجي زبان ۽ ادب جي جيارڻ، واڌاري ۽ سڌاري خاطر هرممڪن قرباني ڪرڻ لاءِ تيار ٿي ويندا ۽ سوسائٽي جا مربي، همدرد ۽ لائيف

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ميمبر بڻجي آئينده ترقي ۽ فلاح لاءِ ڪوشان رهندا. جواب جي زور عنايت - والسلام.

هيٺيان سنڌي ڪتاب پروگرام تي آهن، جي هيئر خاص عربي سنڌي ٽائيپ مهيا ٿيڻ تي ترتيب وار پريس ۾ موڪليا ويندا.

(١) ڪلام گرهوڙي يعني ڪلام مرحوم مغفور شهيد عبدالرحيم گرهوڙي جو.

(٢) بيان العارفين (يعني شاه ڪريم رحه بلڙي واري جو ڪلام ۽ ملفوظات).

(٣) ابيات سنڌي - يعني ڪلام خواجه محمد زمان رحه لنواريءَ جو گرهوڙي جي شرح سميت.

(٤) گل خندان تاليف آخوند لطف الله رحه

(٥) ميون عيسو هالائي اسلامپوري رحه.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

قصيدو

(ترجما)

اسلامي تصوّف

عربي شاعريءَ جو فارسي شاعري تي اثر

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اسلامي تصوف *

[اسلامي تصوف بابت سنڌ جي ڪن نام نهاد صوفين وٽ عجيب خيال آهن. انهن جي خاطر اسلام جي وڏي فيلسوف ۽ مورخ ابن خلدون، جنهن کان وڌيڪ سنڌ ملي نه سگهندي، تنهن جي معرڪة الارا ڪتاب ”مقدمه“ مان تصوّف جو فصل ترجمو ڪيو وڃي ٿو ته ڪين اسلامي تصوّف جي حقيقت جي خبر پوي - ”ع“]

تصوّف جو علم به انهن شرعي علمن مان آهي، جي اسلامي ملّت مان نئين سر پيدا ٿيا. اصحاب ڪرام ۽ پيا سلف صالح، صوفين جي طريقي کي حق ۽ هدايت جو رستو ڪري ليکيندا هئا (١). خدا جي عبادت ۾ مشغول رهڻ، خدا جي وات ۾ سڀ شيءِ ترڪ ڪرڻ، دنيا جي جنسار ۽ سينگار کان پاسو ڪرڻ، عيش عشرت ۽ مال مرتبي کان منهن موڙڻ، خلق کان الڳ ٿي خلوت ۾ گذارڻ؛ اهي آهن تصوّف جا اصول جي اصحابن توڙي اڳوڻن صالحن ۾ مروج هئا.

جڏهن ٻي صدي هجريءَ ۾، ۽ ان کان پوءِ مسلمان دنيا جي طرف جهڪي پيا، تڏهن جن ماڻهن عبادت ۽ خلوت اختيار

---

* هي مضمون ماهنامي ”نئين زندگي“، جي نومبر ۽ ڊسمبر ١٩٦٢ع ۽ جنوري ١٩٦٣ع جي شمارن تان ورتل آهن.

(١) انهيءَ مان ائين نه سمجهڻ گهرجي ته تصوف ڪو انهيءَ زماني ۾ موجود هو، فقط ان جا بنيادي اصول موجود هئا؛

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪئي، تن ڪي صوفي ۽ متصوّف سڏڻ لڳا. امام قشيري رحه (١) فرمائي ٿو تہ خبر ناهي تہ صوفيءَ جو لفظ ڪيئن ٺهيو، ڇاڪاڻ تہ قياس ۽ لغت جي لحاظ سان ان جي اشتقاق جو قاعدو ڪو نٿو ملي (٢). منهنجي راءِ آهي تہ صوفي جو لفظ 'صُوف' (اُن يا پشم) مان ٺهيل آهي، ڇاڪاڻ تہ هن فرقي جا افراد عام ماڻهن جي برخلاف اوچن ڪپڙن ڏيکڻ بدران سادا اوني ڪپڙا پهرين ٿا.

جنهن صورت ۾ هي ٽولو زهد، خلوت ۽ عبادت جي لحاظ سان ٻين ماڻهن کان بلڪل الڳ ٿي ويو، تنهن صورت ۾ ان کي هڪ خاص قسم جو ادراڪ (معلوم ڪرڻ جو حواس يا اندري Perceptive faculty) حاصل ٿيو، ۽ حقيقت ۾ ادراڪات جي ڪري ئي آهي جو انسان ٻين حيوانن کان امتياز رکي ٿو. انساني ادراڪ ٻن قسمن جو آهي: (١) اهو جنهن سان علوم ۽ معارف سمجهي ٿو ۽ يقين، گمان، شڪ ۽ وهم جي حقيقت ڄاڻي ٿو. (٢) اهو جنهن سان خوشي ۽ غم، قبض ۽ بسط، رضا ۽ غضب، صبر ۽ شڪر وغيره جو احساس ڪري ٿو. روح جنهن سان ماڻهو سمجهي ٿو ۽ جنهن جو بدن تي تصرّف آهي، ۽ جنهن جي ڪري هو ٻين حيوانن کان ممتاز آهي، سو ادراڪن ۽ ٻين احوالن جو نتيجو آهي. ادراڪ ۽ ارادا وري هڪٻئي مان پيدا ٿين ٿا: جيئن تہ علم دليلن مان؛ خوشي ۽ غم، خوشي ۽ غم ڏيندڙ ڳالهين مان؛ چستي گرم غسل مان ۽ سستي ٿڪ مان؛ اهڙي طرح مريد ۾ بہ مجاهده ۽ عبادت ڪري هڪ خاص

(١) ابوالقاسم عبدالڪريم القشيري (٣٧٦-٤٦٥ھ/٩٨٦-١٠٧٤ع) وڏو صوفي ٿي گذريو آهي. السلامي ۽ ابوعلي الدقاق جو شاگرد هو. سندس مشهور تصنيف "رساله الي جماعت الصوفية ببلدان الاسلام" (رساله القشيري)، جو هن ٤٣٨ھ (١٠٤٦ع) ۾ لکيو، تصوف جو اصل ليکيو ويندو آهي.

(٢) مختلف رايا تہ صوفي جو لفظ 'صافي' جو مجهول آهي، يا 'اصحاب الصفه' يا 'بنوصوفة' يا 'صفوة القفا' مان نڪتو آهي، سڀئي زٽ آهن. حقيقت ڪري صوفي لفظ اٺين عيسوي صديءَ جي پوئين اڌ ۾ استعمال ٿيل ٿو ڏسجي. (ڏسو: اينسائيڪلو پيڊيا آف اسلام، جلد ع، ماده تصوّف، ص ٦٨١).

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

حالت نتيجي طور پيدا ٿئي ٿي. اها حالت يا ته هڪڙي قسم جي عبادت آهي، جا ورجائڻ ڪري پختي ۽ محڪم ٿي مريد لاءِ مقام بڻجي ٿي؛ يا جيڪڏهن عبادت نه آهي ته ضرور ڪا صفت آهي، جا نفس کي حاصل ٿئي ٿي، جهڙوڪ خوشي يا غم، چستي يا سستي وغيره. اهڙيءَ طرح مريد هڪڙي مقام کان ٻئي مقام ڏي سير ڪندي آخر توحيد ۽ معرفت کي پهچي ٿو، جا مريد جي واسطي سعادت (خوشيءَ) جو انتهائي درجو آهي.

القصه ـ مريد سالڪ ايمان جي رهنمائيءَ ۽ اخلاص ۽ اطاعت جي برڪت سان سلوڪ جا سڀ مقام لنگهي پار پئي ٿو. هرڪنهن مقام تي خاص خاص احوال ۽ صفتون نتيجي طور پيدا ٿين ٿيون. جيڪڏهن ڪنهن مقام تي پورو نتيجو نه نڪتو، ته سمجهڻ گهرجي ته انهيءَ مقام کان هيٺ ڪنهن عمل ۾ ضرور ڪا تقصير يا خلل واقع ٿيو آهي. انهن مقامات جي طيءِ ڪرڻ ۾ قلب تي ڪي نفسياتي خطرا وارد ٿين ٿا، جنهن ڪري مريد لاءِ ضروري آهي ته پنهنجي نفس کان حساب وٺي، جيئن کيس پنهنجي عملن جي نتيجي جي خبر پوي، ۽ جي ڪٿي ڪوتاهي ڏسڻ ۾ اچيس ته ان جي تلافي ڪري. اهو سڀ مريد جي ذوق تي منحصر آهي.

ٿورا ڪي ماڻهو اهڙا جي انهن ڳالهين ۾ صوفين سان شريڪ هجن، ڇاڪاڻ ته غفلت ۽ بيپرواهي ماڻهن ۾ عام جام آهي. عام ماڻهو فقط فقه جي لحاظ سان جزا ۽ سزا خاطر عبادت ڪن ٿا، پر صوفي پنهنجي ذوق ۽ وجد رستي اطاعت ۽ عبادت جي نتيجن کي چانڊي چوڌاري ڏسن ٿا، انهيءَ لاءِ ته سندن علمن ۾ ڪا اوڻائي نه ڪانه رهجي ويئي آهي. انهيءَ مان ظاهر ٿيو ته صوفين جي طريقي جو بنياد بدل آهي نفس کان سندس عملن ۽ ويسر جي حساب وٺڻ تي ۽ ذوق ۽ وجد ۽ ڳالهين تي، جي مجاهدن ڪري حاصل ٿين ٿا. اهڙي طرح سالڪ مريد، جو هرهڪ مقام تي استقرار وٺي ٿو، جنهن ترقي ڪندي ٻين مقامات کي پهچي ٿو. انهن مجاهدن کان سواءِ صوفين وٽ ڪي خاص آداب ۽

اصطلاح آهن، جي هو پنهنجي فن ۾ استعمال ڪن ٿا. ڇاڪاڻ ته لغوي لفظ ۽ عبارتون انهن جي دلي معنائن جي اظهار ڪرڻ لاءِ ڪافي ناهن. انهي ڪري سندن اصطلاح اهل شريعت جي اصطلاحن کان نرالا آهن. انهيءَ ڪري شريعت جي علم کي ٻن قسمن ۾ ورهايو اٿن: هڪڙو آهو جو فقيهن ۽ مفتين سان تعلق رکي ٿو، جهڙوڪ عبادتن، رسمن ۽ دنيوي معاملن بابت عام احڪام؛ ۽ ٻيو آهو جو خاص صوفين سان واسطو رکي ٿو، جنهن ۾ هو مجاهدن، نفس جي محاسبي، ذوق ۽ وجدن جو بحث ڪن ٿا، ۽ ٻڻ اهڙن اصطلاحن جو، جي وٽن جاري آهن.

جڏهن جدا جدا علم تدوين ڪيا ويا ۽ فقيهن فقه ۽ سندس اصولن ۽ ڪلام ۽ تفسير تي ڪتاب لکيا، جن مان ڪيترا خصوصاً تقويٰ ۽ نفس جي محاسبي بابت آهن، جهڙوڪ محاسبي (١) جو ڪتاب ”الرعاية“ ۽ قشيريءَ جو ڪتاب ”الرسالة“ ۽ سهروردي جو ڪتاب ”عوارف المعارف“ وغيره.

امام غزالي صاحب (٢) وري پنهنجي ڪتاب ”إحياء العلوم“ ۾ فقيهن ۽ صوفين جي طريقن کي ملائي ڇڏيو. هن نه فقط تقويٰ ۽ چڱن عملن ڪرڻ جا طريقا بيان ڪيا آهن، پر صوفين جا آداب ۽ دستور به واضح ڪيا اٿس ۽ سندن اصطلاحن جي سندبن عبارت ۾ سمجهاڻي ڏني اٿس. اهڙيءَ طرح صوفي مشرب آهستي آهستي اسلام ۾ علمي صورت ورتي، نه ته اوائل ۾ صوفين جو طريقو فقط عبادت جو هڪ نمونو هو، ۽ ان جا احڪام واتين ويٺي پڌا ويندا

---

(١) ابو عبدالله الحارث بن اسد المحاسبي، وفات بغداد ٢٤٣هه/٨٥٧ع

(٢) اسلام جو وڏو مجتهد، مصلح ۽ فيلسوف ابو حامد بن محمد بن محمد الطوسي الشافعي (٤٥٠هه-٥٠٥هه، ١٠٥٨-١١١١ع) جنهن فلسفي ۽ تصوف کي هميشه لاءِ اسلامي تعليمات سان ملائي ڇڏيو. سندس وڏو ڪارنامو ”احياءُ علوم الدين“ آهي، جنهن بابت چيل آهي ته جيڪڏهن اسلام جا ٻيا سڀ ڪتاب ناس ٿي وڃن ۽ فقط احياءُ باقي رهي ته به اسلام کي ڪو جوکو ڪونه پهچندو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هٿان، جيئن پين علمن جي باري ۾ ٿيو.

مجاهدي، خلوت ۽ ذڪر جي ڪري اڪثر ڪشف حاصل ٿئي ٿو، جنهن ڪري حواسن جا پردا کليو پون ۽ الاهي عالمن جا راز معلوم ٿيو وڃن، جن جي انهن ماڻهن کي خبر ناهي، جي پنهنجن ظاهري حواسن کان ڪم ٿا وٺن. انهن عالمن (جهانن) مان روح به هڪڙو عالم آهي. انهيءَ ڪشف جو هي سبب آهي ته جڏهن انساني روح ظاهري حواسن کي ڇڏي باطن جي طرف رخ ٿو رکي ۽ حواس هيٺا ٿين ٿا، تڏهن روح جي قوت ۽ اختياري وڌي ٿي ۽ ذڪر ۽ عبادت غذا جو ڪم ڏيئي، ويتر سنديس قوت وڌائين ٿا. اهڙي طرح روح وڌندي وڌندي علم جي مرتبي کان شهود جي مرتبي کي پهچي ٿو. پوءِ حواسن جا پردا کڄيو وڃن ۽ روح جو ذاتي وجود ڪماليت جي درجي کي پهچي عين ادراڪ ٿيو پوي. ان وقت رباني مواهب (ڏاتيون) ۽ لدني علم ۽ الاهي فتح (لطف ۽ فضل) سندس پلءِ پون ٿا ۽ آدمي انساني افق کان نڪري ملائڪن جي افق کي ويجهو ٿئي ٿو (١).

اهو ڪشف اڪثر مجاهدي وارن کي ٿيندو آهي ۽ ڪين اهي ڪائنات (وجود) جون حقيقتون معلوم ٿينديون آهن، جي پين کي ميسر ٿي نه سگهنديون. ڪشف جي رستي انهن کي واقعن جي اڳواٽ خبر پوندي آهي. ايتري قدر جو پنهنجي همت (دعا) ۽ روحاني قوت جي وسيلي هو دنيا جي ميڙني شين تي تصرف ڪلائي سگهندا آهن. پر وڏا اولياء انهيءَ قسم جي ڪشف کي تڇ ڪري ليکيندا آهن ۽ نڪي ڪي انهن ڳالهين جي حقيقت ٻڌائيندا آهن، جن جو انهن کي خدا جي طرفان حڪم نه هوندو آهي، بلڪ هو اهڙي قسم جي ڪشف کي پاڻ لاءِ آزمودو

---

(١) ملائڪن جو افق مٿانهين ۾ مٿانهون مقام آهي، جنهن تي روح پهچي سگهي ٿو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪري سمجهندا آهن ۽ ان جي غلبي کان پناهه گهرندا آهن.

اصحاب سڳورا به اهڙو روحاني مجاهدو ڪندا هئا، ۽ ڪشف ۽ ڪرامت جا صاحب هئا، پر هو انهن ڳالهين جي پرواهه نه ڪندا هئا. چئن خليفن جي فضيلتن ۾ اهڙين ڪيترن ئي ڪرامتن جو ذڪر ٿيل آهي. اهڙيءَ طرح صوفي طريقي جا وڏا مهندار، جن جا نالا امام قشيري جي رسالي ۾ درج ٿيل آهن ۽ جن ساڳيو رستو اختيار ڪيو، سي به اصحابن سڳورن جي پيروي ڪندا هئا ۽ ڪشف ۽ ڪرامت تي ڪو ڌيان ڪونه ڏيندا هئا.

جڏهن پوئين صوفين جو زمانو آيو تڏهن منجهائن ڪي جاڳيا، جن ڪشف حجاب (پردا دور ڪرڻ) ۽ غيب جي ادراڪ کي خاص اهميت ڏني ۽ رياضت جا طريقا مختلف ٿي پيا. هرهڪ فريقي حواسن کي مارڻ ۽ ذڪر جي رستي روح جي طاقت وڌائڻ لاءِ جدا جدا تعليم جا نمونا وضع ڪيا، انهيءَ لاءِ ته روح کي ڪامل نشو و نما بعد پنهنجو ذاتي ادراڪ حاصل ٿئي. جڏهن انهن کي هي مرتبو مليو، تڏهن پاڻيائون ته سارو وجود (ڪائنات) اسان جي ادراڪات ۾ منحصر آهي، ۽ اسان کي تمام موجودات ۽ ان جي حقيقتن جو علم عرش کان وٺي فرش تائين معلوم ٿي ويو. اها ڪيفيت امام غزالي صاحب پنهنجي ڪتاب ”احياءالعلوم“ ۾ رياضتن جي صورت بيان ڪرڻ بعد لکي آهي.

چاڻن گهرجي ته صوفين وٽ اهو ڪشف تيستائين صحيح ۽ ڪامل نه چئبو جيستائين اهو استقامت تي ٻڌل نه هوندو، جاڪاڻ ته ڪشف بعضي ٻين کي به خلوت جي حالت ۾ به ٿيندو آهي، جيئن جادوگرن، نصارن ۽ ٻين رياضت ڪندڙن جي حالت ۾، جو اعتبار جو لائق نه آهي. اعتبار جو لائق اهو ئي ڪشف آهي جو استقامت مان پيدا ٿئي. مثلاً جڏهن محدب (ٻاهر نڪتل گولائي تي سطح وارو) يا مقعر (اندر پيٺل گولائيءَ تي سطح وارو) آئينو ڏسندڙ جي منهن مقابل رکبو ته سنديس صورت اُبتي ڏسڻ ۾ ايندي، پر جيڪڏهن آئينو مسطح (سڌو) هوندو ته صورت به

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سڌي ڏسڻ ۾ ايندي، ڏنهن ڪري استقامت به روح لاءِ ائين آهي جيئن مٿاڇري جي سڌائي آئيني لاءِ، بنسبت انهن حالتن جي جن جو پرتوو ان ۾ پوي ٿو.

جڏهن پوئين صوفين اهڙي ڪشف کي ايتري قدر اهميت ڏني ۽ علوي ۽ سفلي موجودات ۽ ملڪوت، روح، عرش، ڪرسي وغيره جي حقيقتن بابت ڪلام ڪرڻ لڳا، تڏهن آهي ماڻهو جي سندن طريقي کان ناواقف هئا ۽ سندن ذوق ۽ وجدان جي پوري پروڙ نه هين، سي اهي ڳالهيون سمجهي نه سگهيا. فقيهن مان ڪن سندن انڪار ڪيو ۽ ڪن اقرار، چاڪاڻ ته وجداني ڳالهين ۾ دليل ۽ حجت ڪنهن به ڪم جي نه آهي. ڪن مصنفن ڪوشش ڪئي ته صوفين جي مذهب موافق موجودات جا اسرار ۽ ان جون حقيقتون ترتيب وار کولي بيان ڪن، پر ائين ڪرڻ ڪري پاڻ مسئلي کي اهل ظاهر لاءِ وڌيڪ ڳوڙهو ۽ پيچيدو بنائي ڇڏيائون. جيئن ابن الفارض (١) جي قصيدي جي شارح فرغانيءَ (٢) پنهنجي شرح جي ديباچي ۾ ڪيو آهي. هو لکي ٿو ته: ”سارو وجود وحدانيت جي صفت مان نڪتو آهي، جا وري احديت جي مظهر آهي؛ ۽ اهي ٻئي وري ذات پاڪ مان نڪتيون آهن، جا وحدت جو سرچشمو آهي“. انهيءَ صدور (نڪرڻ) کي تجلّي چوندا آهن. صوفين وٽ تجلّيات جو پهريون مرتبو آهي ”ذات پاڪ جي پاڻ تي تجلّي (ظهور)“، جنهن ۾ ٽي سبب وجود ۽ ظهور جي فيضان جو ڪمال سمايل آهي، جيئن خود خدا صوفين جي مشهور حديث (٣) ”ڪنت ڪنزاً مخفيا فاحببت ان اعرف

---

(١) عظيم صوفي شاعر عمر ابن الفارض (وفات قاهره ٦٣٢هه ١٢٣٥ع)، جو پنهنجي تائيه قصيدي ”سقتني حميا الحب راحة مقلتي“ ۽ ٻين سلوڪي قصيدن ڪري مشهور آهي.

(٢) محمد بن احمد الفرغاني (وفات ٧٠٠هه ١٣٥٠ع) پهريون شخص آهي، جنهن ابن الفارض جي ”تائية“ تي شرح لکيو.

(٣) ابن تيميه فرمايو آهي ته اها حديث پيغمبر صلعم جو ڪلام ناهي، يعني ته اها صوفين جي جڙتو حديث آهي.

فخلقت الخلق ليعرفوني.“ ۾ فرمائي ٿو. يعني ته مان هڪ لڪل خزانو هوس. دل ٿيم ته سڃاڻجان، تنهن ڪري مون خلق کي پيدا ڪيو انهيءَ لاءِ ته مون کي سڃاڻن.

انهيءَ ڪمال کي، جو وجود (عالم) جي تدريجي ايجاد (پيدا ٿيڻ) ۽ حقيقتن جي تفصيل ۾ متضمن آهي، معنائن جو عالم (عالم المعاني)، ڪمالي حضور (الحضرة الڪمالية) ۽ محمدي حقيقت (الحقيقت المحمدية) چوندا آهن ۽ انهيءَ ۾ صفات، لوح، قلم ۽ سڀئي نبين، رسولن ۽ اسلام جي ڪامل شخص جون حقيقتون اچي وڃن ٿيون. اهو سڀوئي محمدي حقيقت جو تفصيل آهي. انهن حقيقتن مان وري ٻيون حقيقتون ’هبائي حضور‘ (١) ۾ ڦٽن ٿيون، جنهن کي ’مثال‘ (٢) جو مرتبو به چئبو آهي. وري انهن هبائي حقيقتن مان عرش، ڪرسي، آسمان ۽ عناصرن ۽ ترڪيب جو جهان نڪرن ٿا. انهن سڀني کي گڏي عالم رتق چوندا آهن، ۽ جڏهن انهن شين جو ظهور ٿيندو آهي، ته ان کي عالم فتق چوندا آهن. انهيءَ مذهب کي اهل تجلّي يا مظهرن يا حضرات وارن جو مذهب چوندا آهن. اهي ڳالهيون اهڙيون پيچيديون ۽ متجهيل آهن جو اهل ظاهر هرگز سمجهي ڪين سگهندا، ۽ ازانسواءِ شريعت به ظاهراً اهڙي ترتيب جي برخلاف آهي.

(١) يعني ذرات جو عالم، حضرت يا حضور مان مراد آهي خدا جو مظهر. صوفين وٽ ’حضور‘ جا ڪيترائي درجا آهن. ’هبائي‘ نڪتل آهي ’هبا‘ مان، جنهن جي معنيٰ آهي ”اهي خاڪ جا باريڪ ذرڙا، جي ڪنهن سج جي ڪرڻن سان روشن ٿيل ڪوٺيءَ جي فضا ۾ ترندا ڏسڻ ۾ ايندا آهن“. صوفين وٽ ’هبا‘ مان مراد آهي اهو مظهر، جنهن جي وسيلي خدا تعاليٰ هيولا کي شڪل ڏيئي شين کي وجود ۾ آڻيندو آهي. تعريفات جي مصنف موجب ’هبا‘ اها شيءِ آهي جنهن ۾ خدا عالم جي شڪل يا صورت ظاهر ڪري ٿو. اگرچه هبا کي ڪو خاص وجود ڪونهي، سواءِ انهن صورتن جي جيڪي خدا تعاليٰ منجهس ظاهر ڪيون آهن، تنهن ڪري ان کي ”عنقا“ به چوندا آهن، ڇاڪاڻ ته عنقا کي ڪو حقيقي وجود ناهي؛

(٢) مثال = خواب.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪي صوفي وري مطلق وحدت جا قائل آهن. انهن جو بيان اهل تجلّي کان به زياده مغلق ۽ موڙهل آهي. هنن جي چوڻ موجب خود وجود ۾ اهڙيون قوتون رکيل آهن جي پکڙي سگهن ٿيون. انهن قوتن جي ذريعي وجود جدا جدا حقيقتون ۽ صورتون وٺي ٿو. عناصرن ۾ ڪي قوتون آهن، جن جي ڪري انهن عناصرن جي صورت ورتي. اهڙي طرح خود مادي ۾ هڪ اهڙي قوت آهي، جنهن جي وسيلي مادو وجود ۾ آيو. هرهڪ مرڪب شيءِ ۾ عنقري قوتن کان سواءِ هڪ اهڙي قوت آهي، جا ترڪيب جي تقاضا ڪري ٿي. مثلاً هرهڪ معدني شيءِ جي هيولا ۾ عنصري قوتن جي علاوه معدني قوت آهي. وري حيواني قوت ۾ معدني قوت کان سواءِ خود پاڻ ۾ هڪ وڌيڪ قوت رکيل آهي. ساڳيءَ طرح انساني قوت ۾ حيواني قوت سان گڏ پيو ڪجهه وڌيڪ آهي. عالم افلاڪ يعني ملائڪن ۾ وري نه رڳو انسابي قوت، پر پيو به ڪجهه اسرار آهي. اهڙوئي حال پين روحاني ذاتين جو آهي. اها قوت جا سيني قوتن کي پاڻ ۾ گڏيدي ۽ ملائي ٿي سا الاهي قوت آهي، جا سيني جزئي ۽ ڪلّي موجودات ۾ پکڙيل آهي، ۽ جا سڀ ڪي ملائي ۽ گهيري ٿي، نه ظهور يا خفا جي لحاظ سان ۽ نه صورت يا مادي جي لحاظ سان، تنهن ڪري سڀ ڪجهه هڪ آهي. اها خود الاهي ذات آهي جا في الحقيقت هڪڙي ۽ سادي آهي، رڳو اعتبار ان جو تفصيل ڪري ٿو يا ان کي ڀاڱن ۾ ورهائي ٿو. مثلاً انسان ۾ انسانيت ۽ حيوانيت رليون مليون پيون آهن ۽ هڪ ٻئي تي مدار رکن ٿيون، پوءِ بعضي انهن کي جنس ۽ نوع ۽ بعضي جُز ۽ ڪُل سڏين ٿا.

مطلب ته مطلق وحدت جا قائل هر طرح ترڪيب ۽ ڪثرت کان پڄندا آهن، ۽ چوندا آهن ته حقيقت ۾ ڪثرت آهيئي ڪانه، فقط وهم ۽ خيال ان کي قائم ڪيو آهي. ابن دهقان (؟) انهيءَ مذهب جي تقرير ۾ چيو آهي ته سندن وحدت بابت قول، فيلسوفن جي قول وانگر آهي ته "رنگن جو وجود روشنائي تي منحصر آهي. روشنائي نه هوندي ته رنگ ڪنهن حالت ۾ نه

رهندا.“ ساڳيءَ طرح انهن صوفين جي خيال موجب سڀني محسوس شين جو وجود حواسن جي ادراڪ جي وسائل مان پيدا آهي. جيستائين حواس آهن تيستائين سڀڪجهه آهي. جڏهن حواس گم ٿي ويندا ته وجود جو تفصيل بالڪل نه رهندو. حواسن جي ڪري ئي آهي جو سردي ۽ گرمي، ڏاڏائي ۽ نرمائي جو احساس ٿئي ٿو. زمين، پاڻي، باه، آسمان، تارن وغيره جو وجود سڀ حواسن تي منحصر آهي، ڇاڪاڻ ته تفصيل ۽ ترتيب آهي ته انساني حواسن ۾؛ ۽ نه اصل وجود ۾. جڏهن اهي تفصيل ڪندڙ حواس نه رهندا ته موجودات مان به تفصيل نڪري ويندي ۽ فقط هڪڙو ئي ادراڪ رهندو. ان جو مثال هي آهي ته جڏهن ماڻهو سمهي ٿو، تڏهن ان جا حواس بيڪار ٿي وڃن ٿا، جنهن ڪري ڪيس تمام محسوسات جو پتو نٿو رهي. رڳو سندس خيال ڪي محسوس شيون سندس ذهن ۾ موجود ڪري ٿو. پر جڏهن ڪو جيئري جاڳندي پنهنجي حسي قوت وڃائي وهي ته انهي حالت ۾ پڻ ڪيس تفصيل جي ڪا شناس ڪانه رهندي. هي آهي معني صوفين جي قول جي ته جهان ۽ ان ۾ سڀ موجود شيون وهمي ۽ موهوم آهن. هي آهي ابن دهقان موجب اهڙن صوفين جي اصول جو خلاصو.

حقيقت ۾ اهو بيان بالڪل ڪريل ۽ نادرست آهي. مثلاً اسان ڪي پڪ آهي ته اهو شهر، جنهن کان اسين ٿي آيا آهيون يا جنهن ڏي اسين وڃي رهيا آهيون سو ضرور موجود آهي، اگرچه اسان جي نظر کان غائب آهي. اهڙيءَ طرح آسمان، تارا ۽ ٻيون جيڪي شيون اسان جي نظر کان دور آهن، تن جي وجود جا قائل آهيون. هر آدميءَ کي انهن جي وجود جو يقين آهي، ۽ ڪو به پنهنجي دل کي انهيءَ باري ۾ ڌوڪو نه ڏئي سگهندو. ازانسواءِ پوئين صوفين مان ڪي محقق چون ٿا ته ”مريد کي ڪشف جي حالت ۾ اهڙيءَ وحدت جو رڳو توهم پيش اچي ٿو، جنهن کي ”مقام الجمع“ (گڏ ٿيڻ جو مقام) چوندا آهن، پر منتهي

انهي مقام کان پار پئي موجود شين جي وچ ۾ تميز ڪري سگهندو آهي، جنهن کي ”مقام الفرق“ (جدا ٿيڻ جو مقام) ڪري سڏيندا آهن. اهو عارف محقق جو مقام آهي. هو ائين به چوندا آهن ته معرفت بي انتهائي درجي تائين پهچڻ کان اڳ مريد ضرور ”مقام الجمع“ جي اڻاٽ کان لنگهڻو آهي، جا هڪ سخت اڻاٽ آهي؛ ڇاڪاڻ ته ذيب آهي ته متان مريد اتيئي بيهي رهي ۽ پنهنجو سودو وڃائي وهي.

انهن پوئين صوفين مان، جن ڪشف ۽ غيب جي باري ۾ گفتگو ڪئي آهي، گهڻا حلول ۽ وحدت جا قائل آهن. جهڙوڪ هروي (١) جو ڪتاب ”المقامات“ ۽ پيا. ابن العربي (٢) ۽ ابن سبعين (٣) ۽ سندن شاگردن ابن العفيف (٤) ۽ ابن الفارض ۽ النجمُ الاسماعيلي (٥) پنهنجن قصيدن ۾ سندين پيروي ڪئي آهي. جيئن ته انهن صوفين جا وڏا پوئين اسماعيلي رافضين سان ملندا جلندا هئا، جن جو حلول ۽ امامن جي الاهيت ۾ اعتقاد هو،

---

(١) عبدالله بن محمد بن اسماعيل الانصاري الهروي (هرات جو وينل)، مشهور صوفي ۽ حنبلي فقيه (وفات ٤٨١ھ/١٠٨٨-١٠٨٩ع). سندس ڪتاب ’منازل السائرين‘ جي وڏي ناموس آهي.

(٢) محي الدين ابن العربي (٥٦٠-٦٣٨ھ/١١٦٥-١٢٤٠ع) اصل اندلس (اسپين) جو وينل هو ۽ دمشق ۾ وفات ڪيائين. سندس ڪتاب ”فُصُوص الحکم“ ۽ ”الفُتُوحاتُ المکيّه“ تصوّف جا اهم ڪتاب آهن. کيس ”الشيخُ الاکبَرُ“ (صوفين جو وڏو شيخ) ڪري چوندا آهن. ”همه اوست“ يا ”وحدتُ الوجود“ جو مَتو رکندو هو.

(٣) ابو محمد عبدالحق بن ابراهيم الاشبيلي. عرب فيلسوف ۽ صوفي برادريءَ جو باني، ابن العربي وانگر مرسيه جي شهر ۾ ڄائو هو، ۽ سنه ٦٦٨ھ (١٢٩٦ع) ڌاري مڪه شريف ۾ وفات ڪيائين.

(٤) ابن العفيف جو احوال معلوم ٿي نه سگهيو.

(٥) شايد نجم الدين ڪُبْرَي (٥٤٠-٦١٨ھ/١١٤٥-١٢٢٦ع). مشهور ايراني صوفي، جو خوارزم تي ڪاهه ۾ مغلن سان وڙهندي شهيد ٿي ويو. سندس صوفي خيال اڳين صوفين ۽ ابن العربيءَ جي خيالن جو وچ آهن.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جو اڳين اسماعيلين ۾ موجود نہ ھو. انھن صوفين ۾ ساڳيا خيال اچي ويا ۽ ٻنھين فريقن (صوفين ۽ اسماعيلين) جي عقيدن ۽ قولن ۾ ھڪجھڙائي پيدا ٿي پئي. اھڙي طرح صوفين جي ڪلام ۾ 'قطب' جو لفظ اچي ويو، جنھن جي معنيٰ آھي "عارفن جو رئيس"، جنھن بابت سندن دعويٰ آھي تہ ڪوبہ مقدس معرفت جي درجي کي پھچي نٿو سگھي؛ جڏھن مرندو تڏھن ٻي ڪنھن عارف کي ساڳيو مقام ورثي ۾ ملندو.

شيخ ابن سينا (۱) پنھنجي ڪتاب "اشارات" ۾ تصوّف تي بحث ڪندي چيو آھي "جَلَّ جَنَابُ الحَقّ اَنْ يَكُونَ شرعَةً لِكُلِّ وارِدٍ اَو يَطَّلِعَ عليهِ اِلّا الوَاحِدُ بَعدَ الواحِدِ" يعني تہ حق تعاليٰ جو درجو انھيءَ کان مٿي آھي جو ھر شخص ان کي پھچي سگھي يا ان جي معرفت فقط ھڪ جي مرڻ بعد ٻئي کي حاصل ٿئي. مطلب تہ انھيءَ دعويٰ لاءِ نہ عقلي حجت آھي ۽ نہ شرعي دليل. اھڙو ساڳيو اعتقاد رافضي پنھنجن امامن جي باري ۾ رکندا آھن. اھڙي طرح صوفي، قطب کان پوءِ 'ابدالن' جي وجود ۾ اعتقاد رکندا آھن، جو پڻ رافضين جي نقيبن ۾ اعتقاد موافق آھي. ايتري قدر جو تصوّف جو خرقو، جنھن کي صوفي پنھنجي طريقي ۽ عام ماڻھن کان علحدگي جي نشاني سمجھندا آھن، سو بہ چوندا آھن تہ حضرت علي رضہ وٽان آيو، اگرچہ حضرت علي رضہ ٻين اصحابن کان يا ماڻھن کان علحدگي يا لباس جي طريقي ۾ بلڪل الڳ نہ ھو، بلڪ رسول صلعم کان پوءِ حضرت ابوبڪر رضہ ۽ حضرت عمر رضہ زھد توڙي عبادت ۾ سڀني ماڻھن کان سرس ھئا. ديني ڳالھين ۾ ڪابہ اھڙي ڳالھہ بيان ٿيل نہ آھي، جنھن جو خاص لاڳاپو انھن مان ڪنھن بہ ھڪ سان ھجي.

(۱) ابو علي سينا (وفات ۴۲۸ھ/۹۳۷ع) اسلام جو وڏو فيلسوف ۽ طبيب، جنھن جا ڪتاب 'شفاء' ۽ 'قانون' ڪيترين صدين تائين يورپ جي درسگاھن ۾ پاڙھيا ويندا ھئا.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

درحقيقت سڀ اصحاب سڳورا دين، زهد ۽ مجاهدي ۾ مِٺو مثال هئا. اهوئي سبب آهي جو فاطمي امام بابت روايتون اهڙن صوفين کان منقول آهن. روايتون جن جي اثبات يا نفيءَ بابت اڳين صوفين جي ڪتابن ۾ ڪوبه ذڪر ناهي. اهي ڳالهيون اصل ۾ شيعن ۽ رافضين جي ڪتابن مان ورتائون. پوءِ فقيهن ۽ فتويٰ ڏيندڙن انهن ڳالهين جا رد ڪد لکيا ۽ انهن مسئلن مان ڪڏ طريقت جي پين ڳالهين جو به انڪار ڪيائون.

درحقيقت ڏسبو ته صوفين جو ڪلام چئن قسمن جو آهي:

١- اهو جنهن ۾ مجاهدن، نفس جي محاسبي، ذوق ۽ وجد جي حصول ۽ مقامات جي ترقيءَ جو ذڪر آهي.

٢- اهو جنهن ۾ ڪرامتن ۽ ڪائنات جي شين تي تصرف جو ذڪر آهي.

٣- اهو جنهن ۾ ڪشف ۽ غيب جون ڳالهيون درج آهن. جهڙوڪ ربّاني صفتون، عرش، ڪرسي، ملائڪ، وحي، نبوت، روح، سڀڪنهن غائب توڙي حاضر موجود جون حقيقتون، ۽ عالم جي تڪوين (جوڙ) جو ذڪر.

٤- اهو جنهن ۾ وهم وجهندڙ لفظ ذڪر ڪيل آهن. جن کي پنهنجي اصطلاح ۾ 'شطحيات' ڪري چوندا آهن، جن جي ظاهر معنيٰ مشڪل آهي، ۽ جن مان ڪي چڱا، ڪي برا ۽ ڪي تاويل جا لائق آهن.

پهرئين قسم جي خوبين بابت ڪنهن کي به اعتراض ڪو نٿو سگهي. ٻيو قسم يعني غيب جون خبرون ۽ تصوّف، سي به صحيح آهن ۽ سندن انڪار ڪري نٿو سگهجي، اگرچه ڪن عالمن انهن جو انڪار ڪيو آهي، پر اهي حق تي ناهن. ٽيو قسم ته دنيا اهڙين ڪرامتن سان پري پيئي آهي. اصحابن ۽ سلف صالح کان اهڙيون گهڻيون ئي ڪرامتون مروي آهن. ٽئين قسم بابت جيڪو صوفين جو ڪلام آهي، سو اڪثر 'متشابه' (يعني تمثيل) آهي، ڇاڪاڻ ته اهو وجداني آهي. جو ماڻهو وجدان ۽ ذوق کان

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

خالي آهي، سو اهي ڳالهيون سمجهي نہ سگهندو. لغتي عبارت صوفين جي معنوي ارادن جي ادا ڪرڻ کان قاصر آهي. ڇاڪاڻ تہ لغوي عبارتون فقط انهن شين جو تعبير ڪري سگهنديون، جيڪي حواسن سان پروڙي سگهجن، تنهنڪري اهڙي قسم جي ڪلام تي ڪوبہ اعتراض وٺڻ نہ جڳائي؛ ۽ قرآن جي متشابہ آيتن وانگر انهيءَ تي بحث نہ ڪجي. اها هڪ خدائي ڏات آهي جو ڪو شخص، اهڙي قسم جي قولن کي شريعت موافق سمجهي سگهي. باقي رهيو چوٿين قسم وارو ڪلام. شڪ ۾ وجهندڙ لفظ، جن ڪري شرع وارا صوفين تي اعتراض وٺندا آهن؛ ليڪن حق ائين آهي تہ انهن لفظن تي اعتراض نہ وٺڻ گهرجي. ڇاڪاڻ تہ صوفي سڳورا اهڙي قسم جا الفاظ صرف اهڙيءَ حالت ۾ واتان ڪيندا آهن، جڏهن هو حواسن کان غائب ٿي ويندا آهن ۽ مٿن هڪ اهڙي قسم جي ڪيفيت طاري ٿيندي آهي. جو سواءِ قصد جي اهڙا ڪلما چئي ويهندا آهن. اهي جيڪي هوش ۽ حواس کان خطا هوندا آهن يا لاچاريءَ ڪري ڪو اجايو ڪم هٿان ٿي ويندو اٿن، سي معافيءَ جا لائق ۽ معذور آهن. انهيءَ ڪري اهي صوفي جي پنهنجي فضل ۽ اقتداء ڪري مشهور ٿي گذريا آهن، تن جي اهڙن قولن کي چڱيءَ نظر سان ڏٺو ويو. وجد ۽ حال جو ظاهري لفظن ۾ تعبير ڪرڻ تمام ڏکيو آهي، ڇاڪاڻ تہ انهن جي ادا لاءِ خاص عبارت گهرجي. ابويزيد بسطامي (١) ۽ ٻين جو حال جاچي ڏسو، جڏهن انهن اهڙن جذبن کي لفظن ۾ اظهار ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. مگر اهو صوفي جنهن جو فضل ۽ تقويٰ مشهور ۽ معروف ناهي، سو جيڪڏهن اهڙا ڪفر جا ڪلما چوندو تہ اهو گرفت جو لائق آهي. ڇاڪاڻ تہ ان جي حق ۾ ڪا اهڙي ڳالهہ ڪانهي جا

---

(١) ابويزيد بسطامي مشهور ايراني صوفي (وفات ٢٦٠هہ=٨٧٤-٨٧٥ع)، جو وجد ۾ اچي چوندو هو "سبحاني ما اعظم شاني"، يعني پاڪائي جڳائي مون کي، منهنجو ڪيڏو نہ شان آهي!

عالمن کي تاويل تي مجبور ڪري. اهڙيءَ طرح جيڪو پنهنجي هوش ۽ حواس ۾ اهڙا گفتا ڪيندو، سو به سزا جو لائق آهي. انهيءَ بناء تي فقيهن ۽ وڏن صوفين اتفاق سان 'حلاج' جي قتل جي فتويٰ ڏني، ڇاڪاڻ ته هن باوجود هوش ۽ حواس جي "انالحق" جو ڪلمون واتان ڪڍيو.

اڳيان صوفي سڳورا دين جا وڏا پيشوا ٿي گذريا آهن. ڪين حجاب جي ڪشف (پردي دور ڪرڻ) يا اهڙي ادارڪ حاصل ڪرڻ جو حرص نه هوندو هو. هو هميشه نبوي سنت جي پيروي ڪندا هئا، ۽ ڪنهن کي به جيڪڏهن ڪشف جو غلبو ٿيندو هو ته ان تي ڪوبه ڌيان نه ڏيندا هئا. بلڪ هو اهڙي ڪشف کي آزمايش ۽ انڪ ڪري سمجهندا هئا. هو خيال ڪندا هئا ته اهو نفساني ادارڪ آهي، ۽ ساري موجودات انسان جي ادراڪ کان ٻاهر آهي. تنهنڪري هو شريعت تي محڪم تي رهندا هئا، ۽ ڪڏهن به پنهنجي مڪاشفات کي ظاهر نه ڪندا هئا. جيڪڏهن منڊن سنگتين کي مجاهدي جي حالت ۾ ڪشف ٿيندو هو ۽ پردا دور ٿي ويندا هئن، ته انهن کي پڻ انهيءَ باب ۾ خوض ڪرڻ کان روڪيندا هئا. ڪشف ۽ شهود بعد به شريعت جي اهڙي اقتداء ڪندا هئا، جهڙي هوش ۽ حواس جي حالت ۾، ۽ پنهنجي مريدن کي پڻ هدايت ڪندا هئا ته شريعت تي قائم ۽ پختا رهو. درحقيقت مريد جو اهڙو ٿي حال هئڻ گهرجي؛ ۽ ائين نه ته هو ڪشف ۽ شهود تي مفتون ٿي پوي ۽ ان کي مقصود بالذّات ڪري سمجهي - واللّٰه الموفّق للصواب.

عربي شاعريءَ جو فارسي شاعريءَ تي اثر *

هيءَ مشهور تصنيف علامہ دائود پوٽي مغفور، ڪئمبرج يونيورسٽيءَ کي پي. ايچ. ڊي جي سلسلي ۾ پيش ڪئي هئي. آن جي باب اول جو ترجمو، جنهن کي علامہ 'ديباچو' لکي ٿو، هت پيش ڪيو وڃي ٿو. مون هن ڪتاب جو ترجمو علامہ جي حياتيءَ ۾ اردوءَ ۾ ڪيو هو. افسوس جو منهنجي سستيءَ جي سبب ڪتاب شايع ٿي نہ سگهيو. هي هڪ عالمانہ ۽ محققانہ تصنيف آهي، جنهن کي علامہ وڏيءَ محنت ۽ عرقريزيءَ سان پيش ڪيو آهي. آن وقت جي عظيم مستشرقين، ڊاڪٽر نڪلسن ۽ ڊاڪٽر ميڪنيڪارٽ، هن تحرير جي وڏي ساراه ڪئي هئي. ڊاڪٽر صاحب جي هن علمي تحقيق مان خبر پوي ٿي تہ وٽس تحقيقاتي ذوق جي ڪيڏي نہ فراواني موجود هئي. آها علمي تحقيق، جنهن کي علامہ شبلي پنهنجي تصنيف "شعر العجم" ۾ اڌورو ڇڏيو، براڻون پنهنجي تصنيف "ادبياتِ ايران" ۾ فقط ان جو خاڪو ڏيئي سگهيو، تنهن کي علامہ تڪميل تي پهچائي، پنهنجي غير معمولي علمي استعداد جو ڪمال ڏيکاريو آهي. هن باب مان اسان کي علامہ جي اديبانہ ۽ مورخانہ عظمت جو نشان ملي ٿو. هي باب ٿوري حذف ڪان سواءِ، اڳ ۾ "ڊاڪٽر مودي يادگار جلد." ۾ "فارسي شاعري ۽ عربي شاعريءَ جا اوائلي تعلقات" جي عنوان سان شايع ٿيو هو. هاڻي ان کي ٿوري تبديليءَ سان شامل ڪيو ويو آهي.

— لطف الله بدوي.

ابتدائي اسلامي ٻن صدين ۾ فارسي شاعريءَ جي تاريخ اڪثر خالي نظر اچي ٿي. هن طويل زماني ۾ عربي زبان اڪيلي حڪومت ڪندي رهي. هوءَ سياست، مذهب ۽ فنونِ جميله جي زبان هئي. ايران جا شاعر ۽ اديب، پنهنجيءَ وطني زبان تي ان

* ماهنامي "نئين زندگي"، نومبر ١٩٦٨ع تان ورتل.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

کي فوقيت ڏيندا رهيا. عهد عباسيه جا فارسي- عربي مصنف، جي فن تاريخ ۽ فلسفه اللغات جي طرف شديد رغبت جو اظهار ڪندا ٿي رهيا، تن پنهنجي وطن جي شاعريءَ جي نوادرات کي گڏ ڪرڻ ۾ گهٽ التفات ڪان ڪم ٿي ورتو. انهن ۾ اهي به هئا جي قديم ايران جي تاريخ ۽ تمدن تي لکڻ وارا هئا. هو پنهنجي لاءِ عربيءَ کي ٿي پسند ڪندا رهيا. شايد ان جو سبب هيءَ هجي، جو فارسي ان وقت تائين ادبي ڪمال حاصل ڪري نه سگهي هئي، يا ان زماني ۾ لکڻ جو اسلوب عربي زبان ۾ هو. ايراني اديبن جي طرف کان هن جمود ۽ سڪوت ڪيترن قديم ديوانن کي فراموش ڪري ڇڏيو هوندو؛ ڪيترا وطني شاعر پنهنجي آواز کي پڌائڻ کان سواءِ، ملڪ جي ڪنهن گوشي ۾ گمنام مدفون ٿيا هوندا؛ ۽ ڪيترا سلف عُود جي تارن کي ڇيڙڻ کان سواءِ، پنهنجي خلف کي نشان ڏيڻ بغير گذريا هوندا! اهڙيءَ ريت اسان کي ظهور اسلام کان ٻه صديون پوءِ جو سندن نظمي دفتر ملي نه سگهيو آهي، نه وري سابق ساساني تذڪرا دستياب ٿي سگهيا آهن. شايد هي دفتر عرب فتوحات جي باعث ناياب ٿي ويا هجن يا خود ايراني عالمن جي غفلت جو شڪار ٿيا هجن. پر عرب فتوحات کان اڳ ۽ بعد، ايران ۾ شاعريءَ جي موجود هئڻ ۾ ڪو شبهو ٿي نٿو سگهي. قديم زماني ۾ ڪن مغنين جا نالا اسان کي ملن ٿا؛ جهڙوڪ باربد، بامشاد ۽ ٻيا، جي پنهنجي طرز ۾ مشهور هئا. جيئن ته موسيقيءَ ۽ شاعريءَ جو پاڻ ۾ سنبنڌ آهي، تنهن ڪري شاعريءَ جو انڪار ٿي نٿو سگهي (١). *

حقيقتاً قديم فارسي شاعريءَ جي ڪهڙي صورت هئي، اها صحيح طور تي معلوم نه آهي (٢) غالباً اها ٻن قسمن جي هئي: غنائيه (balled)، ۽ رزميه (epic). ٻئي طرف فخرالدين اسد گورگانيءَ جي عشقيه تصنيف ”ويس ورامين“ (٢٠٠ هه)، جنهن

* حوالا ۽ اشارا مضمون جي آخر ۾ ڏنا ويا آهن.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

کي پهلوي شعر کان فارسي شعر ۾ تبديل ڪيو ويو هو، بحر ۽ قافيي کان خالي نظر اچي ٿي (٣). هيءَ حقيقت اسان کي وضاحت سان يقين ٿي ڏياري ته قديم ايراني شاعري، فن جي لحاظ کان، شاعريءَ جي اصولن کان قطعي نا واقف هئي (٤). اهو ئي سبب آهي جو مسلمان مصنفن قديم فارسي شاعريءَ کي صحيح شاعري تسليم ڪرڻ ۾ تامل کان ڪم ورتو آهي. جاڪاڻ ته اها خليل بن احمد (١٠٠ـ١٧٠ هه) جي قائم ڪيل علم عروض جي قانونن جي ڪسوٽيءَ تي نٿي لڳي سگهي.

اهڙيءَ ريت عوفي ۽ شمس قيس، پڻ قبول ڪن ٿا ته خسرواني دور ۾ باربد جا نغما، وزن ۽ قافيي کان سواءِ، ادبي جهلڪ کان محروم هئا، حالانڪ اهي بادشاهن جي تعريف سان لبريز هئا. انهن جي خلاف هيءَ به قياس آرائي آهي ته قديم فارسي، يونانين وانگر پنهنجي شعر ۾ قافيي جو استعمال نه ڪندا هئا. هيءَ به حقيقت آهي ته ڪنهن هسوني يا هشوبي (؟) نالي واري مصنف اهڙي قسم جي غير مقفيٰ لفظن کي هڪ ڪتاب ۾ جمع به ڪيو هو، جنهن جو نالو ”يوبه نامه“ (ڪتاب الاشتياق) رکيو هو، جو اسان کي ڊاڪٽر پال هارن جي راءِ ڏي وٺي ٿو وڃي ته اگرچه قديم زماني ۾ قافيي جو رواج نه هو، پر وزن شاعري جا لوازما ضرور موجود هئا. قومي نغمن ۾ سندن نظمن جي مقدار کان قطع نظر، هرهڪ نظم ”اوستا“ وانگر لفظن جي زير ۽ بم تي موقوف هو. هيءَ اسان جي نظريي جي ثبوت واضح سند آهي (٥). انهيءَ ڪري اسين چئي سگهون ٿا ته قديم غنائيه فارسي شاعريءَ ۾ هڪ قسم جو وزن ۽ قافيو هوندو هو ۽ اهو ڪنهن حد تائين قبل اسلام جي رجز جهڙو هو، جو هيٺين عبارتن مان معلوم ٿيندو.

”تاريخ سيستان“ جو مصنف لکي ٿو ته هيٺيون گيت زردشتي موبد (پروهت) ڪرڪايه جي آتشڪدي ۾ ڳائيندا هئا (٦)، جنهن عبادتگاه کي ڪيخسرو، نور جاويد (هوش گرشاسپ) جي ياد ۾، سيستان ۾ تعمير ڪرايو هو (٧)، هي نور مٿس ان وقت

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ظاهر ٿيو هو، جڏهن هو انهن ظلمن ۾ عفريتن سان جنگ ۾ مشغول هو. انهن لاتعداد گيتن مان هڪ هتي درج ڪجي ٿو.

فرخت بـادا روش خنيدن گرشا سپ هوش
همي پرست از جوش نوش کن مـيء نوش
دوست بـدا گوش به آفرين نهاده گوش
هميشه نيکي کوش دمي گذشت و دوش
شـاهـا خـدا يگانابـه آفرين شاهـي.

هن ڪان دليل ولي سگهجي ٿو ته ايران جي ملڪي شاعري، ساساني عهد ۾ خواه سنڌ هجريءَ جي ابتدائي ٻن صدين ۾ سادي قسم جي هئي. هن رجزي نموني جي شعر جو وڏيڪ ثبوت يزيد بن مفرغ الهمياري جي متن مان به صاف نظر اچي ٿو، جنهن ۾ هڪ قياسي شهادت عبيداللّٰه بن زياد جي ڏاڏيءَ سميه بابت آهي، جنهن کي معاويه ڀهرئين جي حڪم سان بصري جي گهٽين ۾ تشهير ڪيو ويو هو. (٨)

آبست و نبيذ است حصارات و ذبيت است
سميه رويءَ سفيد است.

هيٺيون شعر جو بلخ جي رهواسين سال ١١٩هه ۾ خاقان کان اسد بن عبيداللّٰه جي عارضي شڪست تي ڳايو هو، اسان جي دليل کي وڌيڪ مضبوط ڪري ٿو (٩):

ازخـتـلان آمـدي بـرو تباه آمـدي
آباره بـاز آمدي فشڪ و نزار آمدي.

[ختلان کان تون آئين ـ تباه حال آئين ـ بي خانمان ۽ برباد آئين- پريشان ۽ بيقرار آئين.]

مٿئين حوالي وارو شعر رجز جي مثال جو نمونو آهي. هن کان هيءُ صاف ٿي وڃي ٿو ته اوائلي فارسي شاعريءَ ۾ وزن، قافيو ۽ لوازم ـ شاعري ڪيتري قدر موجود هئا، جي شعر جي واسطي ٿي ضروري مطلوبه حالتون آهن.

بهرام گور، جنهن جي بابت عام طرح مشهور آهي ته هو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

فارسي شاعريءَ جو پهريون موجد هو (١٠)، ۽ جنهن جي ديوان (؟) کان عوفيءَ بخارا ۾ استفادو ڪيو هو، ان بابت المسعودي ظاهر ڪري ٿو ته هن ڪجهه انداز عربي ۽ فارسي شعرن جو جمع ڪيو هو، مگر ان جي حوالي ڏيڻ کان اختصاراً گريز ڪري ٿو (١١). شايد هي اشعار ان وقت جي فارسي شاعريءَ جي قبول ڪيل نموني مقرر ڪرڻ ۾ مدد ڏين ها، مگر نه مسعوديءَ ۽ نه ٻين مورخن ان جي زيادہ تصديق ڪئي آهي (١٢).

”اوستا“ جي خاص نظمي عبارتن کان سواءِ، جي حقيقت ۾ ڪنهن شاعر جي بجانبيءَ جا غير جذباتي خيال هئا، اسان وٽ مشڪل سان قبل اسلام جي شاعري ميسر ٿئي ٿي. ان کان زيادہ افسوسناڪ واقعو هيءُ آهي ته سنه هجريءَ جي اوائلي ٻن صدين ۾، انهيءَ ٿي شاعريءَ بابت نهايت گهٽ حقيقت حاصل ٿي آهي؛ هن جو سبب شايد مربيانه ڪاوشن جي قلت يا اسباب جي تبديلي هجي، مگر فارسي شاعريءَ جي مڪمل گم هجڻ لاءِ ٻيا سبب به ٿي سگهن ٿا. هڪ سبب هيءُ به ٿي سگهي ٿو ته اهي راوي، جي غنائيه شاعريءَ (ballad) جا خزانا جمع ڪري، پنهنجن جانشينن واسطي سينه بسينه محفوظ رکندا ايندا هئا، سي آهستي آهستي غائب ٿيندا ويا.

هن بحث کان اسان جو مقصد هيءُ نه آهي ته فارسي شاعريءَ جو اولين موجد تحقيق ڪيو وڃي، مگر هيءُ واضح ڪرڻو آهي ته پهريائين ڪهڙي شاعر کي چمڪڻ جي عزت نصيب ٿي. اگرچه ٻيا ڪيترائي شاعر آٿي وسندا هوندا، مگر فقط انهن جا نالا به اسان جي ذهن تائين نه پهتا آهن. حنظله (١٣) (متوفي قبل ٢٠٨ هجري)، جنهن بابت تذڪرہ نويسن ڪجهه مختصر حقيقت ڏني آهي، واحد شاعر هو جو طاهريه دور (٢٠٥-٢٥٩ هجري) ۾ ڪماليت جي درجي تي پهتو.

فارسي شاعريءَ جي جمع ڪرڻ وارن ته يعقوب بن ليث جي همعصر شاعرن جي وجود کان بيخبريءَ جو اظهار ڪيو آهي.

ان وقت، جڏهن هن پنهنجيءَ حڪومت کي مستحڪم بڻايو هو، انهن ۾ يعقوب بن ليث جو ڪاتب، واصف السجزي خاص اهميت رکي ٿو (١٣).

”تاريخ سيستان“ جو مصنف لکي ٿو ته امير يعقوب جڏهن پنهنجن دشمنن کي زير ڪري، سال ٢٥٣ هجري ۾، طاهريه نواب کان هرات جي شهر جو قبضو حاصل ڪري، شهزادي محمد (٢٣٨-٢٥٩هه) کي مجبور ڪيو ته هو آن کي سيستان، ڪابل، ڪرمان ۽ فارس جو فرمانروا تسليم ڪري، ۽ اهڙيءَ ريت جڏهن هو سيستان جي دارالحڪومت ۾ داخل ٿيو ته ان جي آمد تي شهر وارن وڏو جشن ڪيو ۽ شهر جي وڏي قاضي ابو احمد عثمان بن عفان (متوفي ٢٥٥هه) جمعي جي خطبي ۾ ان جو نالو پڙهيو ۽ سندس فتح تي شاعرن عربيءَ ۾ قصيدا پڙهيا. جيئن ته يعقوب عربيءَ کان ناواقف هو، سو چوڻ لڳو ته ”ماڻهو اهو ڇو چئي رهيا آهن ته مان سمجهي نٿو سگهان“. هيءَ ٻڌڻ تي محمد بن واصف، جو ان وقت تي موجود هو ۽ وڏو اديب شمار ٿيندو هو، تنهن في البديه هي اشعار ٻڌائڻ شروع ڪيا (١٥):

١- اي اميريڪه امير جهان خاص و عام
بنده و چاکر و مولاي و سگ بند و غلام

٢- ازلي خطي در لوح که ملکي بدهيد
بي ابو يوسف يعقوب بن الليث همام

٣- بسام آمدو رتبيل لتي خورد بلگ
لتره شد لشکر رتبيل و هبا گشت کنام

٤- لمن الملک بخواندي تو اميرا به يقين
با قليل الفتح کت داد دران لشکر کام

٥- عمر عمار ترا خواست و زو گشت بري
تيغ تو کرد ميانجي بميان و در دام

٦- عمر او نزد تو آمد که تو چون نوح بزي
در آکار تن او سر او باب طعام

ترجمو

[١- اي امير، تنهنجي اڳيان دنيا جا نڍا خواه وڏا شهزادا خدمتگار، دربان، درباري، سگ بند ۽ غلام آهن.
٢- ازل کان لوح تقدير تي نقش هو ته سلطنت ابو يوسف يعقوب بن ليث بهادر کي ڏني وڃي.
٣- بسام (١٦) مطيع ٿيو. رتبيل (١٧) کي ٽنگ تي زخم لڳو. فوج جا سپاهي ٽڪرا ٿيا، ۽ انهن جون جانيون خاڪ ۾ ملي ويون.
٣- تو، اي امير، يقين سان پڪاريو ته اڄ ڪنهن جي لاءِ بادشاهت آهي (١٨)، ڪنهن توکي قليل تعداد سان ڪثير فوج تي فتح ڏني.
٥- عمار تنهنجي حياتي وٺڻ گهري، مگر هو پنهنجي حياتي وڃائي ويٺو. تنهنجي تلوار وحشي ۽ پاليل جانورن لاءِ فيصلہ ڪُن ثابت ٿي.
٦- ان جي حياتي توکي چوندي آئي ته نوح جي طرح تون زنده رهين. ان وقت ان جو جسم 'آڪار' جي دروازي تي ۽ آن جو سِرُ 'سَر طعام' جي دروازي تي لٽڪي رهيو هو (١٩).]

ابتدائي فارسي شاعرن جي اشعار مان، جي هنن يادگار ڇڏيا آهن، معلوم ٿئي ٿو ته هو خاص موقعن تي شعر قلمبند ڪندا هئا، يا جڏهن اهو اهم واقعو ظهور ۾ ايندو هو. انهن ۾ اڪثر عربي شاعريءَ جا استاد هوندا هئا. هو ٿورن خصوصي ڳالهين جي تحريڪ سان فارسيءَ جي طرف آسانيءَ سان غور ڪرڻ لڳا. اهو ئي سبب آهي جو فارسي شاعريءَ جي ابتدا توصيفي ۽ مديحي طرز سان.

دولت صفاريه جي عروج کان گهڻو اڳ، ايراني موسيقي عرب ۾ پهچي چڪي هئي، جنهن ڪري عربي موسيقيءَ کي سخت ضرب لڳي. ابن مسجد مڪيءَ پهريائين فارسي موسيقيءَ کي عرب سان روشناس ڪيو. هن ڳائڻ جو هنر ايراني ڪاريگرن

کان سکيو، جن کي عبدالله بن زبير ڪعبي جي مرمت لاءِ مقرر ڪيو هو.

صائب خشير مدني پهريون شخص هو، جنهن ايراني چوڪرين کان طنبور وڄائڻ سکيو (٢٠)، جن کي عبدالله بن عامر بن قريظ مديني آندو هو. سندن آقا هڪ ايراني نشيط (٢١) نالي هو. هن کان معلوم ٿئي ٿو ته انهن ڳائڻ وارين ضرور پنهنجي وطني زبان ۾ گيت ڳايا هوندا (٢٢). خليفي هارون الرشيد فارس کان هڪ مشهور طنبور نواز، سنياد نالي، انهيءَ لاءِ گهرايو هو ته هو فيصلو ڪري ته ابراهيم موصلي ۽ زلازل مغنين مان ڪهڙو مغني وڌيڪ ترجيح جي لائق آهي (٢٣).

هن کان پوءِ ابوتمام طائي شاعر (١٩٠-٢٣١هجري) جو واقعو آهي، جو ابراشير (٢٤) ۾ هڪ دعوت وليمه جي موقعي تي ڳائڻ واريءَ عورت کان مسحور ٿي چڪو هو. اگرچه هو سندس نغمي جو مطلب سمجهي نه سگهيو هو، جنهن جو افسوس هن پنهنجي شعر ۾ هن طرح ڪيو آهي (٢٥):

ولــم افــهــم معانيها ولـكن
درت ڪبدي فلم اجهل شجاهـا
فبـت ڪـانني اعمـيٰ معنـي
بحـب الغانيات و مــا يـراها.

[مان ان جي معنيٰ ته نه سمجهي سگهيس، مگر هن منهنجي دل کي روشن ڪيو آهي. مان سندس مسرت پريل نغمن کان تجاهل نٿو ڪري سگهان، ان ڪري مان هڪ انڌي ماڻهوءَ وانگر رهجي ويس، جو هڪ رقاصه جي محبت سان تعلق ته رکي ٿو، مگر ان کي ڏسي نٿو سگهي.]

ابن رومي (٢٢١-٢٨٣هه) به فارسي موسيقي جي رس پريءَ شيرينيءَ کان واقف هو. هو چوي ٿو (٢٦):

فامزج غناء المحسنات لكاسها
بغناء عجم في الجنان فصاح.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

[شراب جي دور جي وقت، ڳائڻ وارين فصيح عورتن ساڻ ملي وڃ، باغن ۾ عجم جي فصيحن جي موسيقيءَ وانگر.]

وقت گذرڻ تي هيءَ موسيقي زياده ڪشادي ٿيندي ويئي، تان جو 'رودڪي' جي صورت ۾ حقيقي شاعري ظاهر ٿي. ٻن خاموش صدين آخر پنهنجو آواز آن ۾ لڌو. هڪ بربط نواز جي حيثيت ۾، هن بلند خيال شاعر بڻجي، فن کي جمع ڪيو، جنهن سان اسين فارسي شاعريءَ جي هر قسم کي منسوب ڪري سگهون ٿا، ۽ اڃا تائين اسين ان جي نقش قدم تي هلي رهيا آهيون. سندس اڳيان ۽ پويان ڪيترائي شاعر گذريا هوندا، جن پنهنجي شاعريءَ جو قيمتي ورثو ڇڏيو هوندو، مگر وقت جي ظالم هٿن ان کي برباد ڪري ڇڏيو. ساماني ڪتبخاني جو اتفاقي نذر آتش ٿيڻ (٩٩٨ع)، بت شڪن محمود جي هٿان بواحد جي ڪتبخاني جي بربادي (٤٢٠هه)، هن ڳالهه جي ڪافي شهادت آهي ته اتي جمع ٿيل ڪتاب ضرور ضايع ٿيا هوندا، ۽ علم ۽ فن جي غارتگر وحشي تاتارين ته هنن ڪارنامن تي ضرور تباهي آندي. ناصر خسرو (ولادت ٣٩٤هه-وفات ٤٨١هه) جي زماني ۾، ان کان بعد ابتدائي فارسي شاعرن جا ديوان خاص طرح پڙهيا ويندا هئا. ان جي سفرنامي مان هيءَ ڳالهه اسان تي واضح ٿئي ٿي ته جڏهن هو تبريز ۾ هو (صفر ٢٢ بسال ٤٣٨هه)، تڏهن سندس ملاقات هڪ فارسي شاعر 'قطران' سان ٿي هئي، جنهن پنهنجي گڏجي 'دقيقي' ۽ 'منجيڪ' جي ديوان کي پڙهيو هو (٢٧).

هن ۾ شڪ نه آهي ته اسان جي تذڪره نويسن ابتدائي شاعرن جي ڪلام ۾ دخل اندازي ڪئي هئي، مگر اسان وٽ اهوئي ٻيو آهي، جو سندن معيار تي پورو آيو. ان ڪري اسان وٽ بلڪل گهٽ تعداد انهن شعرن جو باقي آهي، جي اسان وٽ مختلف مجموعن کان حاصل ٿيا آهن. مثلاً اسديءَ جي "لغات فارس"، سرويءَ جي "مجموعه لغات فارس" ۽ ٻيا مقالا، جي "شعوريءَ" پنهنجي ضخيم لغات "لسان العجم" ۾ شامل ڪيا آهن.

هن مواد جي قحط ۾ اسين صحيح طور فيصلو ڪري نٿا سگهون
ته ابتدائي فارسي شاعر ڪيتري قدر عربي شاعريءَ کان متاثر
ٿيا هئا. مگر هن حقيقت کان انڪار ڪري ئي نٿو سگهجي ته
ٻن صدين تائين ايران عربي اثر جي ماتحت رهيو، جنهن سندس
معاشرتي، سياسي ۽ مذهبي خيالن تي گهرو اثر ڇڏيو. انهن سببن
جي ڪري ئي ابتدائي فارسي شاعريءَ جا متفرقات جي اسان تائين
پهتا آهن، انهن ۾ تاثر جا غير انڪاري نشان موجود آهن - جي
ايندڙ بابن ۾ بيان ڪرڻ اسان جو خاص مقصد آهي.

حوالا ۽ اشارا

(١) ابو هلال العسڪري (٣٩٥هه) ظاهر ڪري ٿو ته ”قديم ايرانين جو شعر موجود هو. اهو ايترو ته گهٽو هو جو ڪتابن ۾ جمع ٿي نه سگهيو هو.“ ساڳيو مصنف اڳتي لکي ٿو ته ”ايرانين جو شعر موجود هو، جنهن ۾ سندن تاريخ ۽ جنگين جو ذڪر هو. اهو شاهي ڪتبخانن ۾ موجود هو، پر زبان جي زواليت سان، سندن شاعري به مفقود ٿي ويئي ۽ سندن زبانن تي فقط عربي شاعري رهجي ويئي.“ (تفصيل، ص ٢١٧، التحفة البهيه).

(٢) جيڪسن، ”اوائلي شاعري“، ص ٢

(٣) ”ويس ورامين“، ايڊيشن ڪيپٽن ليز، ڪلڪتو، ١٨٦٥ع. ساڳي راءِ الجاحظ (١٦٠-٢٢٥هه) جي به آهي. هو ظاهر ڪري ٿو ته هر قوم هڪ ٻئي طريقي سان پنهنجي گذريل آثار ۽ تاريخي روايتن کي قائم رکڻ جي ڪوشش ڪري ٿي. عربن پنهنجي روايتن کي شعر ۾ محفوظ رکيو جا انهن جي خصوصي وصف هئي. پارسين عظيم آتشڪدا جيئن ته اصطخر ۽ مدائن، قلعا ۽ پليون يادگار ڇڏيا.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اهڙي ريت عربن انهن جي برابريءَ ۾ غمدان، قصر معرب ۽ ابلق تيار ڪيا، تان جو شعر جي دنيا ۾ واحد دعويدار رهن ("ڪتاب الحيوان"، جلد ١، ص ٣٦).

(٣) "لباب"، ص ٢٠٠١؛ "المعجم"، ص ١٧٠

(٥) "معيار الاشعار"، ليدن، دستخط ڪوڊيڪس، ص ٢٨٣؛ وارن، ص ٦٥، برٽن ايڊيشن، ١٦٧؛ ص ٣ ب. هي ڪتاب مفتي سعدالله رامپوريءَ، نصيرالدين طوسيءَ ڏانهن منسوب ڪيو آهي، جنهن ان جي شرح "ميزان الافڪار" جي نالي سان لکي آهي (لکنو، ١٣٦٢هه). العسڪري ظاهر ڪري ٿو ته فارسي ۾ آواز جا نغما ڏيندا آهن، جي شعر وانگر جمع ڪيا ويندا آهن. لفظن کي طويل ڪيو ويندو آهي، تان جو صوتي نغما وزن وانگر ظاهر ٿين. اگرچه اهي الفاظ نثري صورت ۾ هوندا هئا. "ڪتاب الصناعيتين"، ص ١٠٣

(٦) "مشرقي خلافت جون زمينون"، ص ٣٣٢

(٧) هيءَ حقيقت مرزا عباس اشتياني طهرانيءَ جي مضمون تان ورتي ويئي آهي، جا "ڪاوه" رسالي، عدد ٢، جلد ٢، نئين سلسلي ۾ درج آهي. "تاريخ سيستان" جي مصنف جو نالو معلوم نه آهي، پر هيءَ حقيقت آهي ۽ تصديق ٿائين پهتل آهي ته هو تاتاري مصائب جي زماني ۾ ٿي رهيو. ملڪ ناصرالدين والحق ۽ ان جا پٽ، ملڪ معظم رڪن الدين ۽ شاه معظم نصرةالدين، سنڌس مربي ۽ سرپرست هئا. هو ان وقت سيستان جا حڪمران هئا. ان جي تصنيف سان معلوم ٿئي ٿو ته ڪتاب ٧٢٥ ۽ ٧٨٠ هجريءَ جي وچ ۾ لکيو ويو هو. هن ڪتاب ۾ صفاريه خاندان جون بي بها حقيقتون درج آهن. ان ڪان سواءِ قديم فارسي شاعريءَ جا ڪيترا انتخاب منجهس ڏنا ويا آهن. روڊڪيءَ جو پهريون غزل "ما در ما....."، مرزا قزوينيءَ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هن ڪتاب کان ورتو آهي. ڏسو جرنل رايل ايشيائڪ سوسائٽي، اپريل ١٩٢٦ع

(٨) يزيد بن مفرغ الهمياري، معاويه اول (٦٦١-٦٨٠ع) جي حڪومت جي دور ۾ رهندو هو، ۽ سال ٦٨٨ع ۾ فوت ٿيو؛ يعني سنه هجريءَ جي شروع کان ٦٠ سال پوءِ. سياسي تضاد جي باعث، عبيدالله بن زياد کيس دور سجستان ۾ جلاوطن ڪيو هو، ۽ ان کي اتي قيد ڪري رکيو هئائين. وڌيڪ تفصيل لاءِ ڏسو: ابن قطب، ص ٢٠٩-٢١٣؛ ”طبري“ مان هن اشعار جو حوالو منهنجي جستجو آهي. هيءَ هڪ اتفاق جي ڳالهه هئي ته سال ١٩٣١ع ۾ مون کي ”بيست مقاله قزويني“ جو هڪ نسخو، آقائي هوشنگ، انگلسيرا فورٽ پرنٽنگ پريس کان، سوکڙي طور ڏنو هو. مان ورق گرداني ڪندي ڏٺو ته فاضل اديب مون وانگر هن تي بحث ڪري، هن کي ظهورِ اسلام کان بعد جي اوائلي شاعري شمار ڪيو آهي.

(٩) ”طبري“، ج ٢، ص ١٢٠٢-١٢٠٣

(١٠) ثعلبي: ”غيورار“، ايڊيشن زوتنبرگ، ص ٥٥٤. هي ابن خردادبه کان سند ورتي ٿو، مگر سندس ڪتاب ”المسالڪ والممالڪ“ ۾ سندس ڏنل بيت اهي ٿي رجز جي قسم جا آهن. (ليڊن، ص ١١٨):

منم شير شلنبه منم ببر تله

اهي شايد هن عياش بادشاه جي فوري جذبات جو نتيجو هجن. هن موقعي تي دولت شاه جي ڏنل ڪهاڻي بهرام جي عقلي خلل جو دليل آهي. مگر عوفي، شمس قيس يا نظامي عروضيءَ هن جو ذڪر ئي نه ڪيو آهي. اگرچه ابن الفقيه، عربي بيتن سان گڏ ان موقعي جو حوالو ڏنو آهي. (”ڪتاب البلدان“، مرتبه گوئجي، ليڊن، ١٨٨٤ع، ٢٥٤-٢٥٦). ٻئي طرف ثعلبيءَ (”غيورار“ ص ٢٣٥) بهرام

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جي هرڻ جو شڪار جي مهارت ڪي بلڪل ٻيءَ طرح
جي ڪهاڻيءَ ۾ درج ڪيو آهي، جنهن ۾ ان جي محبوبه
'مازنده آزادوار' پنهنجي حياتي زياده عياشيءَ ۾ ضايع ڪندي
رهي ٿي. مگر اهي اشعار جي سندس ذات سان وابسته آهن،
اصليت کان دور آهن. البت ابن خردادبه جي نقل ۾
صداقت قريب نظر اچي ٿي.

(١١) "لباب"، ص ١-١٩.

(١٢) "مروج"، ج ٢، ص ١٩٣: "وله اشعار كثيرة بالعربية والفارسية اعرفنا من ذكرها في هذا الموضع طلبا الاختصار والايجاز".

(١٣) هڪ محمد بن البائض (متوفي ٢٣٥هه) آهي، جنهن جا نظم طبريءَ، مراغه جي هڪ پوڙهي کان ٻڌا هئا (طبري، ج ٣، ص ١٣٠٠) پيا اوائلي نظم طويل زماني تائين نه مليا آهن. البت انهن بابت معلوم ٿيو آهي ته ابو مسلم محمد بن بحر اصفهاني جو هڪ نظم ابوالاشعث قميءَ بيان ڪيو هو. (ياقوت: "معجم الادباء"، ليدن، ص ٣٣١)، ابوالحفص حڪيم بن احواز سغدي ٽين صدي هجريءَ جو رهڻ وارو هو، جنهن سان هيٺيون نظم منسوب ڪيو وڃي ٿو. هو هڪ ساز 'شهرود' جو موجد هو، مگر اولين شاعر ٿي نٿو سگهي ("المعجم"، ص ١٧٠-١٧١؛ "مفتاح العلوم"، ايڊيشن وارن).

آهوئي ڪوهي در دشت چگونه دودا
او ندارد يار بي يار چگونه دودا

[جبل جو هرڻ ڪهڙيءَ ريت ميدان ۾ رهي سگهي. هو بي يار آهي، ڪهڙي ريت بي يار رهي سگهي.]

(١٤) اها حقيقت "تاريخ سيستان" تان ورتي ويئي آهي، جنهن لاءِ مان مرزا عباس اقبال اشتياني جي مضمون (ڪاوه، نو سلسله، ١٩٢١، عدد ٢) جو ٿورائتو آهيان. معلوم ٿئي

ٿو ته محمد بن واصف السجزي وڏيءَ عمر وارو هو. هن دولت صفاريه جو عروج ۽ زوال پنهنجي اکين سان ڏٺو. جڏهن عمرو بن ليث، اسماعيل ساماني کان شڪست کائي، سمرقند ۾ قيد ٿيو ته ابن واصف ان جي تسليءَ لاءِ هيٺيون سٽون لکيون هيون.

کوشش بنده سبب رنجش نيست
کاز قضا بود ترا عيب نيست
بود نبود از صفتِ ايزد است
بندهء درماندهء بيچاره کيست
اول مخلوق چو باشد زوال
کارِ جهان اول و آخر يکيست
قولِ خداوند بخوان 'فاستقم'
معتقدي شو و بر آن باسيت

انهيءَ ٿي قطعي ۾ هو صفاريه خاندان جي زوال تي مرثيو لکي ٿو. ان جي آخري پن بيتن ۾ هن خاندان جي آخري تاجدار امير طاهر بن محمد بن امير عمرو بن ليث کي خطاب ڪري ٿو، جو پنهنجي زندگيءَ جي اوقات ۽ خزاني کي فضول عياشيءَ ۾ ضايع ڪري رهيو هو، ۽ سيستان جي عرب آباديءَ جي رئيس اياس بن عبدالله جي حڪيمانه مشورن کان گريز ڪري رهيو هو. هي رئيس صفاريه خاندان جو وڏو خيرخواه هو، ۽ گهريائين ٿي ته طاهر کي تباهيءَ مان ڪڍي، اوج ۽ ڪمال تي پهچائي. جون ٿا ته هن شهزادي کي هيئنءَ ريت تنبيه ڪئي هئي ته "هيءَ سلطنت شمشير جي زور سان فتح ڪئي ويئي هئي، تون ان کي فضول عياشيءَ ۽ تنعم ۾ برباد ڪري رهيو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

آهين. سلطنت ڪڏهن به بي همتيءَ سان پائدار ٿي نه سگهندي آهي. بادشاه کي عادل، عالم، منتظم، بذله سنج، ۽ شمشير ۽ سياست جو مالڪ ٿيڻ گهرجي." مگر امير ان جي مشوري تي عمل ڪرڻ بدران، کيس پاڻ کان جدا ڪري ڇڏيو.

مملکتي بود شده بي قياس
عمرو بر آن ملک شده بود راس
از حد هند تا بحد چين و ترک
از حد زنگ تا بحد روم و کاس
راس ذنب گشت و بشد مملکت
زر زرد شد از نحوست نحاس
دولت يعقوب دريغا برفت
ماند عقوبت بعقب هر حواس
عمر عمرو رفت وزو باز ماند
مذهب روباه، بنس و نواس
اي چه غما آمد و شادي گذشت
بود دلم دائم ازين پر هراس
هرچه بکرديم بخواهيم ديد
سود ندارد ز قضا احتراس
ناس شدند نشناس آنکه همه
وز همه نشناس بگشتند ناس
دور فلک گردان چو آسيا
لاجرم اين آس همه کرد آس
ملکه ابا هزل نکرد انتساب

نور ز ظلمت نہ کند اقتباس
جدوجهد يعقوب بايد همي
تاکہ ز جده بدر آيد اياس.

ابن واصف ۽ بسام کان سواءِ هڪ ٻيو عالم، جنهن جو محمد بن مخلد السجزي هو، جو اڪثر فارسي شعر قلمبند ڪندو هو، تنهن هيٺان ڏي شعر يعقوب کي خطاب ڪري لکيا هئا:

جز ڏو نزاد حوا و آدم نکشت
شير نهادي بدل و بر منشت
معجز پيغمبر مکي توئي
بکنش و منش و بگوشت
فخر کند عمار روزي بزرگ
کي همانم من کہ يعقوب گشت.

(١٥) وزن جي غير مناسبت، تشڪيل جي ثقالت ظاهر ڪري ٿي تہ نظم جو هيءُ ٽڪرو قديم وضع جو آهي. شايد ابن واصف جي فارسي شعر ۾ هيءَ ابتدائي ڪوشش هئي. ”تاريخ سيستان“ جو مصنف ظاهر ڪري ٿو تہ ابن واصف پهريون شخص هو، جنهن فارسيءَ ۾ شعر لکيو. ڪانئس اڳ ڪنهن بہ اهڙيءَ ريت طبع آزمائي نہ ڪئي هئي، ڇو تہ جيستائين ايراني (ساساني) حڪومت ڪندا رهيا، ماڻهو خسرواني خيالات مطابق شعر چوندا رهيا. عربن جي آمد کان پوءِ ايرانين عربيءَ ۾ شعر لکڻ شروع ڪيو ۽ عربيءَ ۾ ڇڳيءَ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ريت لکي ٿي سگھيا. يعقوب کان وڌيڪ سيستان ۽ فارس ۾ ڪوبه عظيم الشان حاڪم اڳي نه گذريو هو، جنهن جي تعريف ۾ شاعر قصيدا لکن. سواءِ حمزه بن عبيدالله الفحاري جي، جو خود عالم ۽ عربي ڄاڻڻ وارو هو. سندس سپاهي اڪثر عرب هئا. سندس مدّاح ڪيس عربي شعر ۾ خطاب ڪندا هئا. ”تاريخ سيستان“ جو مصنف لکي ٿو ته هي ذيل قصيدو وڏو هو، مگر ان مان ڇهه اشعار قلمبند ڪيا ويا آهن.

(١٦) بسام ڪُرد انهن خارجين مان هو، جي يعقوب جي خدمت ۾ اطاعت ۽ صلح لاءِ آيا هئا. هو عالم هو. جڏهن هن واصف جو طريقو ڏٺو ته پاڻ به فارسيءَ ۾ شعر لکڻ لڳو. هيٺين شعرن ۾ عمار جي بدقسمتيءَ جو ذڪر ٿو ڪري:

هرکه نبود او بدل متهم
بر اثر دعوت تو کرد نعم
عمر ز عمار بدان شد بري
کاوي خلاف آورد تا لاجرم
ديد بلا بر تن و جان خويش
عهد ترا کرد حرم در عجم *
مکه حرم کرد عرب را خداي
عهد ترا کرد حرم در عجم

* هن مٽ کي صحيح ڪيو وڃي: گشت بعالم تن او در الم

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هر که در آمد باقي همه شدند
باز فنا شد که ندید این حرم.

١ـ هو، جو مجرم نہ هو، تنهن جي صدائي لبيڪ چئي اٿيو.
٢ـ عمار کان حياتي جدا ٿي، جو تہ هو تنهنجي سامهون ٿيو ۽ ان جو ڪيس يقين هو.
٣ـ (عمار تنهنجي حياتي وٺي ڳهري، مگر هو پنهنجي حياتي وڃائي ويٺو.) هن پنهنجي جسم ۽ روح تي بلا ڏني، ۽ سندس جسم دنيا ۾ عذاب ۾ مبتلا رهيو.
٤ـ خدا تعاليٰ عرب ۾ مڪي ۾ حرم بڻايو، مگر تنهنجي عهد ۾ عجم ۾ حرم بڻيو.
٥ـ جو حرم ۾ آيو اهو غير فاني بڻيو، ۽ جو نہ آيو آهو برباد ٿي ويو.
هن ننڍڙي نظم ۾ ايرانين جو حد کان زياده مبالغو نظر اچي رهيو آهي.

(١٧) اوائلي زماني ۾ ڪابل ۽ سيستان جي حاڪم کي رتبيل سڏيندا هئا (بلاذري: ص ٣٩٧ـ٤٠٢)
(١٨) قرآن پاڪ
(١٩) 'سر طعام' ۽ 'آڪار' سيستان جي دروازن جا نالا هئا.
(٢٠) آغاني: ٣، ٨٥، نويري: ٣، ٢٣٢.
(٢١) آغاني: ٧، ١٨٠، نويري: ٣، ٢٣٧.
(٢٢) وارن ڪريمر
(٢٣) الجاحظ: "ڪتاب التاج"، ص ٤٠ـ٤١.
(٢٤) نيشاپور جو قديم اسلامي نالو. لي. اسٽرينج: "مشرقي خلافت جون زمينون".

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(٢٥) ديوان: بيروت ايڊيشن، ص ٣٤٦

(٢٦) ”سفر نامه“، ڪاوياني پريس، ص ٨؛ پروفيسر براؤن: ”ادبي تاريخ ايران“، ج ٢، ص ٢٢٢

(٢٧) ديوان ڪامل گيلاني.

---

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

قيمت .. — [illegible] رپيا

شاه عبداللطيف ڀٽ شاه ثقافتي مرڪز ڪميٽي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

حيدرآباد. ڀٽ شاه

پڙهندڙ نسُل . پَ نَ

The Reading Generation

1960 جي ڏهاڪي ۾ عبدالله حسين ” اُداس نسلين“ نالي ڪتاب لکيو. 70 واري ڏهاڪي ۾ وري ماڻڪ ”لُڙهندڙ نسُل“ نالي ڪتاب لکي پنهنجي دورَ جي عڪاسي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. امداد حُسينيءَ وري 70 واري ڏهاڪي ۾ ئي لکيو:

انڌي ماءُ ڄڻيندي آهي اونڌا سونڌا ٻارَ
ايندڙ نسل سَمورو هوندو گونگا ٻوڙا ٻارَ

هر دور جي نوجوانن کي اُداس، لُڙهندڙ، ڪَڙهندڙ، ڪُڙهندڙ، ٻَرندڙ، ڄَرندڙ، ڪِرَندڙ، اوسيئڙو ڪَندڙ، ياڙي، ڪاٺو، ياجوڪڙُ، ڪاوڙيل ۽ وِڙهندڙ نسلن سان منسوب ڪري سَگهجي ٿو، پَر اسان اِنهن سڀني وِچان ”پڙهندڙ“ نسل جا ڳولائو آهيون. ڪتابن کي ڪاڳر تان کڻي ڪمپيوٽر جي دنيا ۾ آڻڻ، ٻين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعني e-books ناهي ورهائڻ جي وسيلي پڙهندڙ نسل کي وَڌڻ، ويجهڻ ۽ هِڪ ٻِئي کي ڳولي سَهڪاري تحريڪ جي رستي تي آڻِڻ جي آسَ رکون ٿا.

پَڙهندڙ نَسل (پَ نَ) ڪا بہ تنظيمَ ناهي. اُنَ جو ڪو بہ صدر، عُهديدار يا پايو وِجهندڙ نہ آهي. جيڪڏهن ڪو بہ شخص اهڙي دعوىٰ ڪري ٿو تہ پَڪَ ڄاڻو تہ اُهو ڪُوڙو آهي. نہ ئي وري پَ نَ جي نالي کي پئسا گڏ ڪيا ويندا. جيڪڏهن ڪو اهڙي ڪوشش ڪري ٿو تہ پَڪَ ڄاڻو تہ اُهو بہ ڪُوڙو آهي.

جهڙيءَ طَرَح وڻن جا پَنَ ساوا، ڳاڙها، نيرا، پيلا يا ناسي هوندا آهن اهڙيءَ طرح پڙهندڙ نَسُل وارا پَنَ بہ مختَلِف آهن ۽ هوندا. اُهي ساڳئي ئي وقت اُداس ۽ پڙهندڙ، پَرندڙ ۽ پڙهندڙ، سُست ۽ پڙهندڙ يا وِڙهندڙ ۽ پڙهندڙ بہ ٿي سگهن ٿا. بين لفظن ۾ پَنَ ڪا خُصوصي ۽ تالي لڳل ڪِلَب Exclusive Club نہ آهي.

ڪوشش اها هوندي تہ پَنَ جا سڀ ڪَم ڪار سَهڪاري ۽ رَضاڪار بنيادن تي ٿين، پر ممڪن آهي تہ ڪي ڪم اُجرتي بنيادن تي بہ ٿِين. اهڙي حالت ۾ پَنَ پاڻ هِڪَبِئي جي مدد ڪَرڻ جي اُصولَ هيٺ ڏي وَٺُ ڪندا ۽ غيرتجارتي non-commercial رهندا. پَنَن پاران ڪتابن کي ڊِجيٽائِيز digitize ڪرڻ جي عَملَ مان ڪو بہ مالي فائدو يا نفعو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش نہ ڪئي ويندي.

ڪتابن کي ڊِجيٽائِيز ڪرڻ کان پو ٻيو اهم مرحلو وِرهائڻ distribution جو ٿيندو. اِهو ڪم ڪرڻ وارن مان جيڪڏهن ڪو پيسا ڪمائي سگهي ٿو تہ ڀلي ڪمائي، رُڳو پَنَن سان اُن جو ڪو بہ لاڳاپو نہ هوندو.

پَنَن کي ڪُليل اڪرن ۾ صلاح ڏجي ٿي تہ هو وَسَ پٽاندڙ وڌِ کان وَڌِ ڪتاب خريد ڪَري ڪتابن جي ليکڪَن، ڇپائيندڙن ۽ ڇاپيندڙن کي هِمٿائِن. پر ساڳئي وقت عِلم حاصل ڪرڻ ۽ ڄاڻ کي ڦهلائڻ جي ڪوشش دوران کين بہ رُڪاوٽ کي نہ مڃن.

شيخ اَيازَ علمَ، چاڻَ، سمجهہَ ۽ ڏاهپَ کي گيتَ، بيتَ، سِٽَ، پُڪارَ سان تَشبيهہ ڏيندي انهن سيني کي بَمن، گولين ۽ بارودَ جي مدِ مقابل بيهاريو آهي. اياز چوي ٿو تہ:

گيتَ بہِ جڻ گوريلا آهن، جي ويريءَ تي وار ڪَرن ٿا.

... ...

جئن جئن جاڙ وڌي ٿي جَڳَ ۾، هو ٻوليءَ جي آڙ ڇُپن ٿا؛
ريتيءَ تي راتاها ڪن ٿا، موتي مَنجهہِ پهاڙ ڇُپن ٿا؛

... ...

ڪالهہَ هُيا جي سُرخ گُلن جيئن، اڄڪلهہ نيلا پيلا آهن؛
گيتَ بہِ جڻ گوريلا آهن........

... ...

هي بيتُ اَٽي، هي بَم- گولو،
جيڪي بہ ڪٽين، جيڪي بہ ڪٽين!
مون لاءِ ٻنهي ۾ فَرَقُ نہ آ، هي بيتُ بہ بَمَ جو ساٿي آ،
جنهن رِڻ ۾ رات ڪَيا راڙا، تنهن هَڏَ ۽ چَمَ جو ساٿي آ ـ

اِن حسابَ سان اڄاڻائي کي پاڻَ تي اِهو سوچي مَڙهڻ تہ ”هاڻي ويڙهہ ۽ عمل جو دور آهي، اُن ڪري پڙهڻ تي وقت نہ وڃايو“ ناداني‌ءَ جي نشاني آهي.

پَڙهَن جو پڙهڻ عام ڪِتابي ڪيڙن وانگر رُڳو نِصابي ڪتابن تائين محدود نہ هوندو. رڳو نصابي ڪتابن ۾ پاڻ کي قيد ڪري ڇڏڻ سان سماج ۽ سماجي حالتن تان نظر ڪڇي ويندي ۽ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي پاليسيون policies اڄاڻن ۽ نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پَڙهَ نِصابي ڪتابن سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ بين

ڪتابن کي پڙهي سماجي حالتن کي بهتر بنائڻ جي ڪوشش ڪندا.

پڙهندڙ نسُل جا پَنَ سيني کي **چو، چالاءِ ۽ ڪيئن** جهڙن سوالن کي هر بيانَ تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوشش ڏين ٿا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان گڏ جوابَ ڳولڻ کي نه رڳو پنهنجو حق، پر فرض ۽ اٽل گهرج unavoidable necessity سمجهندي ڪتابن کي پاڻ پڙهڻ ۽ وڌ کان وڌ ماڻهن تائين پهچائڻ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان به پڙهڻ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي اِن سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا، بَس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏِسو، هر قسم جا ڳاڙها توڙي نيرا، ساوا توڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

ونڻ ونڻ کي مون ياڪي پائي چيو ته ”منهنجا ياءُ
پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پَنَ پَنَ جو پڙلاءُ“.
- اياز (ڪلهي پاتم ڪينرو)

سنڌ سلامت

www.sindhsalamat.com

سنڌ سلامت جو مشن ۽ مقصد سنڌي ٻوليءَ جي ڊجيٽلائيزيشن ۽ پکيڙ کي وسيع ڪرڻ آهي ۽ پڻ دنيا سان گڏ سندس رفتار سان هلڻ جو سانباهو آهي، ڇو تہ تاريخ هميشہ انهن قومن جو احترام ڪيو آهي جن پنهنجي علمي سرمائي جي حفاظت ڪئي آهي. سنڌ سلامت پڻ پنهنجي ٻوليءَ جي بقاء خاطر سنڌي ٻوليءَ ۾ لکيل قيمتي ۽ ناياب ورثي کي ضايع ٿيڻ کان بچائڻ ۽ ان کي نہ رڳو محفوظ رکڻ پر پنهنجي اديبن، ليکڪن، محققن ۽ شاعرن جي علم، هنر ۽ تخليقن کي ڊيجيٽلائيز ڪندي دنيا جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ موجود سنڌين تائين مفت ۾ آسانيءَ سان پهچائڻ جو عزم ڪيو آهي.
اسان جي خواهش هئي تہ سنڌي مواد تي مشتمل هڪ اهڙو ڪتاب گهر قائم ڪجي جتي هر موضوع تي مشتمل ڪتاب موجود ملن. ڪتابن کي ڳولڻ ۽ ڊائونلوڊ ڪرڻ آسان هجي ۽ اينڊرائيڊ سميت آئي فون يا ونڊوز آپريٽنگ سسٽم سميت هر قسم جي ڊوائيس تي آساني سان آن لائين پڻ پڙهي سگهجي.
۽ اهو سڀ "سنڌ سلامت ڪتاب گهر" ذريعي ئي ممڪن ٿي سگهيو.
اميد تہ سنڌ سلامت ڪتاب گهر ذريعي سموري دنيا ۾ موجود سنڌي نہ صرف ڀرپور لاڀ حاصل ڪندا پر سنڌ سلامت ڪتاب گهر کي وڌيڪ فائديمند بنائڻ لاءِ پنهنجو ڀورو ساٿ نڀائيندا.

books.sindhsalamat.com

سنڌ سلامت ڪتاب گهر جي اينڊرائيڊ اپليڪيشن پلي اسٽور جي هن لنڪ تان ڊائونلوڊ ڪريو:

https://play.google.com/store/apps/details?id=com.sindhsalamat.book